

В. І. Ряшко

ЛОГІКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. І. Ряшко

ЛОГІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2009

УДК 16(075.8)
ББК Ю4я73
Р 99

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-494 від 22.02.2008)*

Рецензенти:

Семенюк Є. П. — доктор філософських наук, професор;

Остапенко О. І. — доктор юридичних наук, професор;

Лисий В. П. — доктор філософських наук, професор.

Ряшко В.І.

Р 99 Логіка: навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 328 с. – ISBN 978-966-364-900-9

Навчальний посібник розроблений на основі програми вивчення логіки у Львівському державному університеті внутрішніх справ. Підготовлений з метою надати теоретичну і методичну допомогу щодо подальшого поглиблення знань курсантами, студентами і слухачами.

Його мета полягає у формуванні вмінь та навичок у застосуванні теоретичних положень логіки в майбутній професійній діяльності юриста. У посібнику широко застосовуються фрагменти з історії, художньої літератури та політичної практики, а також нормативно-правові акти чинного законодавства. Найбільш важливі проблеми формальної логіки тісно пов'язані з теоретичною і практичною діяльністю майбутніх працівників правоохоронних органів України. Навчальний посібник апробований автором у Львівському державному університеті внутрішніх справ та інших вищих навчальних закладах України.

Для курсантів, студентів і слухачів вищих навчальних закладів.

**УДК 16(075.8)
ББК Ю4я73**

ISBN 978-966-364-900-9

© Ряшко В. І. 2009.

© Центр учбової літератури, 2009.

З М І С Т

Передмова.....	5
Тема 1. Логіка як наука.....	8
1.1. Предмет логіки та її історія	9
1.2. Логіко-гносеологічні принципи пізнання.....	26
1.3. Значення логіки для працівників правоохоронних органів України.....	33
Тема 2. Поняття як форма логічного мислення.....	39
2.1. Загальна характеристика мислення.....	40
2.2. Зміст і обсяг поняття та відношення між ними.....	45
2.3. Логічний аналіз юридичних понять.....	54
2.4. Операції з поняттями.....	60
2.5. Комунікативна культура та логіка професійного спілкування працівників міліції.....	67
Тема 3. Судження.....	72
3.1. Судження як форма логічного мислення.....	73
3.2. Логічна модальність. Аналіз суджень за логічною модальністю.....	77
3.3. Класифікація та види суджень за кількісною і якісною характеристикою та їх відношення.....	78
3.4. Складні судження.....	85
3.5. Проблема запитань і відповідей у професійній діяльності працівників ОВС.....	90
3.6. Роль судження у діяльності правоохоронних органів України.....	102
Тема 4. Закони логіки.....	107
4.1. Загальний характер законів логіки та їх особливості.....	108
4.2. Закон тотожності.....	112
4.3. Закон суперечності.....	120
4.4. Закон виключеного третього.....	130
4.5. Закон достатньої підстави.....	135
4.6. Значення законів логіки.....	142

Тема 5. Умовивід (частина перша).....	148
5.1. Умовивід як форма логічного мислення. Дедуктивний умовивід.....	149
5.2. Фігури силогізму, їх правила та модуси.....	154
5.3. Складні судження.....	161
Тема 5. Індуктивний умовивід та аналогія і їх роль у юридичній діяльності (частина друга).....	172
5.4. Поняття індуктивного умовиводу.....	172
5.5. Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків при аналізі юридичних явищ.....	183
5.6. Помилки в індуктивних умовиводах.....	190
5.7. Роль індукції у діяльності правоохоронних органів..	192
5.8. Умовивід за аналогією. Місце аналогії у розслідуванні кримінальних справ..	195
5.9. Аналогія в праві і її роль у діяльності правоохоронних органів.....	201
Тема 6. Основи теорії аргументації та її значення у діяльності правоохоронних органів України.....	208
6.1. Поняття доведення (доказу) у логіці і праві.....	209
6.2. Структура і способи доказу.....	214
6.3. Спростування і його роль у юридично-правовій діяльності.....	219
6.4. Логічні правила і помилки у доведенні і спростуванні.....	223
6.5. Паралогізми, софізми та логічні парадокси і їх роль у теорії аргументації.....	236
6.6. Логічне тлумачення правових документів і етика кримінально-процесуального доказу.....	243
Тема 7. Гіпотеза і версія.....	253
7.1. Поняття і значення гіпотези.....	254
7.2. Побудова і перевірка юридичних версій.....	260
7.3. Роль версії в розслідуванні злочинів.....	277
Бібліографія з навчальної дисципліни.....	284
Словник логічних термінів.....	295

Передмова

Україна вступила на шлях розбудови незалежної, демократичної, суверенної, соціальної держави. У вирішенні цих складних і доленосних проблем суттєву роль відіграє проблема захисту прав і свобод громадян, що забезпечується Конституцією України та діючими нормативно-правовими актами. У цій сфері діяльності важливу роль відіграє подальше удосконалення правової основи суспільства, розробка такого законодавства, яке б спиралося на сучасне досягнення науки і світовий досвід. Забезпечення виконання цих та інших завдань, у значній мірі, покладено на правоохоронні органи держави, діяльність яких повинна будуватись на суворому дотриманні законності, кращих зразках і досягненнях науки і зарубіжної практики.

Для реалізації цих завдань необхідні кадри професійно підготовлених фахівців, здатних у складних соціально-економічних і політичних умовах забезпечити стабільний правопорядок, вести активну безкомпромісну боротьбу зі всіма формами злочинності, захищаючи закон. Підготовка таких кадрів вимагає, в першу чергу, високих інтелектуальних і морально-психологічних якостей, патріотизму і християнських чеснот. І в цьому аспекті у формуванні розумово-інтелектуальних якостей правоохоронця важливу роль відіграє логіка. Великий німецький філософ І. Кант підкреслював: *«Логіка озброює науку правильними методами. Тільки спираючись на логіку, можна досягнути успіху в дослідженні»*. До числа суспільних наук, з якими обов'язково повинна бути обізнана кожна розумово розвинена людина, І.Я. Франко зараховував логіку, що *«слідкує за тим, як людина думає, з яких елементів складається її мислення і чи правильно вона вживає цих елементів»*.

Можна наводити чимало прикладів, висловлювань та ідей видатних мислителів щодо ролі логіки в теоретичній і практичній діяльності людини. Особливе місце займає логіка у професійній діяльності юриста. Знання законів і правил юридичної логіки, вміння на практиці користуватися ними є важливою якістю працівників правоохоронних органів. У свій час відомий юрист О.Ф. Коні підкреслював, що *«юрист повинен бути людиною всебічно розвинутою і освіченою і, що в системі загальної підготовки одне з важливих місць повинна займати його формально-логічна підготовка»*.

По-перше, знання логіки допомагає працівнику правоохоронних органів грамотно скласти план оперативно-розшукової діяльності та план розслідування кримінальних справ, уміло і професійно будувати судово-слідчі версії, не допускати помилок при оформленні документів: протоколів допиту і огляду місця події, обвинувальних висновків.

По-друге, важливу роль відіграє логіка в проведенні слідчо-оперативних дій органами дізнання, слідчими, прокурором і судом щодо грамотної і обґрунтованої кваліфікації злочину та організації проведення криміналістично-слідчої експертизи, що є важливим підґрунтям законності та справедливості у притягненні особи до відповідальності та винесенні їй вироку.

По-третє, володіння системою логічних знань, правил і прийомів дозволяє юристу знаходити суперечності і прогалини в нормативно-правових актах і приписах, формулювати й висувати ґрунтовні пропозиції та рекомендації щодо подальшого удосконалення чинного законодавства та всієї правозастосовної практики.

По-четверте, логіка спрямовує розумову діяльність юриста на формулювання чітких, зрозумілих і лаконічних запитань при розслідуванні кримінальних справ у процесі допиту, аналізу фактів, місця події, висунення обґрунтованих версій. Тільки логіка озброює правоохоронця здатністю виявляти у судженнях злочинця хибні міркування, непослідовність і суперечність, що сприяє ефективному

розкриттю злочину та притягненню винних до кримінальної відповідальності.

По-п'яте, у своїй службовій діяльності працівники правоохоронних органів постійно спілкуються з різними категоріями населення, логіка вимагає, щоб вони володіли високою комунікативною культурою, яка вимагає грамотно користуватися юридичною термінологією, ясно, просто, доступно і не двозначно висловлювати свою думку. Дуже важливо вміти переконувати пересічних громадян у необхідності дотримання не тільки високої правової свідомості і поведінки, але й існуючих морально-правових норм.

Логіка як наука формує творче мислення у курсантів, студентів і слухачів. Знання основ цієї науки значно підвищує культуру мислення майбутніх працівників правоохоронних органів. Це вимога часу, оскільки освіченість і професійна кваліфікація, морально-психологічний стан сучасного правоохоронця – необхідні умови і фактори боротьби зі злочинністю, захисту прав і свобод громадян України. Отже, майбутні правоохоронці повинні фундаментально оволодіти законами, категоріями і правилами юридичної логіки, що дає можливість підвищити логічну культуру мислення, опанувати необхідні знання, вміло їх використовувати як у процесі навчання, так і в майбутній професійній діяльності.

У запропонованому навчальному посібнику використані матеріали навчальних видань, авторами яких є відомі вчені *О.О. Бандурка, О.О. Гвоздік, В.Н. Гладунський, І.В. Демидов, В.Є. Жеребкін, К.К. Жоль, Ю.В. Івлєв, О.А. Івін, А.Т. Ішмуратов, Б.І. Каверін, А.Е. Конверський, Н.В. Карамішева, В.Л. Ортинський, А.А. Тер-Акопов, В.М. Тертишник, В.Д. Титов, М.Г. Тофтул, З.А. Тростюк, О.В. Тягло, О.Р. Михайленко, В.О. Навроцький, І.В. Хоменко, О.Ю. Щербина* та ін.

Тема 1

Логіка як наука

План основних питань теми

- 1.1. Предмет логіки та її історія.
- 1.2. Логіко-гносеологічні принципи пізнання.
- 1.3. Значення логіки для працівників правоохоронних органів України.

Література

1. *Бандурка О.М., Тягло О.В.* Курс логіки. Підручник. – К.: Літера ЛТД. – 2002.
2. *Гладунський В.Н.* Логіка: Для студентів економічних спеціальностей: Навчальний посібник / Науково-методичний центр вищої освіти, Нац. ун-т «Львівська політехніка». 2-е вид. – Л.: Афіша, 2004. – 358 с.
3. *Горський Д.П.* Краткий словарь по логике. Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров; Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
4. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. 6-те вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.
5. *Ивин А.А.* Логика для юристов: Учебное пособие – М.: Гардарики, 2005. – 288 с.
6. *Кармишева Н.В.* Логіка: Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.
7. *Кириллов В.Н., Старченко А.А.* Логика: Учебник для юридич. вузов. 5-е изд., перераб. и дополн. – М.: Юристъ, 1999. – 254 с.
8. *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
9. *Ортинський В.Л.* Логіка – правоохоронцям: Навчальний посібник. – Львів: Апіорі, 2004. – 248 с.

10. *Тофтул М.Г.* Логіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 368 с.
11. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.
12. *Хоменко І.В.* Логіка: Підручник. – К.: Центр учебної літератури, 2007. – 335 с.

1.1. Предмет логіки та її історія

Усі предмети, явища і процеси, пов'язані із життєдіяльністю людини, перебувають у тісному взаємозв'язку і розвиваються за об'єктивними законами.

Довкілля складне і багатогранне. Його сутність відображається у свідомості людини, яка, на відміну від «братів наших менших», не тільки пристосовується до оточення, а й активно впливає на цей світ, вивчає, прилаштовує його до своїх потреб. Тільки завдяки мисленню людина виділилася і створила свій неповторний світ, соціальну форму існування – суспільство.

Дослідженням проблем суспільства і людини займається багато наук, у першу чергу – філософія, історія, соціологія, економіка, право, політологія, культурологія, але такий феномен, як мислення, насамперед вивчають психологія, фізіологія нервової діяльності, психіатрія та інші. Дослідження мислення – одна з найскладніших наукових проблем. Важливі її аспекти вивчає і логіка.

Що собою являє ця наука? Коли вона виникла, який її предмет, які функції і роль у суспільстві?

Назва логіка походить від грецького *logos*, що в перекладі означає «слово», «думка», «розум». Як науковий термін його вперше почав використовувати давньогрецький філософ Демокрит.

Що є предметом логіки?

Логіка – наука про закони, форми і прийоми правильного мислення. Існують поняття «об’єктивна» і «суб’єктивна» логіка.

Об’єктивна логіка означає закономірний розвиток предметів і явищ об’єктивної дійсності, а суб’єктивна – відображає ці закономірності та їх зв’язок у розвитку наших думок.

Як самостійна наука логіка виникла у IV ст. до н. е., її засновником вважається геніальний мислитель античності – давньогрецький філософ *Аристотель*.

У суспільному житті стародавнього світу логіка розроблялася разом з риторикою, ораторським мистецтвом. У розвитку формальної логіки як єдиної системи знання виділяють два етапи: 1) з IV ст. до н. е. і до кінця XIX ст. – так званий період розвитку традиційної (аристотелівської) логіки; 2) з кінця XIX ст. і до наших днів – період розвитку сучасної символічної (математичної) логіки.

Історія свідчить, що у стародавньому світі вивченню логіки, її законів і правил, надавалося великого значення, як важливому фактору успіху в політичному і громадському житті. Однією з причин тісного зв’язку логіки з теорією красномовства було поширення у державах античності диспутів і філософських дискусій. Російський вчений В.І. Васильєв про цей період писав: *«Будували арену для змагань, вибирали суддів, при дискусіях постійно були присутні царі, вельможі і народ, визначали заздальгідь, незалежно від царської нагороди, яким повинен бути результат дискусії; якщо змагалися тільки дві особи, то іноді переможений повинен був закінчити життя самогубством, кинувшись у річку зі скелі, або стати рабом переможця, або перейти в його віру. Якщо то була особа, яка користувалася повагою, володіла великим багатством, то її майно часто віддавали бідняку в лахміттях, який зумів її перемогти в дискусіях. Дискусія не обмежувалася особистостями, у ній брали участь навіть монастирі, і, якщо їх спіткала*

невдача, то вони могли зникнути, навіть якщо й довго існували. Отже, право красномовства і логічних доказів було до такого ступеня розповсюджено в Індії, що ніхто не міг ухилитися від виклику на дискусію».

Видатні оратори користувалися великою повагою, їх вибирали на поважні державні посади, відправляли послами в інші країни. *«Інколи при визначенні переможця дискусії, – зазначає Ю.В. Івлєв, – думки присутніх розділялись. Одні визначали переможцем одного із учасників суперечки, інші – надавали перевагу другому. Це висунило на порядок денний завдання – визначити закони логіки, котрі б дозволяли уникати таких розбіжностей і прийти до єдиної думки».*

Становлення логіки як науки відбувалося завдяки філософським ідеям видатних мислителів, починаючи від античності і до наших часів. У своїх філософських трактатах старогрецький філософ *Геракліт* (бл. 544 р. до н. е.) особливу увагу звертає на те, що в існуючому світі постійно відбуваються зміни. Будь-яке явище та його ознаки зазнають змін і переходять у свою протилежність, яка виникає перед людиною на шляху пізнання. *«Природа, – підкреслював філософ, – любить ховатися і її пізнання дається людині нелегко».*

Потрібні чималі зусилля, щоб наше пізнання могло проникнути у справжню суть речей. Отже, процес досягнення розумом цього достатньо складний і потребує активного творчого мислення. Геракліт – прихильник глибокого пізнання довколишнього об'єктивно існуючого світу. У своїх творах він наголошував на ролі чуттєвого пізнання. На думку філософа, навколишній світ пізнається почуттями, але цей ступінь пізнання ще не дає нам істинні знання. Для того, щоб їх отримати, необхідні глибші і точніші знання, які людина отримує за допомогою розуму і мислення. *«Сила людини і її велика перевага над іншими живими істотами – в її мисленні», – вважав Геракліт. Він високо оцінював роль і місце інте-*

лектуальної еліти в суспільстві як творців матеріальної та духовної культури. Геракліт увійшов в історію як один з основоположників діалектики. Філософські ідеї великого мислителя були тим наріжним каменем, на якому творили і розвивали науку його майбутні послідовники. *«Немає жодного положення Геракліта, яке б я не прийняв в свою «Логіку»*, – підкреслював Гегель.

Старогрецький філософ *Демокрит* (бл. 460–370 рр. до н. е.) увійшов в історію як матеріаліст, один із засновників атомістики.

На думку мислителя, джерелом людського пізнання є відчуття, але сутність предметів і явищ ми можемо пізнати тільки за допомогою розуму, бо чуттєве сприйняття не дає нам достатньо повних знань про них. Для того, щоб пізнати істину, необхідно іти від суттєвого сприйняття і спостереження одиничних явищ і предметів до їх узагальнення. Розглядаючи складну діалектику взаємозв'язку в об'єктивно існуючому світі, Демокрит підкреслював: *«Жодна річ не виникає безпричинно, але все виникає на якій-небудь основі і в міру необхідності»*.

Він – один із засновників індуктивної логіки.

Судження, – за Демокритом, – це зв'язок суб'єкта і предиката. Демокрит широко застосовував аналогію і гіпотезу. Філософ – прихильник ідей і концепцій, які мають тісний зв'язок з практикою, спираються на досвід. Принцип свого життя і свого творчого пошуку він висловив так: *«Я віддав би перевагу відкриттю одного причинного зв'язку (причинних зв'язків у природі) перед персидським престолом!»*. Вже у глибокій старості в стані відчаю, що не можливо все охопити і пізнати, Демокрит здійснив трагічний вчинок: осліплює себе, щоб ніщо не заважало пізнати світло істини.

В історії філософської думки важливе місце займає теоретична діяльність великого мислителя античності *Платона* (428–348 рр. до н. е.). Його філософські концепції спиралися на попередній рівень розвитку всієї старо-

грецької політичної і філософської думки, особливо на творчість Геракліта. Майже всі твори Платона написані у формі бесіди, яку в основному веде Сократ, учитель Платона. Основу філософії Платона складає вчення про три головні онтологічні субстанції: «єдине», «розумне», «душа». Основою всякого буття, згідно з його концепцією, є «єдине». У ньому відсутні будь-які ознаки: воно не має ні початку, ні кінця, не займає ніякого місця, не може рухатися, не володіє ознаками тотожності, відмінності і подібності. Воно вище від всякого буття, відчуття і мислення. Довкілля, світ чуттєвих речей – це світ вічного руху, зміни і загибелі, всі чуттєві речі та їх властивості – відносні, мінучі, плинні, обмежені у просторі й часі.

Як же людина пізнає оточуючий її світ речей? Людина, вчив Платон, складається з тілесного і духовного. Її духовне (духовний світ, душа) ще до народження перебуває на небі, там спостерігає істинно дійсне буття. Коли народжується людина, її душа, що була у потойбічному світі, з'єднується з тілом. Але вона зберігає в глибині своєї пам'яті все те, що спостерігала. Звідки у людини формуються поняття, ідеї «ліс», «річка», «будинок» та ін., їх засвоює душа, коли вселяється в тіло, і людина починає відображати навколишній світ. Отже, вона ці поняття сприймає як готові завдяки душі, яка їх накопичила, а тепер розум дістає все це з її глибини, вважає Платон, і коли при народженні душа з'єднується з тілом, то передає ці ідеї її свідомості, розуму. Таким чином, ідеальне, ідеї (духовне) є первинними, оскільки вони породжують у свідомості ті поняття, думки, якими володіє людина.

У діалозі «*Софіст*» Платон розглядає гносеологічні функції формально-логічного закону суперечностей. Аналізуючи поняття «діалектика», він вважає, що вона співставляє і зіштовхує протилежні погляди, примушує розум мислити, бо тільки та думка, яка виявляє протиріччя, рухається вперед. «Діалектика» Платона – важливий етап у становленні логіки: у розвитку вчення про види понять, категорії, методи

вивчення і поділ понять, вчення про індукцію тощо. Це своєрідний ранній варіант єдності логіки, діалектики і гносеології. Таким чином, Платон одним з перших сформулював правильний підхід до взаємовідносин між діалектикою і формальною логікою.

Серед видатних мислителів античності найбільш вагомий внесок у науку зробив учень Платона, геніальний грецький філософ *Аристотель* (384–322 рр. до н. е.). Він першим багато уваги приділяв розробці законів, категорій і правил логіки. *Він – засновник формальної логіки.* Ця назва закріпилася за нею в результаті того, що вона виникла і розвивалася як наука про форми мислення. Аристотель розумів логіку не як окрему науку, а як необхідне знаряддя будь-якої науки. Він писав, що природа дала людині в руки таку зброю, як розум, і ним можна користуватися по-різному, чинити як справедливо і гуманно, так і навпаки. Тому в сфері його наукових інтересів логіка займає особливе місце. В спеціальному трактаті під назвою «Аналітик» він сформулював основні положення цієї науки. Важливим питанням логіки Аристотель присвятив такі праці, як «Топіка», «Категорія», «Метафізика». Він уперше визначив предмет і метод логіки, виявив особливості форм і законів мислення (зокрема, розглянув деякі аспекти структури таких форм мислення, як «поняття», «судження» та «умовивід»), сформулював вимоги таких основних законів мислення, як закон тотожності, закон суперечності та закон виключеного третього, побудував першу логічну теорію, логічну систему знання, яка отримала назву силогістики.

Розробляючи основи логіки як науки, Аристотель спирався на праці своїх попередників. Відомо, що окремі проблеми логіки, як-от поняття, судження, індукція, правила доказу та інше розроблялися мислителями стародавньої Греції V–IV ст. до н. е. Правда, серед цих праць не було систематично розроблених категорій і правил логіки. Сам Аристотель визнавав, що те, що він знає,

частково сприйнято ним від його видатних попередників, але собі в заслугу ставив відкриття силогізму, який розробив вперше, на створення якого він витратив багато праці.

Отже, центральною, найбільш розробленою і оригінальною частиною його логіки є завершена теорія дедукції – силогістика. Увагу Аристотеля найбільше привернули три проблеми:

1) про метод достовірного знання: завдання логіки, на думку мислителя, – аналіз методів, за допомогою яких можна знайти сутність причин, предметів і явищ, які досліджуємо;

2) про достовірне знання: при аналізі предметів і явищ необхідно, щоб знання про кожне із них обов'язково спиралося на досвід, а їх характерні ознаки, властивості повинні бути доведені за допомогою умовиводу в такій його логічній формі, як категоричний силогізм;

3) про метод надходження знання: мету науки він бачив у повному визначенні її предмета, яке досягається тільки шляхом об'єднання. Мета знання – правильне відображення реальності довколишнього світу, але не кожне знання істинне, у ряді випадків воно є ймовірним.

Логіка Аристотеля – наука, в основі якої лежать закони, категорії і правила логічного мислення. Формулюючи закон тотожності, він прийшов до висновку, що кожна думка про явище або предмет повинна мати одну і ту ж визначеність і не мінятися в ході та під час міркування. При обговоренні якогось питання учасники дискусії повинні, у першу чергу, прийти до загальної згоди щодо використання понять таким чином, щоб під ними розуміли одне і те ж у процесі їх тлумачення.

Формулюючи закон суперечності, Аристотель підкреслював, що неможливо правильно мислити, якщо не визнати визначальним положення про те, що твердження і заперечення про один і той же предмет, в одному і тому ж відношенні, в один і той же час не можуть бути одночасно

істинними. Правильний умовивід, на думку мислителя, повинен насамперед не суперечити самому собі.

Закон виключеного третього Аристотель формулює так: дві суперечливі думки про один і той же предмет, взятий в одному і тому ж відношенні, в один і той же час не можуть бути разом не тільки істинними, а й хибними.

Аристотель описав не тільки логічні закони, але й основні категорії – поняття, судження, умовивід. Згідно з його теоретичними концепціями, пізнання неможливе без відчуття – це перша сходинка пізнання, яка можлива за умови впливу матеріальних об'єктів на органи чуття. Розкриваючи сутність судження, філософ підкреслював, що це – думка, в якій що-небудь або стверджується, або заперечується. Стверджувати – означає приписувати щось чомусь, а заперечувати – віддаляти що-небудь від чогось. Значну увагу великий мислитель приділяє розробці теорії умовиводу. Він вперше розробив класифікацію логічних помилок, заклав основи вчення про логічний доказ. Аристотеля по праву можна вважати родоначальником всієї формальної логіки, яка стала тією основою, на якій будували свої теоретичні концепції мислителі середньовіччя і новітнього часу.

Великий полководець античності Олександр Македонський говорив, що батькові він зобов'язаний життям, а Аристотелю – всім тим цінним, що є в ньому.

Сам Аристотель не застосовував терміна «логіка». Як відомо, науку про закони і форми мислення він називав аналітикою.

Вперше термін «логіка» був введений стоїками в III ст. до н. е. Найбільш відомі представники цієї школи – *Зенон* (бл. 336–264 рр. до н. е.), *Христип* (бл. 281–208 рр. до н. е.), *Посідоній* (бл. 135–150 рр. до н. е.) та ін. Вони розглядали логіку як важливу частину філософії, мета якої захистити розум людини від помилкових, хибних поглядів, знайти шляхи і критерії істини. Школа стоїків проіснувала декілька століть. Тому цілком зрозуміло, що

протягом такого тривалого періоду погляди стоїків на предмет логіки і на її окремі проблеми змінювалися.

Аналізуючи роль мислителів античності в розвитку науки і прогресу, видатний англійський вчений Бертран Рассел писав: *«За всю історію немає нічого більш дивовижного для пояснень, ніж раптове виникнення цивілізації Греції»*.

В епоху раннього середньовіччя після того, як твори Аристотеля канонізувалися в християнському напрямі, виникає оригінальна середньовічна логіка. Вона розвивалася з середини XII до середини XIV ст. Логіка в цей період була обов'язковим предметом викладання у середньовічних університетах. Крім неї, викладалися граматики і риторика. Граматика відповідала на питання як правильно говорити, риторика – як говорити витончено, а логіка – як зробити так, щоб висновки, до яких приходять людина у процесі міркування над якоюсь проблемою, були обґрунтовані та доведені. Вивчення цих трьох дисциплін у навчальних закладах того часу було обов'язковим.

В епоху Відродження і Новітнього часу історично логіка розвивалася не тільки як теоретична наука, а й як прикладна. В Європі XVII ст. проблемам логіки присвятили свої дослідження такі видатні мислителі, як Ф. Бекон, Р. Декарт, Г.В. Лейбніц та ін.

Ф. Бекон (1561–1626) – англійський мислитель, який виступав з критикою попередньої схоластики, рішуче відкидав схоластичні абстракції, концепції, відірвані від життя і соціальної практики. Він стверджував, що схоластика, плідна у словах, але безплідна у справах, не дала світові нічого, крім суперечок. Він проголошував одним із важливих напрямів науки пізнання законів і сутності явищ. Першою умовою реформи науки, прогресу знання повинно стати удосконалення методів узагальнення, визначення понять. Оскільки основу процесу узагальнення становить індукція, теоретичною основою реформи науки повинна бути нова теорія індукції. Вивчаючи історію науки, Бекон при-

йшов до висновку, що в науці могло б бути значно більше серйозних відкриттів, якщо б вчені були краще озброєні логічним методом. *«Метод, – підкреслював Бекон, – це шлях, головний засіб дослідження».*

Р. Декарт (1596–1650) – французький філософ і математик, зробив суттєвий внесок у розвиток логіки як науки. Серед проблем, які вивчав цей мислитель, першочергове значення він надавав, як і Ф. Бекон, методу пізнання. Кінцеву мету пізнання Декарт бачив у пануванні людини над силами природи, у самовдосконаленні самої природи людини, а значить – її мислення. Особливу роль у процесі логічного пізнання Декарт відводив дедукції, в основу якої вклав ідею, сутність якої спиралася на достовірні вихідні положення (аксіоми), котрі склалися також із достовірних логічних висновків. Озброєний достовірними засобами мислення – індукцією та дедукцією, розум може досягнути у всіх галузях знання нової достовірності, якщо тільки буде спиратися і керуватися правильним методом. Розробляючи правила раціоналістичного методу, Декарт висував чотири вимоги: 1) брати до уваги як істинні тільки такі положення, які є ясними та чіткими і не можуть викликати ніяких сумнівів щодо їх істинності; 2) щоб розв'язувати якусь проблему, потрібно спочатку розчленити її на часткові проблеми або задачі; 3) у процесі мислення потрібно методично переходити від відомого і доведеного до невідомого і недоведеного; 4) не допускати ніяких пропусків у логічному ланцюзі дослідження.

До видатних мислителів XVII – поч. XVIII ст., які займалися проблемами логіки, слід віднести німецького філософа, математика, історика і логіка *Г.В. Лейбніца (1646–1716)*. У логіці він вперше сформулював закон достатньої підстави, а також розвинув вчення про аналіз і синтез. Йому також належить прийняте в сучасній логіці формулювання закону тотожності. Лейбніц справедливо критикував англійського філософа *Д. Локка*, який зневажливо висловлювався про силлогізм. *«Відкриття силлогістики, – писав Лейбніц, – є*

одним з прекрасних і навіть важливих відкриттів людського духу... Можна сказати, що в ньому міститься мистецтво непогрішності, якщо вміти правильно ним користуватися...». Лейбніц дійшов висновку про можливість створення всезагальної символіки – своєрідної «штучної мови», яку можна розуміти без словника і якою можна точно і одночасно висловлювати думку. Вона повинна відігравати значну роль як допоміжна міжнародна мова, а також служити ефективним знаряддям відкриття нових істин. Лейбніц висунув ідею використання в логіці математичної символіки, вперше сформулював думку про важливість машинного моделювання людських функцій. Він родоначальник і засновник нового напрямку в логіці – символічної (математичної) логіки.

Символічна логіка виникла на основі традиційної формальної логіки як результат застосування математичних методів у логіці, насамперед у доведенні та умовиводі. Символічна логіка перетворилася в наш час у відносно самостійний напрямок, який має важливе теоретичне і практичне значення.

Проблемам розвитку теорії пізнання, а також діалектичної і формальної логіки присвятили свої праці видатні німецькі мислителі XVIII–XIX ст. І. Кант і Г. Гегель.

І. Кант (1724–1804) – родоначальник німецької класичної філософії. Філософське вчення І. Канта можна поділити на два періоди. У перший період (до початку 1770-х рр.) Кант намагався вирішити філософські проблеми, виходячи з переконання, що філософія може бути теоретично абстрактною наукою, без опори на емпіричні прикладні знання й експерименти. Протягом другого періоду (від початку 1780-х рр.) Кант розробляв вчення, що отримало назву «Критика чистого розуму». У працях «Критика чистого розуму» (1781), «Пролегомени» (1783), «Критика фактичного розуму» (1788) та ін. Кант закладав основи філософської логіки, яку називав трансцендентальною (термін кантівської логіки, що означає те, що не набуто з досвідом, а притаманне людській свідомості й розуму). Кант стверджував, що незалежно від

нашого відчуття, нашого мислення існує «світ речей», їх він називав «речами в собі», які недоступні нашому пізнанню. Пізнання, згідно з концепцією Канта, починається з того, що «речі в собі» впливають на органи чуття і викликають відчуття. Далі вчений стверджував, що ані наші відчуття, ані поняття, судження, умовивід і взагалі розум не дають і не можуть дати нам теоретичного знання про «речі в собі». Предметом трансцендентальної логіки є апіорні поняття, які існують до досвіду, – це форми свідомості. Іншими словами, трансцендентальна логіка – це галузь, де розум сам створює для людини предмети як предмети пізнання. Людина пізнає тільки явище, а не його сутність. Сутність предметів прихована від нас. Ці «речі в собі» пізнати до кінця не можна, пізнати можна тільки явища. Таким чином, Кант відокремлював явище від його сутності. «Річ для нас» – явище, а «річ у собі» – сутність. Розглядаючи проблему джерела знання, Кант доходив висновку, що для одержання знання необхідна наявність трьох основних компонентів: 1) чуттєвість – здатність до відчуття; 2) свідомість – здатність до понять і суджень; 3) розум – здатність до умовиводу.

Згідно з кантівською концепцією, намагання розуму дати теоретичну відповідь на запитання «Що таке світ як безумовне ціле?» приводить до протилежних висновків. Можна неспростовно довести, що світ не має початку в часі, не має обмежень, він нескінченний у просторі; світ почав існувати в якийсь момент і обмежений в просторі. Також можна неспростовно довести, що матеріальні частинки, з яких складається світ, нескінченно подільні, але можна й довести, що вони неподільні і т. ін. *«Ці суперечності, – підкреслював Кант, – виникають у свідомості неминуче, отже розум за своєю природою суперечливий»*. Кант робить загальний висновок: *«Світ, в якості безумовного цілого, є непізнання «річ у собі»*. Свідомість, за Кантом, не пізнає предмети і явища, а контролює предмет пізнання. Отже, це логіка незалежного від досвіду мислення.

Ще до будь-якого досвіду у людини формуються у готовому вигляді логічні категорії. Вони не набуті досвідом і практикою, а природні, притаманні людській свідомості. Не мислення має бути виведеним із зовнішньої об'єктивної дійсності як ідеальне її відображення, а навпаки – об'єктивна дійсність, її предмети і явища повинні бути упорядкованими за таблицею кантівських категорій. На думку Канта, традиційна логіка вчить лише правилам мислення взагалі, а завдання логіки – вказати на умови, за яких наша свідомість повинна уникати найнебезпечнішого для неї стану – суперечностей самій собі. Кант визнавав існування усіх чотирьох формально-логічних законів.

Аналізуючи розвиток логіки, Кант дійшов висновку, що формальна логіка з часів Аристотеля не змогла зробити кроку вперед, оскільки з самого початку була завершеною наукою. Помилковість цього погляду була доведена науковою революцією, яка відбувалася у логіці з середини і до кінця XIX ст. На зміну традиційній логіці прийшла нова, символічна або, як її ще називають, математична логіка.

Великий німецький мислитель *Г. Гегель* (1770–1831) у своїй праці «Феноменологія духу» (1807) розглядав феноменологію – вчення про явища, феномени свідомості в їх історичному розвитку, еволюцію людської свідомості від перших її проблісків до свідомого оволодіння наукою і вищими досягненнями культури. Вся філософська система Гегеля складається з трьох частин: вчення про буття, вчення про сутність, вчення про поняття. В «Енциклопедії філософських наук» Гегель підкреслював, що в основі всіх явищ природи і суспільства лежить абсолютний духовний розумний початок – «абсолютна ідея», «світовий розум», «світовий дух». Поняття «світовий дух» і «абсолютна ідея» – тотожні, вони існували до появи природи, людини та її свідомості.

Абсолютна ідея постає як творець всього об'єктивного світу, в тому числі й мислення. У своєму розвитку вона проходить три етапи.

Аналізуючи логіку понять, Гегель підкреслював, що поняття є вищим ступенем розвитку. Чому? Тому, що «ідея», «розум» є первинним фактором, який конструює, «творить» довколишній світ з його предметами і явищами. Філософія природи складається з вчення про механіку, фізику й органіку.

Філософія духу – це вчення про суб'єктивний дух, об'єктивний дух і абсолютний дух.

Значний внесок Гегеля і в розвиток теорії пізнання. Він критикував концепцію Канта про «речі в собі». Гегель вірив у силу і здатність людського розуму. Він прагнув створити таку філософську систему, яка б не тільки підбивала дані інших наук, а й принципово перевищувала б усі можливі в майбутньому досягнення і розвиток наукового пізнання. Коли Гегель говорив про філософські ідеї античності і середньовіччя, то вказував на їх історичну обмеженість і доводив, що філософське знання, як і знання взагалі, розвивається, поповнюється, збагачується, але свою систему він ставив у виняткове становище, розглядаючи її як завершення процесу пізнання, «абсолютну ідею» власного змісту, як останній ступінь розвитку ідеї, а отже і суспільства. Вершина суспільного розвитку, на думку мислителя, – конституційна монархія. І на цьому він ставив крапку, не допускаючи можливості існування нових, прогресивніших і демократичніших форм державного політичного устрою. Межею суспільного розвитку, за гегелівською концепцією, є встановлення конституційної монархії як найпрогресивнішої форми суспільства, через що філософська теорія Гегеля має консервативний характер.

Якщо гегелівська діалектика вчить, що розвиток набуває характеру всезагальності, все, що існує, розвивається, то гегелівська система заперечує всезагальність розвитку, оскільки природа, за Гегелем, не розвивається в часі, вона лише набуває різних форм. Якщо діалектика доводить, стверджує, що розвиток не має меж, він нескінченний, то

гегелівська система ставить межу розвитку мислення і суспільства. Раціональним зерном гегелівської діалектики є те, що в об'єктивно існуючому світі все взаємопов'язане, перебуває в русі й розвитку, що джерелом всякого розвитку є суперечності, що у процесі розвитку відбуваються кількісні та якісні зміни. Отже, між філософською системою Гегеля і його методом існують суперечності: якщо система консервативна, то метод прогресивний.

Цінним досягненням гегелівської філософії була діалектика, яка викладена найповніше у «Науці логіки» (1816). У цій праці Гегель проаналізував закони і категорії діалектики, обґрунтував тезу про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання (гносеології). У «Науці логіки» та інших працях мислитель розробив такі філософські категорії, як кількість, якість, міра, сутність, причина, наслідок, суперечність тощо.

Суперечність – актуальна категорія логіки і взагалі всієї філософії Гегеля. Все, що розвивається, суперечливе. *«Суперечності, – підкреслював Гегель, – рухають світом».*

При розгляді таких категорій формальної логіки, як поняття, судження, умовивід, він будував їх класифікацію відповідно з реальним розвитком пізнання, а у фігурах силогізму бачив реальне відношення речей. Як і все на світі, категорії і закони логіки відображають об'єктивно існуючий світ, а їх порушення призводить до помилок в умовиводах.

На відміну від Канта, категорії у Гегеля – не таблиця у статичі, а живе ціле, що розвивається. Вони пов'язані єдністю походження і розвитку, кожна з категорій впливає з усього попереднього руху. Гегель виявив логічну основу, рушійну силу розвитку категорій. Цей розвиток здійснюється в результаті боротьби внутрішніх суперечностей так, що мислення загалом постає як постійне виникнення і вирішення суперечностей.

Але у Гегеля категорії – не основа і результат людського пізнання, а насамперед результат розвитку сходінки

абсолютного духу. Такий підхід Гегеля відриває свідомість від реального її носія – людини. Це логіка мислення, яка розвивається із самого себе. Свою логіку Гегель завершує аналізом ідеї істини. Істина – співпадання поняття й об'єктивності. Отже, предметом логіки є пошук істини: *«Істина прокладає собі дорогу тільки тоді, – вчив великий мислитель, – коли настав її час, але не раніше. Ніщо велике не здійснюється без пристрасті, але ніяка пристрасть, ніякий ентузіазм не викличуть до життя те, що не досягло. Істина – велике слово»*, – проголошує Гегель.

Істина існує у формі теорії, а також практики. Філософ надавав перевагу практичній істині. Гегель переконував, що діалектичному мисленню не обійтися без логіки, інакше діалектиці загрожує небезпека перетворитися на софістику або гру словами. *«Отже, – вважав Гегель, – логіка мислення розвивається із самої себе»*. Щоб правильно розуміти цю думку мислителя, необхідно взяти до уваги, що у нього джерелом розвитку природи, суспільства і мислення виступає «абсолютна ідея», «світовий дух», «світовий розум». Усупереч своїм претензіям на абсолютну істину в останній інстанції, Гегель робить висновок, що істина не є раз і назавжди готовим результатом пізнання, вона теж розвивається і змінюється. Філософські ідеї геніального мислителя стали основою для подальшого розвитку діалектики, логіки і теорії пізнання.

У ХІХ ст. зусилля вчених спрямовувалися на реконструкцію традицій нової формальної логіки, особливо теорії дедукції в напрямку її математизації, застосування математичних методів у системі логічних понять. У три томній праці «Принцип математики» (1910–1913), авторами якої були англійці – видатний філософ Б. Рассел і відомий логік А. Уайтхед, систематизовано і розвинуто дедуктивно-аксіоматичну побудову логіки з метою обґрунтування математики. Праці Б. Рассела і його послідовників сприяли формуванню ряду важливих логіко-математичних і методологічних ідей.

У наш час математична логіка широко застосовується у математиці, мовознавстві, фізіології, педагогіці, кібернетичі і техніці. Спираючись на неї, здійснюються складні математичні операції, переклади з однієї мови на іншу тощо.

Таким чином, формальна і математична логіка тісно пов'язані між собою, а їх сучасні досягнення є важливим внеском у подальший розвиток науки, техніки і соціальної практики.

У другій половині XIX ст. суттєвий внесок у розвиток логіки зробили такі видатні вчені: *Джордж Буль* (1815–1864) – один із засновників математичної логіки; *Огастес де Морган* (1806–1871), який у математичній логіці сформулював закони, що носять його ім'я; *Готліб Фреге* (1848–1925), який заклав основи логічної семантики, його праці розцінюються як початок нового етапу в розвитку математичної (символічної) логіки; *Чарльз Пірс* (1839–1914) – родоначальник семіотики (загальної теорії знаків); *Давид Гільберт* (1862–1943) розробив методи формалізації в тлумаченні логічних умовиводів, запропонував розгорнутий план обґрунтування математики шляхом її повної формалізації; *Альфред-Норт Уайтхед* (1861–1947) у співавторстві з Б. Расселом написав тритомну працю «Принципи математики», що стала значним внеском у розвиток математичної логіки; *Бертран Рассел* (1872–1970) зробив величезний внесок у розробку мови сучасної логічної символіки та інших розділів некласичної логіки; *Джузеппе Пеано* (1858–1932) – автор ідей, завдяки яким здійснено перехід від старої алгебри-логіки до математичної в її сучасному вигляді; *Платон Порецький* (1848–1907) першим у Росії розробив і читав курс математичної логіки, у його працях викладено «теорію наслідків». Слід відзначити значний внесок у розвиток сучасної логіки представників Львівсько-Варшавської школи, до якої належали *К. Айдукевич*, *Т. Котарбінський*, *С. Лесьневський*, *Я. Лукасевич*, *А. Тарський*, *К. Твардовський* та ін.

Сучасна, так звана некласична логіка включає такі розділи:

- алетичну логіку, що розглядає міркування, до складу яких належать такі модальні поняття, як «необхідно», «можливо», «випадково»;
- логіка часу (темпоральна логіка), яка описує логічні «зв'язки висловлювань про минуле, сучасне і майбутнє»;
- епістимічна логіка, що розглядає такі міркування, до складу яких відносяться модальні поняття «спростовано», «нерозв'язано», «доведено», «переконаний», «сумнівається» тощо;
- логіка норм (деонтична логіка), що розглядає зв'язки нормативних висловлювань;
- логіка оцінок (аксіологічна логіка), що має справу з поняттями «добре», «погано», «байдуже», «краще», «гірше» тощо;
- логіка дії, що описує міркування, пов'язані з діями людини.

І.В. Хоменко додає ще й такі напрямки сучасного логічного знання: *«Логіка змінювання, логіка переваг, логіка причинності, логіка цілі, логіка бажань, логіка цінностей, логіка рішень, динамічна логіка, когнітивна логіка, логіка імперативів, логіка запитань та відповідей, праксеологіка, девіантна логіка та інші».*

1.2. Логіко-гносеологічні принципи пізнання

Основне завдання логіки як науки полягає в тому, щоб навчати людину свідомо застосовувати її в процесі міркування. З цього приводу французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері писав: *«Правильне, культурне мислення – одна з найважливіших якостей, у будь-якому випадку воно повинно було вважатися найголовнішим, але ви, можливо, самі помітили, що люди всіляко намагаються збагатити свою пам'ять, свої пізнання, тренуючись у красномовстві,*

і вони майже ніколи не турбуються про культуру мислення. Вони намагаються міркувати логічно, не турбуючись про те, щоб правильно мислити ... Логіка надає можливість більш ефективно не тільки пізнавати навколишню дійсність, а й активно використовувати знання про цю дійсність у своїх інтересах».

Для працівників правоохоронних органів України це означає:

- логічне мислення є ефективною базою формування наукового світогляду;
- логіка є надійною гарантією поглибленого аналізу процесів, що відбуваються в юридично-правовій сфері, творчого застосування нормативних актів у професійній діяльності;
- логічне мислення виступає ефективним знаряддям у вирішенні юридично-правових проблем, гарантом прийняття обґрунтованих рішень;
- логіка озброює працівників ОВС формами і методами оперативного реагування у складних екстремальних і надзвичайних ситуаціях;
- творче застосування законів, правил і вимог логіки працівниками правоохоронних органів спрямовує їх діяльність на ефективну і безкомпромісну боротьбу зі злочинністю, суворе дотримання вимог чинного законодавства, що гарантує забезпечення законності і правопорядку в Україні.

Принципи логіки. Принцип (лат. *principium* – початок, основа) – основне положення якоїсь теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо; внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, норму поведінки і діяльності. Так, у *ст. 3 Закону України «Про міліцію»* підкреслюється, що діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, з громадськими організаціями і населенням.

Основні логіко-гносеологічні принципи формальної логіки – об'єктивність, науковість, послідовність, єдність історичного і логічного, теорії і практики.

Об'єктивність. Цей принцип орієнтує на правдиве відображення існуючих явищ у юридично-правовій сфері. Це означає, що юридично-правові явища слід вивчати такими, якими вони існують реально, без будь-якого спрощення і штучного ускладнення. Так, у *ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу України* (далі – *КПК*) підкреслюється, що *«прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті обставини, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність»*.

У *Конституції України*, нормативно-правових документах, а також наказах, вказівках і рішеннях колегії МВС підкреслюється важливість забезпечення прав і свобод громадян, згідно зі *ст. 3 Основного Закону* випливає, що *«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»*.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Отже, об'єктивно і закономірно, згідно з Конституцією України, правоохоронні органи несуть відповідальність за забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Науковість. Цей принцип вимагає, спираючись на принцип об'єктивності, вивчати соціально-правові явища в їх діалектичному зв'язку і взаємовпливі. Як і всякий пізнавальний процес, наукове дослідження проблем протікає в абстрактно-логічній формі мислення і підпорядковане принципам, прийомам та законам мислення. Стиль юридичних документів характеризується особливими нормами, визначеною сукупністю характерних мовних засобів. З одного боку, стилістична норма правової мови перебуває під

впливом нормативності самого права, з іншого – вона не може відступати від норм літературної мови, від її лексичних та граматичних норм, бо тоді мова юридичних документів перестане бути засобом спілкування в галузі права. Найважливіша вимога, яка ставиться до викладу матеріалу в будь-якому документі, є те, що виклад повинен вестися за чітко продуманим планом. Тому при підготовці складного за змістом документа має бути добре продумана його логічна структура. А оскільки головною складовою частиною будь-якого документа є виклад його мети, то це і є основним елементом логічної побудови змісту всього документа. В юриспруденції неточна передача змісту або помилка можуть спричинити серйозні наслідки. Багатозначність виразу, граматична помилка, інколи описка в даті чи імені можуть призвести до помилок у правозастосуванні, що позначається на долі людей, діяльності установ, організацій тощо.

Ясність закону сприяє зміцненню законності і впровадженню чітких юридичних вимог в усі сфери суспільного життя. Тільки при ясності викладу норми права, може реально здійснюватися правило, згідно з яким незнання закону не є підставою для його невиконання. Незрозумілий закон не дає повного уявлення про права і обов'язки громадян, призводить до непотрібної витрати сил і часу, до непорозумінь і помилок.

Принцип науковості вимагає суворого дотримання законності у службовій діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ, впровадження у практику сучасних досягнень науки і техніки, передового досвіду поліції зарубіжних країн. Якщо аналізуємо таке соціальне явище, як злочинність, його причини, то логіка вимагає розглядати його у комплексі, в його тісному взаємозв'язку і взаємовпливі, враховуючи як об'єктивні, так і суб'єктивні причини, а також соціальні наслідки цього небезпечного явища. Як засвідчує соціальна практика, перевага у боротьбі зі злочинним криміналітетом буде на боці того, у кого вищий інтелектуальний потенціал, хто володіє сучасними досяг-

неннями науки і техніки. Це – аксіома. В умовах розбудови молодої української держави перед вченими, у першу чергу юристами, постає важливе завдання, пов'язане з дослідженням та аналізом кримінальної ситуації, причин, які її породжують, і соціальних наслідків, а також із необхідністю не тільки короткотермінового, а й довготермінового прогнозу розробки соціальних технологій з профілактики попередження злочинності. Тому однією з актуальних проблем як юридичної соціології загалом, так і всієї юриспруденції є широке впровадження у практику комплексних досліджень. Будь-які пропозиції щодо кримінального законодавства повинні бути обов'язково соціологічно, науково обґрунтовані. Це гарантує уникнення не тільки помилок, а й авантюричних, суб'єктивно-вольових рішень представників вищої влади, що, як свідчить історичний досвід, може призвести до серйозних деформацій у соціальній структурі суспільства та його суспільних відносинах.

Послідовність. Важливе завдання цього принципу полягає у дотриманні чіткої послідовності, систематизації при аналізі і прогнозуванні соціально-правових явищ. Вимагається, щоб при аналізі правопорушень усі факти, що характеризують явище, були тісно і послідовно пов'язані між собою. Так, *ст. 324 КПК України* визначає, що під час постановлення вироку суд повинен розв'язати такі питання:

1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний;

2) чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений;

3) чи винен підсудний у вчиненні цього злочину і т. д.

Отже, процес аналізу і його дії повинні бути єдиним, логічно обґрунтованим цілим, в якому кожен наступний етап впливає із попереднього як логічний наслідок його причин.

Принцип єдності історичного і логічного. Спираючись на нього, ми повинні всі юридично-правові явища розглядати в їх діалектичній єдності і взаємозв'язку, за

допомогою логічного методу виявити їх сутність і закономірність. Історико-логічний метод аналізу процесів і явищ у сфері правоохоронної діяльності дозволяє встановити зв'язки між минулим і сучасним, виділити основні тенденції розвитку, на основі вже накопиченого досвіду сформулювати пропозиції щодо поліпшення діяльності всіх правоохоронних структур України. Тільки гармонійний взаємозв'язок історичного і логічного у процесі пізнання дає можливість з'ясувати сутність та специфіку функціонування права і правової діяльності у системі суспільних відносин у різних соціальних системах, у різний період їх історичного розвитку. Аналізуючи історичні явища і події минулого, слід особливу увагу звертати на те, як вирішувалися політичні, економічні, соціально-правові проблеми в тих чи інших соціальних спільнотах (державах), якою була логіка прийняття управлінських рішень з боку державних діячів? Який характер вони мали? Чи відповідали вони вимогам логіки?

Принцип єдності теорії і практики орієнтує на те, що їх взаємодія і нерозривна єдність є гарантією істинного пізнання соціально-правових явищ. Практичні потреби в регулюванні юридично-правових відносин у суспільстві визначають, які проблеми насамперед повинна вирішувати наука. Так, при підготовці законодавцем нормативно-правових документів (законів) і їх ухвалення Верховною Радою України дуже важливо, щоб у статтях документів чітко, послідовно, просто і доступно формулювалися основні ідеї. Отже, якщо в цих документах є суперечливі думки, то таке положення не буде відповідати всім вимогам логіки, а на практиці воно, як правило, призводить до неефективної правової норми.

У чинному *Кримінальному кодексі України 2001 р.* (далі – *КК*) є близько 65 статей, що передбачають притягнення до відповідальності за вчинення злочинів у сфері економіки, і, всупереч логіці, лише п'ять із них передбачають відповідальність за вчинення організованого злочину. Раніше за всіма без винятку тяжкими злочинами суд міг

визначити, організований конкретний злочин чи ні. Маємо парадокс: виявляється, такі злочини, як, скажімо, контрабанда або незаконний обіг підакцизних товарів, нині вже не вчиняються організованими групами. В кожному разі, саме так це виглядає з позиції чинного *КК*.

Безвихідна ситуація, власне, і змусила МВС України виступити із законодавчою ініціативою – підготувати і подати на розгляд відповідних комісій Верховної Ради України проект Закону «Про боротьбу з економічною злочинністю». Цей документ покликаний регулювати спірні й «розмиті» положення в нормативно-правовому полі. Адже там, де закон не дає чітких визначень, як слід діяти в тій чи іншій ситуації, вступає у свої права беззаконня, що неминуче призводить до порушень прав людини. Логіка боротьби з організованою злочинністю вимагає, по-перше, глибоких наукових досліджень методів ефективної протидії правоохоронних органів злочинним посяганням; по-друге, підготовки професійних кадрів для правоохоронних органів, здатних вести рішучу боротьбу зі злочинністю у складних умовах сьогодення, віддано служити Закону; по-третє, усунення суттєвих недоліків в організації інформаційно-аналітичного, розвідувального забезпечення, комплексного управління всіма силовими структурами держави, координації їх взаємодії; по-четверте, впровадження у правоохоронну діяльність сучасного правового, технічного та технологічного інструментаріїв, а також світового досвіду; по-п'яте, удосконалення нормативно-правових документів, прискорення проголошених реформ, оскільки їх гальмування стає серйозною перешкодою на шляху реалізації основних ідей Конституції, стримує розвиток демократичних процесів у розбудові держави.

Таким чином, вищевикладені факти яскраво демонструють можливість як теоретичного, так і практичного вирішення проблеми боротьби з організованою злочинністю. У цьому аспекті знання логіки дає змогу виявити суперечності у нормативно-правових документах, непослідовність рішень

владних структур. Отже, у діяльності правоохоронних органів, окрім згаданих, важливими є принципи *визначеності, несуперечності, обгрунтованості*.

Логічно мислити – означає мислити чітко і послідовно, не допускати суперечностей (протиріч) у своїх міркуваннях, вміти виявляти помилки і свої, і чужі.

Кожна наука відкриває закони і користується (оперує) ними. Серед загальних законів логіки виділяють: *закон тотожності, закон суперечності (протиріччя), закон виключеного третього, закон достатньої підстави*.

Категорії логіки. Найбільш загальними категоріями є: *поняття, судження, умовивід, тотожність, суперечність, дедуція, індукція, аналогія, гіпотеза, версія, силогізм* та ін.

1.3. Значення логіки для працівників правоохоронних органів України

Логіка як наука відіграє важливу роль у пізнанні довколишнього світу, до чого причетне насамперед логічне мислення. Може виникнути запитання: чи всі люди логічно мислять? І тут слід наголосити, що наше мислення підпорядковане законам логіки і не залежить від логіки як науки, але з цього не варто робити висновок, що вивчення логіки зайве. Знання законів, категорій, форм мислення, їх свідоме застосування у процесі пізнання юридично-правових явищ підвищує культуру мислення, стимулює мислити логічно, грамотно, послідовно, чітко і лаконічно висловлювати думки.

Історія свідчить, що видатні мислителі всіх епох – від античності і до сьогодення – надавали великого значення логіці, як науці про закони і форми мислення, що веде до істини. *«Медик, історик, філолог, – писав К.Д. Ушинський, – можуть безпосередньо принести користь справі виховання тільки тоді, якщо вони не лише спеціалісти, а й педагоги, ... якщо вони ... добре знайомі з фізіологією,*

психологією і логікою – цими трьома головними основами педагогіки». Видатний німецький філософ *Г. Лейбніц* порівнював людей, які не знали законів логіки, зі співаками, які не знали нотної грамоти. Англійський філософ *Д. Мілль* підкреслював, що логіка – це великий переслідувач темного і заплутаного мислення. Вона розвіює туман, який ховає від нас нашу неосвіченість. Вчений переконував, що у сучасній теоретичній підготовці вихованню ніщо не приносить «більшої користі для формування точної думки, ніж логіка».

Знання логіки особливо необхідне не тільки працівникові ОВС України, а й працівникам інших силових структур. Цю тезу можна аргументувати такими міркуваннями.

1. Володіючи такими теоретичними знаннями, правоохоронець може правильно будувати версії, складати план оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на розслідування злочинів, не допускати помилок при оформленні протоколів допиту і огляду місця події, при підготовці обвинувальних висновків, рапортів, постанов, наказів, інших офіційних документів.

2. Знання логіки дає можливість працівникам правоохоронних структур ефективніше і переконливіше, а головне – доказово висувати свої аргументи і факти з метою оперативного розкриття злочину, вміння виявити так звані різні «софістичні» аргументи і прийоми, за допомогою яких злочинець захищається. Діяльність у сфері розслідування злочинів вимагає глибокого знання законів і правил логіки, оскільки воно є об'єктивно необхідним.

Логіка має широкий діапазон у діяльності правоохоронця, особливо при проведенні слідства: від аналізу і оцінки перших слідів, виявлених на місці події, з'ясування її причинного зв'язку зі злочином, до складної роботи, пов'язаної з конструюванням слідчих версій, обранням тактики проведення окремих слідчих і оперативних дій. Аналізуючи роль і місце логіки та її законів у слідчо-оперативній діяльності органів внутрішніх справ України, слід погодитися з думкою В.Є. Коновалової про те, що яким би «життєвим досвідом не

володів слідчий, наскільки б відшліфованими не були його професійні навички, проте без знання і правильного застосування законів логічного мислення він не спроможний стати справжнім професіоналом». Слідчий повинен постійно тренувати свій інтелект, майстерність оперування логічними формулами відповідно до конкретних обставин. Висновки, на які спирається слідчий, повинні у своїй основі мати правильну логічну побудову і бути логічно обґрунтованими.

3. Працівникам міліції, інших силових структур дуже часто доводиться діяти у складних екстремальних ситуаціях, коли необхідно оперативно приймати рішення. В умовах морально-психологічного напруження важливу роль відіграють чіткі і добре зрозумілі накази та розпорядження, які відповідають усім законам і правилам логічного мислення. *«У воєнний і мирний час, – зазначав Дейл Карнегі, – різниця між логічним і нелогічним способом полягає у тому, що логічний спосіб базується на аналізі причин і наслідків, він веде до конструктивного планування. Нелогічний спосіб вираження думок веде до напруження, а також до нервових зривів».*

Важливу роль відіграє логіка в діяльності керівника (начальника) міліцейського підрозділу. Слід погодитися зі слушною думкою В.Н. Гладунського про те, що високою не тільки загальною, а й логічною культурою повинні володіти керівники усіх рівнів. Однією з основних функцій керівника є розробка і прийняття управлінських рішень, здійснення контролю. *«Контроль, – підкреслює О.М. Бандурка, – здійснюється на основі неухильного додержання законності. Контролюючи повинні не тільки вимагати законних дій від підконтрольних, але й самі суворо дотримуватись вимог закону, діяти в межах наданих їм повноважень».*

Керівник виступає не тільки в ролі контролюючого, він постійно контактує з колегами по службі, видає накази і розпорядження, де вимоги логіки і логічної культури є надто важливими. Обговорюючи будь-які проблеми з підлеглими, він виступає у ролі організатора дискусії й арбітра. Отже, чіткість, ясність і доказовість, несупереч-

ність в його діях – важлива умова грамотного і ефективного керівництва.

4. Слід підкреслити, що знання логіки, її законів, категорій і правил має велике значення не тільки для працівників міліції, а й для всієї судової практики, тому що головну роль у судовому процесі відіграють логічні форми пізнання і перш за все – умовивід. Весь судовий процес у кримінальній справі проходить у формі висунення доказу і судових версій. Щоб встановити істину в конкретній судовій справі, необхідно зібрати факти, пов'язані з кримінальною справою, логічно відпрацювати ці факти, висунуті версії, перевірити і довести істинність однієї версії і неправильність іншої. Зрозуміло, що процес встановлення об'єктивної істини (що особливо важливо у судовій практиці) відзначається не лише складністю, а й наявністю певних морально-етичних аспектів.

5. Дотримання законів і правил логіки є визначальним критерієм пізнання об'єктивної істини у кримінальній справі, що означає – вирішити з повною достовірністю, де, коли і за яких обставин був вчинений злочин, що за особа його вчинила, чи був він здійснений свідомо чи з необережності. Цю проблему можна вирішити за умови, коли правоохоронці, які ведуть розслідування і судову справу, суворо дотримуються вимог кримінального, кримінально-процесуального права і законів логічного мислення. Без цих вимог не можна встановити об'єктивну істину. Незнання законів і правил логіки, невміння користуватися ними у процесі судового дізнання нерідко призводить до різних логічних помилок, які у судовій практиці з логічних перетворюються на судові помилки. Оскільки помилки у судовій практиці стосуються долі конкретної людини, вони особливо неприпустимі.

6. Важливу роль відіграє логіка у підготовці і функціонуванні правових документів. У юридичній практиці логіка законодавчих актів дає можливість більш аргументовано підійти до вирішення багатьох важливих питань у галузі права, дозволяє, наприклад, знаходити суперечності у кодексах і

нормативних актах, визначати застарілість і невідповідність їх сучасним умовам української державності.

7. Логіка, її закони і правила побудови аргументів створюють необхідні умови для ефективного і широкого використання логічного апарату в електронно-обчислювальній техніці і кібернетиці. Цей апарат може також успішно використовуватися у банківських операціях, що дає змогу вести активнішу боротьбу зі злочинністю в галузі економіки, а це винятково актуально у складних соціально-економічних і політичних умовах розбудови української держави.

Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення

1. *Які основні причини виникнення логіки як науки?*
2. *У чому полягає суть першого етапу розвитку логіки?*
3. *У чому полягає суть другого етапу розвитку логіки?*
4. *Розкрийте значення філософських ідей Платона у розвитку логіки.*
5. *Який внесок Аристотеля у становлення логіки як науки?*
6. *Яку роль відводив Ф. Бекон логічному методу в дослідженні процесів та явищ навколишньої дійсності?*
7. *Р. Декарт і його внесок у розвиток логіки.*
8. *Чому Г. Лейбніц вважається засновником математичної (символічної) логіки?*
9. *І. Кант – родоначальник німецької класичної філософії, його внесок у розвиток логіки і теорії пізнання.*
10. *Г. Гегель про роль і місце логіки у науковому пізнанні.*
11. *Філософська концепція Гегеля щодо сутності пізнання навколишнього світу.*

12. У чому полягає суперечність між системою і методом Гегеля?

13. Назвіть видатних учених другої половини ХІХ ст., які спричинилися до розвитку логіки.

14. Охарактеризуйте сучасну некласичну логіку.

15. Які функції виконує логіка як наука?

16. У чому полягає сутність логіко-гносеологічних принципів пізнання?

17. Роль і місце принципів логіки у діяльності працівників правоохоронних органів України.

18. Роль і місце логіки у діяльності керівників органів і підрозділів внутрішніх справ.

19. Яка роль логіки у підготовці і функціонуванні юридично-правових документів?

20. Роль логіки у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів України.

Тема 2

Поняття як форма ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

План основних питань теми

- 2.1. Загальна характеристика мислення.
- 2.2. Зміст і обсяг поняття та відношення між ними.
- 2.3. Логічний аналіз юридичних понять.
- 2.4. Операції з поняттями.
- 2.5. Комунікативна культура та логіка професійного спілкування працівників міліції.

Література

1. *Жеребкін В.І.* Логіка: Підр. – 6-те вид. стер. – К.: Т-во Знання, КОО, 2003. – 255 с.
2. *Карамішева Н.В.* Логіка: Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.
3. *Карамішева Н.В.* Логіка. Пізнання. Евристика. Посібник для студентів та аспірантів. – Львів: Астролябія, 2002. – 352 с.
4. *Ковальський В.С., Козинцев І.П.* Правотворчість: теоретичні та логічні засади. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
5. *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
6. *Коржанський М.Й.* Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.
7. *Навроцький В.О.* Основи кримінально-правової кваліфікації: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
8. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.

9. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: АСК, 2004. – 1056 с.
10. *Тофтул М.Г.* Логіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр Академія, 2003. – 368 с.
11. *Тростюк З.А.* Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.
12. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.
13. *Хоменко І.В.* Еристика: мистецтво полеміки. Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.

2.1. Загальна характеристика мислення

Що таке мислення? Коли воно з'явилося? Яка його структура і функції? Ці проблеми досі не тільки дискусійні у філософському аспекті, а й є об'єктом вивчення багатьох сучасних наук.

Мислення – функція людського мозку. Мозок – орган мислення людини.

Мислення за своєю природою має суспільний характер. Це означає, що воно виникає і розвивається з появою людини і суспільства. Отже, за своєю природою мислення є суспільним, воно неможливе без мови та спілкування людей.

Мислення – це відображення об'єктивної дійсності в думках людей в абстрактній формі через поняття, судження і умовивід. Воно суттєво відрізняється від таких чуттєвих форм відображення, як відчуття, сприйняття і уявлення.

Пізнання – складний діалектичний процес проникнення людського розуму в сутність речей, процесів і явищ, в їх закономірні зв'язки і відносини.

Пізнання починається з живого споглядання, із знайомства з предметами навколишнього світу за допомогою органів чуття. У цьому нас переконує наш досвід. Вирішив-

ши вивчити якусь незнайому річ, ми, перш за все, уважно оглянемо її, якщо необхідно, то візьмемо в руки, покуштуємо на смак тощо. Безпосереднє живе споглядання предметів і явищ – це початковий етап, перший крок на шляху пізнання людини. У процесі діяльності вона через органи чуття отримує перші враження про предмети і явища. Органи чуття – це вікна, через які зовнішній світ «проникає» в людську свідомість.

Організм людини володіє відповідним фізіологічним апаратом, завдяки якому виникають відчуття. Цей апарат складається із органів чуття – нервових волокон, по яких, подібно до струму в провідниках, ці збудження передаються у відповідні відділи головного мозку, в яких вони перетворюються у відчуття звуку, дія світла на очі – відчуття світла і т. ін.

Величезне значення відчуттів у процесі пізнання полягає в тому, що вони дають нам матеріал, який дозволяє судити про предмети або явища навколишньої дійсності.

Отже, відчуття – суб'єктивний образ об'єктивного існуючого світу; відчуття не є механічним відбитком у людському мозку, а ідеальним образом. Цей образ суб'єктивний, адже на характер відчуття певною мірою впливають закономірності людської психіки, особисті якості даної людини, а головне – ті соціальні умови і суспільне середовище, до яких людина належить. Одним з проявів суб'єктивності відчуття є той факт, що люди по-різному сприймають один і той же зовнішній вплив, наприклад, музику, інші соціальні явища. Так, двоє нормальних людей неоднаково сприймають один і той же зовнішній вплив. Але чи слід з цього робити висновок, що органи чуття не дають нам правильного уявлення про предмети, що нас оточують. Ні, це не так. Повсякденний досвід людини, дані науки показують, що органи чуття нас не обдурюють. Якщо виникає сумнів показника одного із органів чуття, тоді ми звертаємось за допомогою до іншого. Але якщо людина не вірить своїм очам, то вона скористається допомогою рук, якщо і цього буде недостатньо, то

людина використовує прилади, досвід суспільства і його практику. Отже, чуття дають взагалі правильне уявлення про доступні нам предмети та явища.

Чуттєве пізнання здійснюється у формі *відчуття, сприйняття і уявлення*.

Відчуття виступає як перша, елементарна форма чуттєвого пізнання навколишнього світу.

Предмети і явища навколишнього середовища впливають на органи чуття і викликають різні відчуття. На основі відчуття складаються сприйняття.

Сприйняття – це більш складна, ніж відчуття, форма пізнання дійсності. Сприйняття має місце лише тоді, коли предмет безпосередньо діє на наші органи чуття.

На основі відчуття і сприйняття виникає уявлення.

Уявлення – це чуттєвий образ тих предметів і явищ, які людина сприймала раніше. Уявлення виникають із чуттєвого сприйняття, але, на відміну від відчуття і сприйняття, вони безпосередньо не пов'язані з предметом. Вони з'являються на основі минулого сприйняття предмета або явища, образ якого зберігається у пам'яті людини.

Уявлення – вища форма відображення дійсності на ступені чуттєвого пізнання. Воно включає в себе елементи узагальнення. В уяві людина відволікається від окремих, менш суттєвих ознак в явищах, а зосереджується і виділяє деякі їх загальні ознаки і риси.

Отже, уявлення відображає навколишній світ глибше і повніше, ніж відчуття і сприйняття. Але загалом чуттєве пізнання відображає тільки окремі сторони і зв'язки в предметах і явищах, а глибокі їх зв'язки для чуттєвого сприйняття недосяжні. За допомогою органів чуття неможливо, наприклад, побачити потік електронів, які рухаються у провідниках, або рух елементарних частин в атомі і багато інших складних явищ у природі та суспільному житті. Отже, чуттєве пізнання не в змозі розкрити внутріш-

ню природу речей, їх сутність і закони розвитку. Вирішення цієї проблеми, без чого неможливе існування як окремої людини, так і суспільства, здійснюється на вищому рівні. Це рівень абстрактного (логічного) мислення.

Абстракція (лат. *abstraction* – віддалення, відволікання) – процес свідомого виділення, розчленування окремих або загальних ознак, властивостей і відношень конкретного предмета або явища, які цікавлять нас в даний момент, і свідомого відокремлення їх від множини інших ознак, властивостей, зв'язків і відношень цього предмета або явища.

Ще Аристотель писав у «Метафізиці», що математик досліджує «об'єкти», отримані безпосередньо відокремленням. Він здійснює цей розгляд, повністю усунувши всі чуттєві властивості, наприклад, важкість і легкість, жорсткість і протилежне їй, тепло і холод та всі інші чуттєві протилежності, а зберігає тільки кількісну визначеність і неперервність.

Отже, на рівні абстрактного (логічного) мислення людина аналізує загальне й суттєве і відволікається від другорядного та несуттєвого.

Уміння абстрагуватись від тих чи інших сторін предметів і явищ виникло в результаті трудових процесів, які багаторазово повторювались у передачі виробничих навичок і знань. Людина давно помітила: з каміння можна зробити більш могутнє знаряддя чи зброю, ніж з інших предметів; шкури тварин добре захищають від холоду; дерево не тоне у воді, тому з нього можна робити плоті і човни для переправи через ріки та озера тощо.

Помітивши ці корисні властивості предметів природи, людина звичайно ж намагалася запам'ятати їх і передати знання своїм дітям. У процесі абстрагування людина «очищує» предмет вивчення від другорядних ознак, властивостей, зв'язків і відношень, знання яких не тільки не сприяє ходу дослідження, а часто й ускладнює його. У процесі мислення людина відкидає все випадкове й несуттєве і

спрямовує своє пізнання на необхідне й суттєве, що є головним у будь-якій сфері нашого знання.

***Логічне мислення** – якісно новий, вищий етап у розвитку пізнання. Воно дає можливість всебічно пізнати об'єктивний світ, розкривати його суттєві сторони, зв'язки і закономірності.*

На ступені логічного пізнання розкривається сутність законів природи, суспільства і мислення. Особливості мислення полягають у тому, що воно є активним, цілеспрямованим. Сам процес мислення спрямований і пов'язаний з соціальною практикою, необхідністю постановки і вирішення проблем. У процесі мислення ми формулюємо судження, гіпотези, умовиводи тощо, але сутність мислення полягає в тому, що людина правильно відображає навколишній світ, і це дає можливість для її існування.

Чуттєве і логічне мислення взаємопов'язані між собою, відображають один і той же матеріальний світ, їх загальною основою є людська діяльність, практика. Отже, ці два ступені мають єдину фізіологічну основу – нервову систему людини.

Абстрактне (логічне) мислення неможливе без чуттєвого пізнання. Але, виникнувши на його основі, абстрактне мислення йде глибше від чуттєвого пізнання, збагачує і розширює його можливості.

Таким чином, чуттєве і логічне пізнання виступають у нерозривній єдності, доповнюють і збагачують одне одного. У пізнанні не слід нехтувати ні показниками відчуття, ні висновками розуму, вони разом дають можливість людині пізнавати навколишній світ, жити і діяти в ньому.

Під час аналізу таких соціальних явищ, як злочин і злочинність, важливу роль відіграє як чуттєва форма пізнання, так і логічна.

Слід підкреслити, що існує тісний взаємозв'язок між чуттєвою і раціональною (логічною) формами пізнання. Якщо проаналізувати версію такого тяжкого злочину, як вбивство,

то, з одного боку, ми сприймаємо сам факт вбивства на основі чуттєвого споглядання (наприклад, виявлення трупа з ознаками насильницької смерті). Версію злочину формулюють шляхом логічного пізнання і, якщо тільки її правильність буде доведено, то вона стає достовірним знаряддям, яке пояснює весь характер цього злочину. Так, слідчий у зв'язку з виявленням трупа вирішує питання про те, чи це злочин, чи нещасний випадок. Якщо злочин, то який – вбивство, доведення до самогубства або інший злочинний акт.

Отже, з огляду на діалектику і формальну логіку, процес пізнання злочину як соціально небезпечного явища здійснюється шляхом від емпіричного рівня до абстрактно-теоретичного, від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього і до практики. Якщо проаналізувати судовий процес, то його суттєвою ознакою є послідовність, що дає можливість встановлювати істину. Однак, це не зменшує ролі внутрішнього переконання юристів у встановленні істини. Внутрішнє переконання слідчого, прокурора, судді базується на глибокому вивченні юридичної теорії, на всебічному аналізі матеріалів справи. Якщо наші погляди правильні і відповідають законам логіки, то висновок буде відповідати дійсності. Велику роль у формуванні внутрішнього переконання правоохоронця відіграє загально-теоретична, соціальна, логіко-філософська підготовка, яка має важливе не тільки юридично-правове, а й морально-психологічне значення.

2.2. Зміст і обсяг поняття та відношення між ними

Як уже наголошувалось, основними формами мислення є поняття, судження і умовивід. Перейдемо до розгляду поняття.

***Поняття** – це така форма логічного мислення, яка відображає предмет або явище в його суттєвих ознаках.* Поняття відображає в предметі не всі його сторони, а тільки загальні та суттєві, і при цьому відволікається та відки-

дає всі другорядні ознаки. Візьмемо, наприклад, поняття «людина». У ньому відображаються не всі ознаки кожної окремої людини. Так, воно не зберігає відомостей про національність, вік, соціальний стан, місце проживання тощо. У ньому зафіксовано тільки те загальне, суттєве, що притаманне кожній людині: вміння мислити, спілкуватися, здатність трудитися. Основою виникнення поняття є практика.

Перш за все, поняття у людини виникали тоді, коли вона у практичній діяльності мала справу з предметами або явищами навколишньої дійсності. Впливаючи на предмети матеріального світу, людина порівнювала їх з іншими і, відволікаючись від усього випадкового, другорядного, виділяла в них загальне і суттєве і тим самим розкривала їх об'єктивне значення для своїх матеріальних чи духовних потреб.

Таким чином, у процесі постійної творчості, постійного бажання примусити природу служити власним інтересам і сформувалися поняття «електричний струм», «атомна енергія», «автомат» і багато інших.

Отже, порівняно з безпосереднім чуттєвим сприйняттям, поняття відображає природу речей глибше і повніше, бо фіксує внутрішні сторони дійсності, які недоступні безпосередньому чуттєвому пізнанню. Воно відображає природу речей повніше тому, що охоплює не один або невелику групу предметів, а цілу їх масу, нескінченну кількість.

Перехід від чуттєвого пізнання до логічного є діалектичним стрибком у процесі пізнання від нижчого до вищого. Цей рух можливий тільки на базі практики. Тільки практична діяльність людей, скерована на перетворення предметів і явищ об'єктивної дійсності, дає можливість проникати в їх сутність, відділяти важливе від другорядного, внутрішнє від зовнішнього тощо. Чим вищий ступінь розвитку практики, тим глибше і різнобічніше пізнання людиною навколишньої дійсності.

Наші поняття адекватно відображають постійно мінливий світ, практику, яка безперервно розвивається, і тому вони повинні бути гнучкими і рухливими. Чим глибше про-

никає наука в сутність предметів, тим більше можливостей одержує вона у виявленні зв'язків між предметами, у пізнанні законів природи, в яких проявляється ця сутність.

Кожне поняття має свій обсяг і зміст. Розглянемо ці категорії.

Змістом поняття називається сукупність існуючих ознак предметів, відображених у понятті.

Так, зміст поняття «міліція» складають такі ознаки: 1) *правоохоронний орган*; 2) *утримується державою*; 3) *захищає права, свободи і честь громадян*; 4) *бореться зі злочинністю*; 5) *озброєний*.

Дуже важливо зрозуміти зміст поняття, адже якщо цього не буде, то не зможемо чітко відмежувати цей предмет від суміжних із ним, і тоді припускаємось помилки і плутанини в мисленні.

Обсяг поняття – сукупність предметів або явищ, які мисляться у понятті.

До обсягу поняття «розбій» входять, складаючи його логічний клас, тільки такі дії, котрі є: 1) *нападом* 2) *з метою заволодіння* 3) *особистим майном громадян* 4) *поєднані з насильством* 5) *небезпечним для життя здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства*. Кваліфікація ж розбійного нападу в дії обвинувачуваного, в якому відсутні названі ознаки розбою, означає, що поняття «розбій» поширене на такий предмет (дію), який не входить до обсягу цього поняття і не є елементом даного логічного класу. Якщо, наприклад, в діях обвинуваченого відсутні ознаки поняття «розбій», то його не можна притягти до кримінальної відповідальності за *ст. 187 КК*. Ці дії повинні кваліфікуватися за іншою статтею.

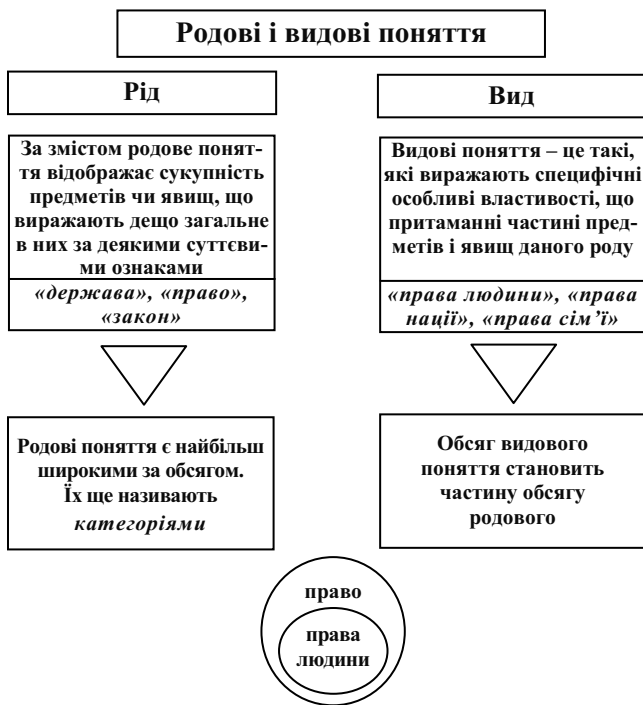
Кваліфікація злочину – одне з основних завдань правосуддя.

У своєму правовому мисленні юрист повинен спочатку точно визначити зміст юридичного поняття, тобто перерахувати всі суттєві і необхідні ознаки, які характеризують при-

роду юридичного явища, а потім визначити його обсяг, тобто правильно співвіднести це поняття з реальними явищами, або вказати всі явища, до яких застосовується дане юридичне поняття.

Родові та видові поняття

За змістом родове поняття відображає сукупність предметів або явищ, що виражають дещо загальне в них за деякими суттєвими ознаками, а видове поняття відображає частину сукупності предметів (роду), які виражають специфічні для них властивості. Родові поняття є найбільш широкими за обсягом, тобто охоплюють усі предмети і явища, до яких застосовується дане поняття. Їх ще називають категоріями. Наприклад, поняття «наука» і «логіка». Наука буде родовим поняттям, а логіка – видовим.

Відношення між поняттями

Знання відношення між поняттями дає змогу не змішувати одні поняття з іншими, вбачати у поняттях як спільне, так і відмінне, правильно користуватися поняттями у практиці мислення.

Поняття поділяють на *порівнянні* і *непорівнянні*.

Порівнянні – це поняття, у змісті та обсязі яких наявне дещо спільне: «право» і «мораль», «мистецтво» і «культура», «етикет» і «етика», «етикет» і «культура поведінки».

Непорівнянні – навпаки, це поняття, у змісті і обсязі яких відсутнє щось спільне, наприклад: «міліція» і «авіація», «держава» і «атом».

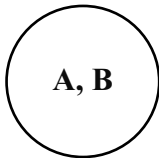
Порівнянні поняття бувають *сумісні* та *несумісні*. Сумісні – це такі поняття, обсяг яких цілком або частково збігається. Серед сумісних понять розрізняють три види відношень: 1) відношення тотожності; 2) підпорядкування; 3) перехрещення.

а) відношення тотожності

Тотожними називаються поняття, що відображають один і той же предмет.

Тотожними є, наприклад, поняття «промисловість» та «індустрія», «Київ» та «столиця України», «міліція» та «правоохоронці».

Обсяг цих понять є одним і тим же, він повністю збігається. Графічно за допомогою кіл Ейлера відношення тотожності можна зобразити так:

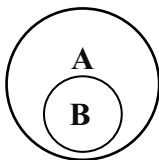

Слід мати на увазі, що вживання багатозначних слів може призвести до помилкової тотожності різних по змісту думок.

Так наприклад, поняття «принципи законності» та «вимоги законності», на перший погляд є ідентичними, цілком тотожними. З огляду на різне значення навантаження, що мають ці поняття (в українській мові принцип розглядається як основне, вихідне положення якої-небудь теорії, переконання, погляд на речі, а вимога – як виражене в рішучій формі прохання про те, що повинно бути виконане як правило, умова, обов'язкова для виконання), то подібний підхід з точки зору закону тотожності не слід вважати правильним.

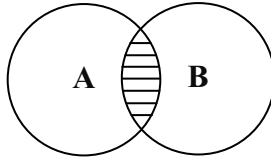
б) відношення підпорядкування

Відношення підпорядкування існує між поняттями, обсяг одного з яких повністю входить в обсяг другого (одне поняття називають підпорядковуючим **(А)**, а друге – підпорядкованим **(В)**). Наприклад, поняття «наука» **(А)** і «логіка» **(В)**, «право» і «адміністративне право», «міліція» і «правоохоронні органи»:

в) відношення перехрещення

Перехресними називаються поняття, обсяг яких тільки частково входить один в одного. Так, поняття «офіцер» і «лейтенант» перехрещуються, а також «адвокат» і «захисник», «льотчик» і «авіатор», «машина» і «автомобіль».

Коло **A** позначає обсяг одного, а коло **B** – іншого перехресного поняття.

Із малюнка видно, що обсяги перехресних понять у певній частині збігаються.

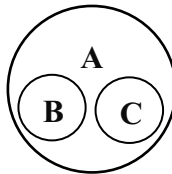
Несумісні поняття

Серед несумісних понять розрізняють три види відношень: 1) супідрядність; 2) суперечність; 3) протилежність.

а) відношення супідрядності

Відношення супідрядності існує між поняттями, які однаково входять до одного й того ж роду. Такі поняття називаються супідрядними. Наприклад, поняття «крадіжка» і «пограбування» супідрядні, оскільки вони є видами одного й того ж роду – «злочин проти особистої власності громадян».

Супідрядні поняття зображають так:

Велике коло **A** позначає обсяг родового поняття (наприклад, «злочин проти власності»), малі кола **B** і **C** – обсяг супідрядних (видових) понять («крадіжка», «грабіж»).

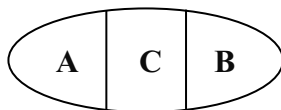
Обсяг супідрядних понять не збігається в жодній своїй частині. Це означає, що немає предметів, котрі входили б до обсягу двох супідрядних понять (у поняття **B** і поняття **C**) одночасно.

Це положення логіки має важливе значення для кримінально-правової теорії та судової практики. Та чи інша конкретна суспільно небезпечна дія може бути кваліфікована тільки за якоюсь однією супідрядною статтею кодексу, наприклад, за статтею, що описує грабіж. Отже, зміст одного із супротивних (протилежних) понять не тільки виключає зміст іншого, а й протилежний йому.

Наприклад, якщо предмет не входить до обсягу одного з протилежних понять, то це не означає, що він входить до обсягу іншого. Він може належати до якогось іншого класу предметів даного роду. Так, якщо смерть потерпілого не є нещасним випадком, то звідси ще не випливає, що має місце вбивство, смерть потерпілого могла бути наслідком самогубства.

б) відношення протилежності (контрарності)

Відношення протилежності (контрарності) існують між поняттями, які відносяться до одного і того ж роду (класу об'єктів), але належать до одного крайнього флангу, тобто протилежні поняття виключають одне одного. Слова, які виражають протилежні поняття, називають антонімами. Наприклад, поняття «проста (унітарна) держава» (**A**) і поняття «складна держава» (**B**); поняття «здорова людина» (**A**) і поняття «хвора людина» (**B**). Графічно це зображається так:

де **C** – символ, що позначає певний рід (клас), до якого відносяться ці протилежності.

Важливо зазначити, що обсяги двох протилежних понять у своїй сумі становлять лише частину обсягу загального для них родового поняття, оскільки можуть існувати й інші видові поняття, підпорядковані цьому ж родовому поняттю.

*в) відношення суперечності
(контрадикторності)*

Відношення суперечності (контрадикторності) існують між позитивними та заперечними (негативними) поняттями, коли одне поняття вказує на певну ознаку, а інше заперечує її. Наприклад, «законна дія» (А) і «незаконна дія» (не – А); «правова держава» (А) і «неправова держава» (не – А). Графічно це зображається так:

Обсяги двох суперечних понять становлять увесь обсяг родового поняття «дія» і «держава» в даних прикладах.

Знання відношень між обсягами понять має важливе значення для розуміння структури висловлювань і умовиводів, у яких поняття функціонують.

Зміст поняття і склад злочину

У кримінальному праві поряд з терміном «*зміст поняття*» існує специфічне поняття «*склад злочину*». Коли йдеться про той чи інший конкретний злочин, наприклад, «Державна зрада», «Диверсія» чи «Шпигунство», то говорять про їх склад як злочинів проти основ державної безпеки України.

Під складом злочину розуміють сукупність об'єктивних ознак, за наявності котрих суспільно небезпечна дія визначається злочином за кримінальним законом.

Склад злочину – це і юридична, і логічна основа для відмежування одних злочинів від інших.

Наприклад: склад злочину згідно *ст. 113 КК «Диверсія»* дає змогу відрізнити диверсію від усіх близьких до диверсії злочинів, таких як: *ст. 110 КК «Посягання на*

територіальну цілісність і недоторканість України» та інших.

Згідно вітчизняного законодавства кримінальне переслідування не може бути порушене, а порушене підлягає припиненню на будь-якій стадії процесу, якщо в дії (недіяльності) особи відсутній склад злочину.

В аналізі поняття як форми логічного мислення велику роль у чинному законодавстві відіграє понятійний та термінологічний апарат.

Кримінальний кодекс України містить цілий ряд термінів та термінологічних зворотів, які становлять законодавчі новели. На жаль, при їх аналізі ми стикаємося з цілим рядом нечітких визначень.

2.3. Логічний аналіз юридичних понять

Юрист повинен уміти логічно правильно визначати юридичні поняття, знаходити помилки у різноманітних визначеннях, грамотно проводити логічний аналіз визначень.

Для того, щоб дати правильний логічний аналіз визначенню поняття, необхідно виявити суттєві ознаки, що складають зміст цього поняття.

Дамо логічний аналіз структури поняття «злочин». Його змістом виступають такі суттєві ознаки:

- 1) *суспільно небезпечне діяння;*
- 2) *винне діяння (дія або бездіяльність).*

Обсягом цього поняття буде клас (множина) усіх злочинів. Елементами обсягу будуть злочини, вчинені окремими суб'єктами злочину.

Структура будь-якого визначення складається з двох основних компонентів: дефінієндуму і дефінієнсу.

Дефінієндум (Dfd) – це поняття, зміст якого розкривають.

Дефінієнс (Dfn) – це поняття, за допомогою якого розкривають зміст дефінієндуму.

Розглянемо для прикладу визначення: «Насильство – це застосування особою чи соціальною групою різних (включаючи і застосування зброї) інших форм примусу в стосунках з іншими особами, соціальними групами з метою набуття чи збереження економічного і політичного панування, захоплення тих чи інших прав або привілеїв». У цьому прикладі дефінієндум – «насильство», дефінієнс – «застосування особою чи соціальною групою різних (включаючи і застосування зброї) інших форм примусу».

При визначенні понять необхідно: 1) з'ясувати структуру визначення (знайти дефінієндум і дефінієнс); 2) з'ясувати вид визначення; 3) перевірити, чи дотримуються усі правила щодо визначень.

У процесі визначення понять необхідно дотримуватися таких правил.

Перше правило співмірності (тобто дефінієндум і дефінієнс повинні бути такими, що взаємозаміняються, тобто їх обсяги повинні бути однаковими). Порушення правила співмірності призводить до таких логічних помилок, як:

- а) «надто широке визначення»;*
- б) «надто вузьке визначення».*

Наприклад, помилка «надто широке визначення» виникає тоді, коли при визначенні певного поняття вказують найближчий рід, але не вказують видову відмінність. Так, при визначенні поняття «держава» вказують рід – «організація політичної влади», а не вказують видові відмінності держави.

Ще приклад. «Логіка – це наука, що вивчає мислення людини». «Логіка» і «наука, що вивчає мислення людини» – поняття не тотожні з огляду на існування (окрім логіки) низки дисциплін, що вивчають мислення людини (філософія, психологія, фізіологія нервової діяльності та ін.).

Помилка «надто вузьке визначення» – це логічна помилка, яка виникає у випадку, коли обсяг дефінієнсу є вужчим, ніж обсяг дефінієндуму. Так, при визначенні поняття «держава» вказують лише таку ознаку, як «управління загальносуспільними справами», або скажімо, «міліція – організація, яку утримує держава», або «логіка – наука, що вивчає поняття». У такому визначенні обсяг поняття «логіка» (дефінієндуму) буде ширшим, ніж обсяг дефінієнсу, бо логіка не обмежується лише вивченням понять.

Друге правило. Визначення не повинне утворювати кола, тобто поняття не повинні визначатися через самих себе. Порушення цього правила призводить до помилки «коло у визначенні» або тавтології.

Тавтологія (лат. *Idem per idem* – те ж саме слово) – помилкове визначення, у якому визначуване і визначаюче поняття виражається одними і тими ж термінами і не вказуються суттєві ознаки визначуваного предмета. Наприклад: «Законність – це дотримання правил законності», «Правопорушення – це порушення права», «Дисципліна є дисципліна» і т. ін.

Третє правило. Визначення повинно бути чітким, зрозумілим, однозначним. Наприклад, такі визначення, зроблені з порушенням цього правила: «архітектура – це музика, що застигла», «артилерія – це бог війни» (тут метафори і образні порівняння).

Четверте правило. Правило несуперечності. Необхідно намагатись, щоб визначення не були суперечними. Якщо ж визначення є суперечним, то воно не розкриває істотних ознак предмета, а лише вказує на множину тих ознак, які цьому предметові не належать. Так, якщо у визначенні «міліція» вкажемо і таку ознаку, як «боротьба за політичні права громадян», то ця ознака є суперечною.

У юридичній теорії і практиці важливу роль відіграє кваліфікація злочину – юридична оцінка конкретної суспільно небезпечної дії, відповідь на запитання про те, який

злочин вчинено у даному випадку. Дати правильну кваліфікацію злочину – значить віднести конкретну суспільно небезпечну дію до того класу предметів (злочинів), елементом якого вона є, застосувати до вчиненого те поняття, ознаками якого воно володіє.

Неправильна кваліфікація означає включення дії особи до класу предметів (злочинів), до котрих ця дія насправді не входить, застосування для предмета (дії) поняття (статті злочину), ознак якого воно не має. Неправильна кваліфікація злочину – це помилка не тільки судова, а й логічна.

Логічність допомагає позбутися як помилок, так і описів, які можуть навіть важливе перетворити у комічне. У цьому зв'язку В.М. Тертишник наводить цікаві приклади, які повинні стати для нас доброю порадою і застереженням. Це приклади з протоколу огляду місця подій: *«На столі стояли дві пляшки – одна наполовину випита, а інша наполовину недопита»*; *«Рядом лежали два гудзики – один жіночий, а другий – голубий»*; із протоколу допиту: *«Тоді на обочині я побачив машину, за кермом якої була жінка. Вона лежала вверх дном і сильно диміла»*; із характеристики: *«Обвинувачений у побуті скромний. Мав на утриманні тещу. Інших аморальних проявів за ним не помічалось»*.

Логічна сутність кримінально-правової кваліфікації злочину

Кваліфікація – це не одномоментний акт, а послідовне виконання цілого ряду логічних дій. Кримінально-правова кваліфікація є неперервним круговим рухом від встановлених (пізнаних) окремих фактів до сукупності елементів складу злочину.

Кваліфікацією злочину називається юридична оцінка злочину і встановлення (застосування) тієї кримінально-правової норми, яка найбільш повно характеризує ознаки цього злочину.

Для кваліфікації діяння важливо встановити і застосувати саме ту норму, яка містить певний конкретний склад злочину.

Згідно зі *ст. 2 КК «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину».*

Обов'язковими елементами складу будь-якого злочину є:

- 1) об'єкт злочину;
- 2) об'єктивна сторона злочину;
- 3) суб'єктивна сторона злочину;
- 4) суб'єкт злочину.

Система кримінального законодавства повинна будуватися на ґрунті наукової кваліфікації об'єктів кримінально-правової охорони у такий спосіб, щоб злочини були віднесені до певного розділу суворо за ознаками їх родових об'єктів.

Кваліфікація злочину – це юридична оцінка конкретної суспільно небезпечної дії, відповідь на запитання про те, який злочин вчинено у даному випадку.

Кваліфікація становить собою підсумок складного процесу пізнання, успіх якого залежить від знання та дотримання законів логіки.

Дати правильну кваліфікацію злочину – значить віднести конкретну суспільно небезпечну дію до того класу предметів (злочинів), елементом котрої вони є, застосувати до вчиненого те поняття, ознаками якого воно володіє.

Кваліфікація злочину – одне з основних завдань правосуддя. Інтереси дотримання законності вимагають, щоб кожна суспільно небезпечна дія була кваліфікована за тією статтею кримінального закону, котра передбачає вчинене. Відхід від цієї вимоги призводить до помилок.

«Законним тлумаченням законів, – говорив Ч. Беккарія, – є сам законодавець, а не суддя; останній має лише розглядати, чи вчинене певне діяння, що суперечить зако-

ну, певною особою. Суддя має встановлювати силогізм, більшим засновком якого є загальний закон, а меншим – поведінка, сумісна чи несумісна з законом, а висновком – свобода чи покарання».

Логіко-юридичні помилки при кваліфікації злочинів

Помилка у кваліфікації злочину часто призводить до неправильної оцінки, коли не враховується чи неправильно кваліфікується якась одна, іноді незначна обставина чи ознака злочину.

Так, наприклад, при кваліфікації «викрадення» найбільше помилок трапляється тоді, коли незадовільно оцінені і враховані ознаки способу вчинення діяння (таємно чи відкрито, з насильством небезпечним для життя і здоров'я потерпілого чи не небезпечним тощо), коли визначається, чи викрадення було вчинено одним суб'єктом чи групою осіб, викрадення було закінченим чи діяння утворює лише замах на вчинення злочину, або тоді, коли визначається розмір викраденого. Судова практика свідчить, що саме такі помилки трапляються при кваліфікації викраденого чужого майна.

Кваліфікація може бути правильною лише тоді, якщо буде застосовано саме ту норму, яка передбачає це діяння, тобто застосовано лише одну і лише певну, конкретну норму.

Взагалі, весь процес кваліфікації злочинів за своєю сутністю полягає у послідовному відмежуванні кожної ознаки вчиненого діяння від ознак інших суміжних злочинів.

Кожна ознака злочину, описаного законом, виділяє, відокремлює певний злочин від інших або відмежовує злочин від інших правопорушень.

Суди припускаються помилок при розмежуванні окремих видів розкрадання. Кваліфікація може бути правильною лише тоді, коли буде застосовано саме ту норму, яка передбачає це діяння, тобто застосовано лише одну і лише конкретну норму.

Важливу роль у діяльності правоохоронних органів України відіграє принцип справедливості.

«Справедливість, – вказує В.М. Тертишник, – один з найважливіших принципів правової держави як у законодавчій, так і в безпосередньо кримінально-процесуальній діяльності. У кримінальному процесі реалізація принципу справедливості полягає в обов'язку правоохоронних органів встановити об'єктивну істину у справі, забезпечити законні права та інтереси учасників процесу, правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, не допускаючи упередженого, необ'єктивного підходу до розв'язання справи, забезпечити учасникам процесу рівні можливості у дослідженні доказів і захисті своїх прав, неухильно дотримуватися закону, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий покаранню, що відповідає його діяння, і жоден невинний не був притягнутий до відповідальності».

2.4. Операції з поняттями

Це такі логічні дії, в результаті яких утворюються нові поняття. Внаслідок цих операцій (операції над поняттями) здобувають нові класи понять. Так, шляхом складання можна об'єднати два або декілька класів понять в один клас. Наприклад, візьмемо поняття «токарь», «слюсар», «фрезерувальник». Якщо їх об'єднати в один клас, то одержимо загальне поняття – «робітники».

Для прикладу візьмемо такі поняття, як «тракторист», «комбайнер», «водій», одержимо загальне поняття «робітники», об'єднаємо їх в один клас – «сільські механізатори». Якщо об'єднати ці два класи, то в результаті одержуємо один клас і загальне поняття – «трудівники». Отже, робітники і сільські механізатори є трудівниками.

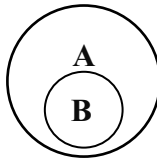
Чи можна об'єднати в один клас непорівнювані поняття?

Ні, їх об'єднати в один клас неможливо.

Чи можна з поняттями проводити операцію множення?

Множення можна проводити з поняттями, що перебувають між собою у різних відношеннях. Наприклад, якщо нам треба провести операцію множення понять «злочин» (**A**) і «посадовий злочин» (**B**), що перебувають у відношеннях підпорядкування і одночасно входять до обох класів, то відшукуємо такі злочини, які одночасно є і посадовими. Отже, до класу «посадовий злочин» можна віднести «халатність», «безвідповідальність», «перевищення службових повноважень» та ін.

Заштриховане коло **B** позначає клас тих елементів (злочинів), які одночасно входять до великого кола **A**, що включає в себе загальне поняття «злочин». Отже, всі «посадові злочини» як клас і вид є невід'ємним структурним елементом роду «злочин», де «злочин» – рід, а «посадовий злочин» – вид.

Цікавий приклад практичного використання операцій з поняттями додавання, віднімання, множення наводить професор М.Г. Тофтул. У селі Лікареве вчинив злочин X. Оперативна робота міліції дала можливість зробити висновок, що цей злочин вчинила одна з осіб, які перебувають зараз на відстані, не більшій, аніж 5 км від цього села. Оскільки таких груп людей виявилось три, довелося вдатися до операції додавання. В результаті цієї логічної операції підозрюваний у вчиненні злочину X. одержав таке складне ім'я: «або мешканець села Лікареве, або гість цього села, або турист, який перебував під час скоєння злочину в лісовій смузі біля села». Завдяки операції додавання в цьому випадку домагаються того, щоб злочинець не міг уникнути підозри. Щоправда, разом з тим, число підозрюваних, за можливості, має бути якомога вужчим.

Наступними є операції віднімання і множення, завдяки яким злочинець вираховується. Скажімо, наявність інформації про те, що злочин здійснено дорослим, і саме чоловіком, дає можливість відняти від підозрюваних жінок і дітей. Завдяки цій операції обсяг утвореного шляхом віднімання поняття звужується. Одночасно з відніманням здійснюється операція множення.

Наприклад, підозрюваний у злочині Х. є мешканцем села Лікареве, або гостем цього села, або одним із туристів, які перебували у посадці біля села, і тільки такою людиною. Коло підозрюваних явно звузилося. Кожна нова інформація про злочинця, навіть незначна (розмір взуття, палить він чи ні, зріст тощо), дає змогу знову і знову вдаватися до множення понять, результатом чого в ідеальному випадку буде одержано поняття підозрюваного з одиничним обсягом (якщо даний злочин вчинила одна людина).

Що таке операції *заперечення понять*? Яка їх функція?

Операція заперечення: скажімо поняття **A** полягає в утворенні нового поняття предметів, про які ми розмірковуємо. Наприклад, якщо обсягом предметів, про який ми мислимо, є клас злочинів взагалі **A** – «крадіжка», то до обсягу поняття **не-A** «не крадіжка», здобутого завдяки запереченню поняття «крадіжка» (**A**), увійдуть усі злочини, що не є крадіжкою, а саме: державні злочини, злочини проти життя, образа, наклеп, зараження венеричною хворобою, захоплення заручників та ін.

Якщо ж обсягом предметів, про які ми міркуємо, є злочини проти особистої власності громадян, то до обсягу поняття «не крадіжка» (**не-A**), утвореного за допомогою заперечення поняття «крадіжка» (**A**), увійдуть вже не всі злочини, передбачені кримінальним кодексом, окрім крадіжки, а тільки злочини проти особистої власності громадян, що не є крадіжкою, а тільки такі, як «*грабіж*»

(ст. 186), «розбій» (ст. 187), «вимагання» (ст. 189), «шахрайство» (ст. 190 КК).

1. Складання $a + b + c + d = A$ а) лейтенант, капітан, майор = офіцери б) суддя, прокурор, адвокат = юристи в) крадіжка, грабіж, розбій = злочин	
2. Множення А – злочин	В – посадовий злочин Халатність, безвідповідальність, перевищення службових повноважень
3. Заперечення А – не А А – злочини проти життя та здоров'я особи Не – А – злочини проти власності	

Для кримінально-правової теорії і практики важливе значення має узагальнення, обмеження і визначення понять.

Логічна операція, за допомогою якої відбувається перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, називається **узагальненням**. Узагальнити поняття – означає перейти від виду до роду, Наприклад, **А** – рід (включає всі злочини), **В** – вид (включає тільки окремі з них).

Усі діяння, названі в *Особливій частині КК*, мають один рід «злочин». Логічна дія, у процесі якої відбувається перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, називається **обмеженням**. При обмеженні ми йдемо від **А** (рід) до **В** (вид). Рубежем обмеження є одиничне поняття. Наприклад, «суспільство, держава, соціальні класи, соціальні групи, соціальні прошарки, сім'я, член сім'ї Петренко, молодший сержант міліції Петренко».

Слід підкреслити, що є поняття, категорії з гранично широким обсягом: «матерія», «людство», «рух», «свідомість», які не узагальнюються, від них не можна перейти до якихось інших понять з більшим обсягом.

Узагальнення й обмеження можуть бути як правильними, так і хибними. Щоб ці операції були правильними, необхідно при узагальненні переходити від виду до роду, а при обмеженні – навпаки.

У науці взагалі, а в юридично-правових галузях особливо, важливе місце займає *визначення*. Воно має бути чітким, виразним, вільним від двозначності. Наприклад, «Явище є формою виразу сутності», «Сутність – внутрішня основа явища», «Форма – це спосіб існування змісту» тощо. Ця вимога має виняткове значення у юридичній практиці. Визначення кримінального закону мають бути найвиразнішими і найточнішими. Прикладом цього може бути *ст. 156 КК «Розбещення неповнолітніх»*, де злочин кваліфікується як «вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку». Чим точніше у законі описані ознаки складу злочину, тим легше виконувати закон.

Важливу роль у юридичному законодавстві має класифікація.

Класифікація – розподіл предметів на класи, зроблений таким чином, що кожний клас займає стосовно інших класів точно визначене і чітко закріплене місце. Так, система державного права України за предметом правового регулювання поділяється на такі галузі права, як державне право, цивільне, адміністративне, трудове, фінансове, земельне, сімейне, кримінальне, судоустрій, кримінальний процес, цивільний процес, колективне право. Кожна галузь права, у свою чергу, поділяється на правові інститути. Завдяки такому способу класифікації, як кодифікація, норми різних галузей права приводяться до чіткої системи. Вона дає змогу виявити прогалини у праві, неузгодженість і можливі суперечності між окремими правовими актами.

Метод чіткої логічної класифікації понять відіграє важливу роль у структуруванні будь-якого явища. В умовах розбудови нашої держави і боротьби зі злочинністю, особливо у сфері економіки, дасть можливість відстежити різноманітні зв'язки та структурні елементи цього антисуспільного явища.

Тіньова економіка може бути:

- підпільною – діяльність здійснюється приховано;
- затушованою – легальна або кримінальна діяльність здійснюється під владою іншої легальної діяльності;
- відмивальною для «брудних» грошей – легалізаційна або еміграційна діяльність щодо капіталів;
- корумпованою – діяльність, захист якої здійснюється шляхом підкупу чиновників, вищих посадових осіб держави;
- політизованою або соціально активною – діяльність, захист якої здійснюється шляхом прояву політичного тиску на державу з використанням політичних або суспільних організацій, засобів масової інформації тощо;
- терористично активною – діяльність, що використовує як захист насильство, залякування, вбивства тощо;
- суспільною – діяльність, у процесі якої відбувається організаційно-економічне та політичне злиття суб'єктів тіньової економіки з місцевими та центральними органами державної влади.

В аналізі поняття як форми логічного мислення велику роль у чинному законодавстві відіграє понятійний та термінологічний апарат.

Розглянемо деякі недоліки понятійного апарату Особливої частини КК України. Тут міститься ряд термінів та термінологічних зворотів, які становлять законодавчі новели. На жаль, при їх аналізі ми стикаємося з цілим рядом нечітких визначень. Слід взяти до уваги слушну думку В.О. Навроцького про те, що *«кримінальний закон має бути всебічно досконалим, чітким, доступним, зручним для застосування»*. Ця проблема є актуальною, адже ще античні юристи надавали великого значення мові закону. Відомий римський юрист Сенека вказував на роль і місце юридичної термінології, значення стислості і лаконічності мови, особливо у юридичному законодавстві. Відомий його вислів: *«Закон повинен бути стислим, щоб його краще запам'ятовували ті, хто не знає закону»*.

Важливу роль у законодавчій теорії відіграє логічна послідовність викладу, змістовна завершеність. Як зазначає З.А. Тростюк, у чинному законодавстві *«не може бути допустимим алогізм, розриви думок, внутрішні суперечності, перескакування думки, тавтологія. Нечіткі законодавчі формулювання, які породжують дискусії у теорії, викликають помилки на практиці»*.

Для досягнення чіткості формулювання закону необхідно, щоб законодавча думка була викладена зрозуміло і доступно. Термінологічний апарат нормативно-правових документів повинен бути небагатослівним, стислим і лаконічним. *«Надмірна деталізація, – пише З.А. Тростюк, – зумовлює невиправдане зростання обсягу кримінального закону, породжує його громіздкість. Це, у свою чергу, утруднює використання нормативно-правового акта, пошук у ньому необхідних положень. Великий обсяг тексту закону робить його важкозасвоєваним, часто малозрозумілим»*.

Французький філософ *Ш. Монтеск'є* вказував, що слова законів повинні викликати у людей одні і ті ж ідеї, ніколи не можна в законі вживати невизначених понять, стиль законів має відрізнятися точністю та стислістю.

Використання різних термінів для позначення одного й того ж поняття значно ускладнює його сприйняття та розуміння.

Важливою логічною вимогою щодо формування кваліфікуючих ознак, які стосуються понятійного апарату, є неузгодженість кваліфікуючих та основних ознак складу злочину. На жаль, законодавець при формуванні кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак досить часто порушує вимогу єдності термінології, що знаходить свій вияв у позначенні однакових понять різними термінами. Доводиться констатувати, що законодавець України при визначенні кримінально-правових понять не застосовує єдиних критеріїв, дефініції подаються хаотично, несистематизовано, що утруднює їх пошуки, а тому не сприяє

правильному застосуванню кримінально-правових норм; з визначень часто не зрозуміло, чи стосуються вони лише цієї статті або розділу, чи можуть використовуватися при наступному (попередньому) вживанні цього ж терміна; законодавець необґрунтовано визначає одні поняття, а від дефініцій інших відмовляється (це створює враження, що одні терміни мають більш вагоме значення для законодавця, а інші – менше); наявність різних способів розміщення визначень порушує вимогу стислості понятійного апарату *Особливої частини КК*.

Слід відзначити, що одному й тому ж поняттю надається декілька дефініцій. Наприклад, термін «державний діяч» по-різному роз'яснюється у *ст. 112, 344, 346 КК*.

Деякі визначення, які містяться в *Особливій частині КК*, занадто багатослівні, що значно утруднює сприйняття змісту понять, яким дається визначення.

Отже, недоліки *Особливої частини КК*, а саме неоднозначне тлумачення нормативно-правових понять, термінів значно ускладнює правотворчу і правозастосовну діяльність працівників правоохоронних органів України. Таким чином, дотримання вимог логіки, вміння правильно оперувати поняттями та термінами застерігає від можливих не тільки логічних, а й юридичних помилок, озброює правоохоронців високою логічною і правовою культурою.

2.5. Комунікативна культура та логіка професійного спілкування працівників міліції

Діяльність працівників міліції відбувається на очах спільноти, вони працюють під гострим і пильним поглядом людей. Їх діяльність є специфічною, оскільки представляє вимоги до рівня комунікативних здібностей, соціального інтелекту, самоконтролю й емоційної стійкості. У цьому аспекті суттєву роль відіграє культура спілкування, яка в суспільстві і житті людини виступає як систематизація й реалізація ціннос-

тей та установок. У спілкуванні з громадянами працівник міліції повинен уміти встановлювати та підтримувати психологічний контакт, тобто проявляти вміння розуміти внутрішній світ співрозмовника, його особливості, мотиви, психологічний стан й вміння слухати, чому сприяє вільне володіння вербальними засобами спілкування, самоконтролю, широкий спектр стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, організаційні якості, почуття гумору, наполегливість та принциповість у відстоюванні рішень. Проблема професійного спілкування працівників міліції з населенням у наш час є актуальною. Вони в межах своєї компетентності повинні найефективніше використовувати можливості спілкування з громадянами, бути підготованими до спілкування як з чоловіками, так і з жінками, неповнолітніми та молоддю, підозрюваними і тими, хто має інформацію про злочин або про злочинця.

Реалізація визначальних принципів діяльності ОВС повною мірою неможлива без високого рівня правової свідомості правоохоронців і культури їх професійного спілкування з громадянами. Без вирішення цієї проблеми правоохоронцям не вдасться протиставити кримінальному свавілля і беззаконню не тільки авторитет і силу права, а й переконати громадян у необхідності зміцнення законності і правопорядку.

Спілкуючись щоденно з правоохоронцями, населення загалом виробило певні стереотипи оцінки їхньої діяльності. Узагальнене ставлення до міліції можна умовно визначити як: 1) позитивне, доброзичливе (сприймає міліцію як соціальний інститут, котрий забезпечує законність і правопорядок у суспільстві; 2) негативне (виражає контингент з кримінальним минулим або той, хто негативно ставиться до держави та її правоохоронних органів); 3) нейтральне (через відсутність особистого досвіду взаємин з працівниками ОВС). Але навіть при негативному ставленні громадян до правозахисника останній повинен будувати спілкування таким чином, щоб нормалізувати стосунки з людьми, встановити необхідний рівень порозуміння та виконати свій службовий обов'язок.

Спілкування – особлива форма людської взаємодії, між-особистісних взаємин. Комунікативна діяльність посідає одне з важливих місць у службовій діяльності працівника міліції. Воно може відбуватися у конфліктних ситуаціях, коли між сторонами виникають різноманітні правові, моральні, особисті претензії.

Слід відзначити, що на всіх рівнях спілкування важливо не лише дотримуватися мовних норм, а й уміти встановлювати зворотній зв'язок, відгукуватися на думки, почуття, проблеми іншої людини. Тільки за таких умов можна говорити про наявність певної культури спілкування.

Результати досліджень, проведених у різних країнах, свідчать, що чимало арештів і затримань здійснюється без застосування сили. Це – перемога, здобута з допомогою слів і поваги до людини. Наприклад, в етичному кодексі поліції Великої Британії сформульовані вимоги, перший пункт яких гласить: «Ставитися до кожного з повагою, підтримувати фундаментальні права людини відповідно до закону». У професійній діяльності правоохоронця дуже важливо вміти висловлювати думки професійно, використовуючи професійні терміни, зрозумілі мовні звороти. При цьому треба дбати про чіткість вимови, прагнути бути небагатослівним, не засмічувати мову словами-паразитами.

У працівників з великим стажем роботи в ОВС спостерігається професійна деформація мови, що проявляється у використанні кримінального жаргону, перевантаженості юридичною термінологією. На жаль, часто вона ґрунтується на «вуличній лексиці», а іноді – на кримінальній субкультурі, що негативно впливає не тільки на рівень комунікативної культури самих працівників міліції, а й на громадян, що беруть участь у такому спілкуванні, особливо на тих, хто вперше опинився у подібній ситуації.

Володіння державною мовою – показник професійної та загальної культури. Це вимагає від кожного працівника міліції дбайливого ставлення до мови, найефективнішого використання її необмежених можливостей висловлювання, профілактичної роботи з різними категоріями населення. Така робота може про-

водитися як індивідуально, так і під час публічних виступів перед громадянами. Це вимагає від працівника міліції високої інтелектуально-професійної підготовки, морально-психологічної готовності до виступу перед аудиторією. Як засвідчують соціологічні опитування особового складу органів і підрозділів міліції, окремі респонденти утримуються від активного спілкування з громадськістю через скутість, невпевненість у своїх силах, у спроможності вирішити окремі проблеми та завдання, страх не виправдати довіру керівництва. Тому надійна, систематична підтримка авторитетних колег і керівників є суттєвим підґрунтям для володіння культурою поведінки і спілкування.

Щоб досягти ефективніших результатів на шляху поглиблення взаєморозуміння міліції і населення, потрібно вдосконалювати процес роботи з персоналом. По-перше, під час навчання та підготовки до служби в ОВС надавати перевагу новим, активним формам засвоєння знань та вмінь (тренінгам спілкування, діловим іграм), які дають можливість відпрацювати навички позитивної взаємодії, що є запорукою гуманного і прогнозованого ставлення працівників міліції до населення. По-друге, у відомчих вищих навчальних закладах треба активніше запроваджувати навчання з елементами комунікативного тренінгу, збільшуючи кількість годин, відведених на вивчення курсу «Ділова українська мова», увести спецкурс «Культура і етика взаємовідносин і спілкування працівників міліції і громадян». По-третє, активно вивчати досвід співпраці поліції і населення в розвинених демократичних країнах, демонструвати міжнародному співтовариству рівень роботи правоохоронних органів України, проводити активну діяльність, спрямовану на розширення і поглиблення міжнародного співробітництва.

Питання для самостійного вивчення та осмислення

1. *Що таке мислення? У чому полягає його сутність?*
2. *У чому полягає специфіка чуттєвого пізнання?*
3. *Що таке абстракція? Які є форми абстрактного (логічного) мислення?*

4. Дайте визначення поняття. У чому полягає його специфіка порівняно із чуттєвим пізнанням?

5. Дайте визначення змісту і обсягу поняття. У чому полягає їх сутність?

6. У чому полягає сутність специфічних понять, якими користуються у юридично-правовій теорії і практиці?

7. Чому кваліфікація злочину є одним із основних завдань правосуддя?

8. Дайте визначення і наведіть приклади порівнянних і непорівнянних понять.

9. Дайте визначення і наведіть приклади тотожності.

10. Дайте визначення і наведіть приклади відношення підпорядкування.

11. Дайте визначення і наведіть приклади відношення перехрещення.

12. Які існують відношення серед несумісних понять? Розкрийте їх сутність і наведіть приклади.

13. У чому полягає сутність операцій над поняттями? Яка їх роль у юридичній теорії і практиці?

14. Яку роль відіграє класифікація у юридичній теорії і практиці?

15. Логічне структурування і його роль при аналізі злочинності.

16. Роль і місце логіки при формулюванні нормативно-правових документів.

17. Які недоліки існують у понятійному апараті Особливої частини КК України?

18. Які існують вимоги логіки щодо усунення недоліків у нормативних документах?

19. Роль і місце логічної культури у діяльності працівника правоохоронних органів при оформленні нормативно-правових документів.

20. Значення поняття як логічної форми мислення для працівників правоохоронних органів України.

Тема 3

Судження

План основних питань теми

- 3.1. Судження як форма логічного мислення.
- 3.2. Логічна модальність. Аналіз суджень за логічною модальністю.
- 3.3. Класифікація та види суджень за кількісною і якісною характеристикою та їх відношення.
- 3.4. Складні судження.
- 3.5. Проблема запитань і відповідей у професійній діяльності працівників ОВС.
- 3.6. Роль судження у діяльності правоохоронних органів України.

Література

1. *Арутюнов В.Х., Кирик Д.П., Мішин В.М.* Логіка: Навч. посібник для економістів. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – К.: КНЕУ, 2000. – 144 с.
2. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-те вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.
3. *Карамішева Н.В.* Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. – Львів: Астролябія, 2002. – 352 с.
4. Кримінальний кодекс України. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2002. – 240 с.
5. *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
6. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2004. – 159 с.
7. *Ткаченко А.А., Толок В.О.* Основи науки логіки: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 371 с.

8. *Тростюк З.А.* Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.
9. *Хоменко І.В.* Еристика: мистецтво полеміки: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.
10. *Ярочкін Б.О.* Логіка: Навч.-метод. посібник. Харківський нац. аграрн. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Харків, 2003. – 272 с.

3.1. Судження як форма логічного мислення

Судження – це форма логічного мислення, в якій відображаються зв'язки і відношення об'єктивної дійсності у формі ствердження або заперечення.

Приклад судження: «Правоохоронні органи України стоять на захисті прав і свобод громадян».

Суб'єкт – це поняття про предмет думки, позначається латинською буквою **S**.

Предикат – це поняття про ознаки і відношення предмета думки, позначається латинською буквою **P**. Відношення між предметом думки та його ознакою виражається зв'язкою **є**.

Наприклад: у судженні «Злочин є дією суспільно небезпечною». «Злочин» – предмет нашої думки – суб'єкт **S**; **є** – зв'язка, а «дією суспільно небезпечною» – предикат **P**.

Суб'єкт і предикат виконують різні пізнавальні функції: суб'єкт включає в себе знання уже відоме, а через пре-

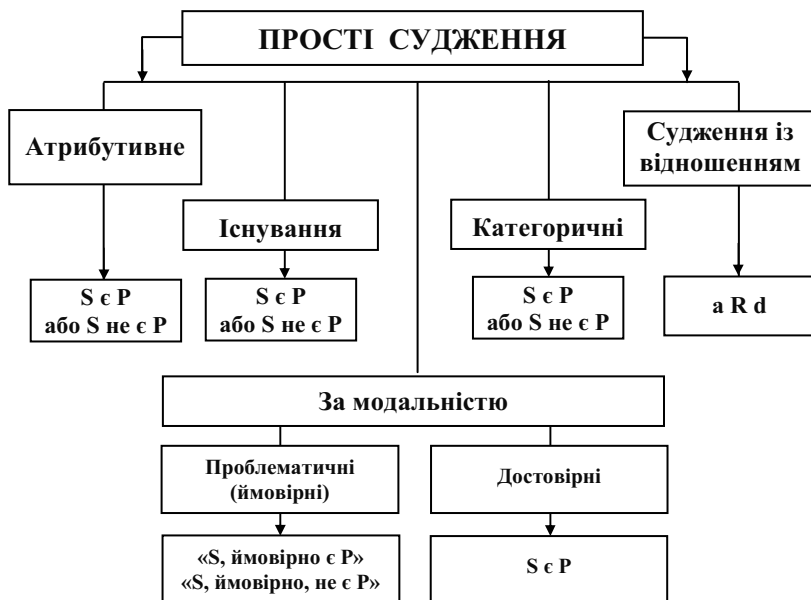
дикат належить ще з'ясувати ознаки і відносини, притаманні предмету думки.

Предикат несе нове знання, а тому він обов'язково повинен бути присутнім у будь-якому судженні. Суб'єкт і предикат судження називають *термінами*.

Судження поділяються на прості і складні

Прості судження поділяються на атрибутивні, судження існування, категоричні та судження з відношенням. За логічною модальністю – на проблематичні (ймовірні) та достовірні.

Атрибутивні судження. У них стверджується або заперечується належність предмету визначеної властивості або ознаки. Наприклад: «Норми права мають примусовий характер» $S \in P$.

Так, для прикладу візьмемо поняття «Шпигунство» – ст. 114 КК «Передача або збирання з метою передачі

іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства».

У цій статті стверджується наявність таких ознак:

а) передача і збирання відомостей, що становлять державну таємницю, іноземній державі.

б) ці відомості завдають шкоди інтересам України.

Отже, **а** і **б** – властивості ознаки, які притаманні такому явищу, як шпигунство.

S є P

«Працівник міліції не має права бути членом політичних партій»

S не є P

У нормативно-правових документах цілий ряд суджень стверджують або заперечують сам факт існування відповідальності за порушення норм права. Це судження існування.

Судження існування – це такі судження, в яких стверджується факт існування або неіснування предмета або явища. «В Україні відсутня смертна кара». Так, у ст. 50 КК «Поняття покарання та його мета» підкреслюється:

1) *Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.*

2) *Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.*

3) *Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.*

S є P

або S не є P

Категоричні судження – це судження, у яких щось стверджується або заперечується у безумовній формі. Наприклад: «Злочин є діяння суспільно-небезпечно», «Студенти Львівського державного університету внутрішніх справ вивчають логіку». Так, наприклад, у *ст. 135 КПК* вказується, що «Обвинувачений зобов'язаний з'явитися за викликом слідчого у призначений строк. У разі неявки без поважних причин обвинувачений підлягає приводу».

У вищенаведених категоричних судженнях ми щось стверджуємо, але існують категоричні судження, в яких ми щось заперечуємо.

Прикладом такого категоричного судження є *ст. 19 КК «Осудність»*: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно-небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру».

S є P

або **S не є P**

Судження із відношенням відображає відношення між окремими предметами та їх ознаками у часі та просторі, це кількісні і якісні відношення, а також відношення протилежності. У цілому ряді нормативних статей ці відношення проявляються у взаємовідносинах суб'єктів права між собою.

Структура суджень із відношенням може бути виражена формулою **a R b**, де **a** і **b** – це поняття про предмети, а **R** – відношення між ними. Читається ця формула так: «Між предметами **a** і **b** існують відношення **R**».

Для прикладу візьмемо *ст. 257 КК «Бандитизм»*.

«Бандитизм» – це «організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи

на окремих осіб, а також участь у такій банді або вчинюваному нею нападі».

Бандою визнається стійка озброєна група з трьох і більше осіб, які попередньо організувалися для вчинення нападів на підприємства, установи організації будь-якої форми власності або окремих осіб.

Небезпека бандитизму полягає в тому, що банда, є особливим видом злочинного угруповання, яка володіє зброєю, загрожує основам громадської безпеки.

Бандитизм має місце при вчиненні хоча б однієї із цих дій: 1) організація озброєної банди; 2) участь у такій банді; 3) участь у нападі, вчинюваному бандою.

3.2. Логічна модальність.

Аналіз суджень за логічною модальністю

За логічною модальністю судження поділяються на проблематичні (ймовірні) та достовірні.

а) Проблематичне (ймовірне) судження – це судження, у якому якась ознака стверджується або заперечується щодо предмета думки лише здогадно. «Тут ймовірна симуляція крадіжки», «Цей злочин, ймовірно, вчинив Цепленко». Але не виключає того, що його могла вчинити й інша особа.

Ймовірне судження має таку формулу «**S**, ймовірно, є **P**», «**S**, ймовірно, не є **P**».

Отже, ймовірне судження означає, що предмет, який нас цікавить може володіти тими чи іншими ознаками, а може і не володіти.

У юридично-правовій теорії і практиці, коли розслідується злочин, перед слідчими постає проблема: «Хто міг вчинити цей злочин?», «Мало ймовірно, що його вчинив П., оскільки у нього є алібі», «Ймовірно його вчинив К.», «Дуже ймовірно, що цей злочин вчинив рецидивіст Н.».

б) Достовірне судження – це судження про предмет або явище, ознаки якого дійсно належать предмету

думки. «Мафіозний криміналітет на Україні підриває соціально-економічний устрій держави». Поділ суджень на ймовірні і достовірні має важливе значення. Для прикладу візьмемо ст. 14 КПК «Недоторканість особи»: «Ніхто не може бути заарештований інакше як на підставі судового рішення. Прокурор повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно позбавлений волі або утримується під вартою понад строк, передбачений законом чи судовим вироком».

S є P

3.3. Класифікація та види суджень за кількісною і якісною характеристикою та їх відношення

а) класифікація суджень

Кожне судження володіє якістю і кількістю одночасно.

За якістю судження поділяються на стверджувальні і заперечувальні, а за кількістю бувають одиничні, часткові та загальні.

Одиничне судження – це судження, у якому щось стверджується чи заперечується про один предмет. Наприклад: «Львів – обласний центр Львівської області». «Львів не є столицею України» – **S є P** або **S не є P**.

Часткове судження – це судження, у якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу. Наприклад: «Деякі офіцери міліції – майстри спорту», «Студенти 1-го курсу Львівського державного університету внутрішніх справ не є юристами». Деякі **S є P**, деякі **S не є P**.

Загальне судження – це судження, у якому щось стверджується про всі предмети класу. «Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ, які успішно склали державні випускні іспити одержать диплом

юриста», «Ніхто з курсантів Львівського державного університету внутрішніх справ не має права порушувати Загальновійськовій статуті». Всі **S є P**, жодне **S не є P**.

Кожне судження володіє якістю і кількістю одночасно. У практиці мислення користуються об'єднаною класифікацією за кількістю і якістю. За цією класифікацією існують чотири види суджень.

б) поділ суджень за кількісною і якісною характеристикою

За кількісною і якісною характеристикою судження поділяються:

Загальностверджувальні (A) – це судження за кількістю загальні, за якістю – стверджувальні.

«Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ складають іспити».

Приклад: «Всі офіцери ОВС повинні володіти табельною зброєю».

Всі S є P

Позначається літерою **A**

Загальнозаперечувальні (E) – це судження за кількістю загальні, а за якістю – заперечувальні.

«Жодне явище не існує ізольовано від інших явищ».

Жодне S не є P

Позначається літерою **E**

Приклад: «Весь мафіозний криміналітет України не зацікавлений у сильній державній владі».

Всі S не є P

Частковостверджувальні (I) – це судження за кількістю часткові, а за якістю – стверджувальні.

«Деякі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ відмінники».

Приклад: «Деякі злочини здійснюються з необережності».

Деякі **S є P**

Позначаються літерою **I**

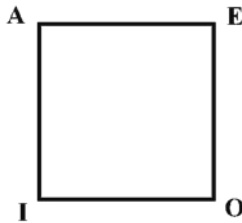
Частковозаперечувальні судження (O) – це судження за кількістю часткові, а за якістю – заперечувальні.

Приклад: «Деякі країни Європи не є членами НАТО».
«Деякі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ не стріляють на «відмінно» з табельної зброї».

Деякі **S не є P**

Позначаються літерою **O**

Всі ці судження і відношення між ними схематично прийнято відображати у вигляді «логічного квадрата».

в) відношення між судженнями

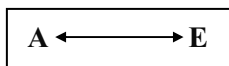
Між судженнями **A, E, I, O** існують такі відношення:

- а) відношення протилежності (контрарності);
- б) відношення суперечності (контрадикторності);
- в) відношення підпорядкування;
- г) відношення підпротивності (підконтрарності).

Відношення протилежності (контрарності)

мають місце між судженнями **A** і **E**.

Суть цього відношення полягає в тому, що противні (контрарні) судження не можуть бути обидва одночасно істинними, але обидва можуть бути одночасно хибними. Тому, якщо одне із противних суджень істинне, то друге, – безперечно, – хибне, але із хибності одного противного судження не можна робити висновок про істинність іншого.

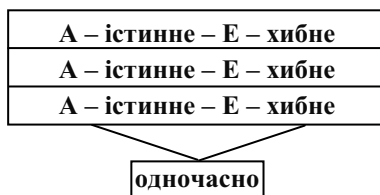
Приклад:

1. «Всі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ є відмінниками» (**A**).

2. «Жоден студент Львівського державного університету внутрішніх справ не є відмінником» (**E**).

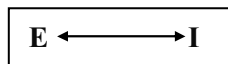
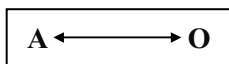
1. «У всіх державах світу існують правоохоронні органи» (**A**).

2. «Не в усіх державах світу існують правоохоронні органи» (**E**).

Відношення суперечності (контрадикторності)

існує між судженнями **A** і **O** та **E** і **I**.

Особливість відношення полягає в тому, що з двох заперечних суджень одне обов'язково істинне, а друге хибне. Обидва заперечні судження не можуть бути хибними одночасно.

А – істинне – О – хибне
А – хибне – О – істинне

Приклад:

1. «Усі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ виявляють інтерес до логіки» (**А**).

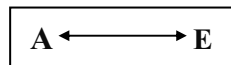
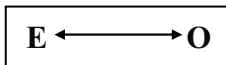
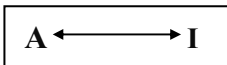
2. «Деякі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ не виявляють інтерес до логіки» (**О**).

1. «Не всі країни світу є членами НАТО» (**Е**).

2. «Деякі країни світу є членами НАТО» (**І**).

Е – істинне – І – хибне
Е – хибне – І – істинне

Відношення підпорядкування існує між судженнями **А** та **І** і **Е** і **О**, – де підпорядковуючі судження **А** та **Е**, підпорядковані **І** та **О**.

Сутність відношення підпорядкування полягає в тому, що:

– якщо підпорядковуючі судження **А**, **Е** істинні, то і підпорядковані судження **І**, **О** теж істинні;

– але із істинності **І**, **О** не випливає істинність **А**, **Е**, вони можуть бути як істинними, так і хибними.

Приклад:

«Усі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ здають іспит на права водія автомобіля» – (**А**) – істинне, не означає, що і підпорядковане йому (**І**) – «Деякі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ здають іспит на права водія автомобіля». Але якщо є істинним – «Деякі курсанти Львівського дер-

жавного університету внутрішніх справ займаються в секції важкої атлетики» – **(І)** – істинне, то це не означає, що «Усі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ займаються в секції важкої атлетики» – **(А)** – є істинним.

Якщо підпорядковуючі судження **А**, **Е** – хибні, то це не означає, що обов’язково будуть хибними і підпорядковані **І**, **О**: вони можуть бути як хибними, так і істинними.

Але із хибності **І**, **О** необхідно випливає хибність **А** і **Е**.

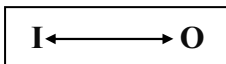
Приклад:

«Усі курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ мають читацькі квитки в бібліотеку ім. Стефаника» – **(А)** – хибне, то це не означає, що і «Деякі курсанти третього курсу Львівського державного університету внутрішніх справ мають читацькі квитки в бібліотеку ім. Стефаника» – **(І)** – безперечно хибне. У даному випадку воно істинне.

«Деякі злочини не є суспільно небезпечними» – **(О)** – хибне, то і підпорядковуюче судження «Жоден злочин не є суспільно небезпечним» – **(Е)** – обов’язково хибне.

А – істинне – І – істинне
Е – істинне – О – істинне
А – хибне – Е – істинне

Відношення підпротивності (підконтрарності) існує між судженнями **І** та **О**.

Це відношення характеризується такими особливостями:

– підпротивні судження не можуть бути одночасно хибними: якщо одне з них хибне, то друге обов’язково істинне;

– обидва протилежні судження можуть бути істинними одночасно.

Приклад:

«Деякі працівники міліції мають вищу юридичну освіту» – **(І)** – істинне.

«Деякі працівники міліції не мають вищої юридичної освіти» – **(О)** – теж істинне.

Відношення еквівалентності (рівнозначності) – це таке відношення між судженнями, коли при істинності одного судження інше також істинне і при хибності одного із суджень інше також хибне.

Приклад:

«Усі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ склали іспит з логіки» – **(А)** істинне.

«Деякі студенти Львівського державного університету внутрішніх справ теж склали іспит з логіки» – **(І)** істинне.

Якщо два судження перебувають у відношенні еквівалентності, то не може бути, щоб одне з них було істинним, а друге – хибним.

**Таблиця еквівалентності (еквіваленції)
має такий вигляд:**

А	В	А ↔ В
і	і	і
і	х	х
х	і	х
х	х	і

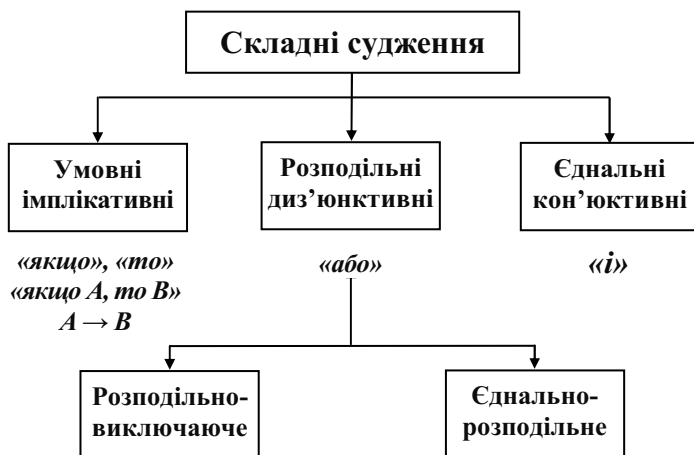
У природній мові і правових документах логічні сполучники еквіваленції виражаються фразою «... тоді і тільки тоді, коли...».

3.4. Складні судження

Як уже зазначалось, існують прості і складні судження. **Складним судженням** називається таке судження, яке складається з кількох простих суджень, і утворюється за допомогою сполучників – «якщо», «то», «і», «або». Вони поділяються на умовні (імплікативні), єднальні (кон'юнктивні), розподільні (диз'юнктивні).

а) умовне судження (імплікативне) складається з підстави та наслідку. Та частина умовного судження, яка виражає умови існування або неіснування якогось предмета, називається *підставою*, а те, що обумовлюється даною умовою, називається *наслідком* умовного судження.

Якщо підставу позначити літерою **A**, а наслідок – **B**, то структура цього судження буде $A \rightarrow B$

Умовне імплікативне судження істинне тоді, коли підстава **A** – істинна і наслідок **B** – істинний, або коли **A** і **B** – хибні. Якщо **A** – істинна, **B** – хибна, то імплікативне судження хибне.

«Якщо особу звинувачують у таємному викраденні чужого майна (**A**), то вона притягується до відповідальності за ст. 185 КК (**B**) «Крадіжка».

У юридичному законодавстві багато умовних суджень виражені не сполучником «якщо», «то», а словами «у випадку», «коли» і т.д.

Таблиця істинності умовних (імплікативних) суджень має такий вигляд:

A	B	A → B
i	i	i
i	x	x
x	i	i
x	x	i

б) єднальні (кон'юнктивні) судження – це такі судження, коли суб'єкту належать усі перелічені предикати. Вони утворюються із простих за допомогою сполучника «і».

Приклад:

«Ухвала суду має бути законною і обґрунтованою», «Об'єктом розбою є як особиста власність, так і життя, здоров'я громадян» – ст. 187 «Розбій».

У ст. 26 КК підкреслюється: «Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи здобути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину».

Якщо S є P₁ і P₂ і P₃ або A л B

Отже, складне кон'юнктивне судження істинне лише тоді, коли **A** і **B** – істинні.

У юридичному законодавстві і правовій науці кон'юнктивне судження виражається не тільки сполучником «і», але й іншими сполучниками і словами: «але», «а», «також».

**Таблиця істинності
єднального (кон'юнктивного) судження має такий вигляд:**

А	В	А ∧ В
і	і	і
і	х	х
х	і	х
х	х	х

в) розподільні (диз'юнктивні) судження – це судження, які утворені із простих суджень за допомогою поєднання їх логічним сполучником «або». Вони поділяються на розподільно-виключаючі (строгої диз'юнкції) і єднально-розподільні (слабкої диз'юнкції).

Розподільно-виключаюче (строгої диз'юнкції) – це таке судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають один одного. Виражаються сполучником «або».

Приклад:

«Попереднє розслідування закінчується або припиненням справи, або відданням звинуваченого в суд», «При призначенні покарання обставинами, що пом'якшують відповідальність, визнаються:

1) відвернення винним шкідливих наслідків злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди (**P₁**);

2) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин (**P₂**);

3) вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності (**P₃**)».

S ∈ P₁ або P₂ або P₃ ... або P_n, або A ∨ B

Розподільно-виключаючі судження будуть істинними тільки тоді, коли одне із суджень щодо нього буде істинне, а решта – хибними.

Хибною строга диз'юнкція буде тоді, коли всі прості висловлювання, які її складають, виявляться хибними.

**Таблиця істинності
розподільно-виключаючого (строкої диз'юнкції)
судження має такий вигляд:**

А	В	А ∨ В
і	і	і
і	х	і
х	і	і
х	х	х

Єднально-розподільне (слабкої диз'юнкції) – це таке судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати. Ці судження виражаються сполучником «**або**».

Приклад:

«За порушення правил дорожнього руху водій може бути оштрафований або позбавлений прав водія, або відданий під варту».

Так, наприклад, у ст. 201 «Контрабанда» зазначається, що «контрабанда, тобто переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України».

У наведеному прикладі диз'юнкція представлена сполучником «**або**», «**а так**», «**та**», «**які**», а також за допомогою коми.

Отже, $S \in P_1 \text{ і } P_2 \text{ і } P_3 \vee P_4 \text{ і } P_5 \text{ і } P_6 \text{ і } P_n$ або $A \vee B$

Єднально-розподільне судження буде істинним тоді, коли хоча б одне з простих суджень, які його утворюють, – істинні. У правовій науці вони виражаються не тільки сполучником «**або**», але і словами «**так**», «**також**», «**оскільки**».

Таблиця істинності єднально-розподільного (слабкої диз'юнкції) судження має такий вигляд:

A	B	$A \vee B$
і	і	х
і	х	і
х	і	і
х	х	х

Таблиця логічних сполучників

Назва логічного сполучника	Знак логічного сполучника	Граматичний аналог логічного сполучника
1. Заперечення	\sim	«не правильно, що...», «не» тощо
2. Кон'юнкція	\wedge	«і», «й», «а також»
3. Диз'юнкція – слабка (нестрога диз'юнкція) – сильна (строга диз'юнкція)	\vee $\dot{\vee}$	«або», «чи», «а також» тощо «або...або», «чи...чи» тощо
4. Імплікація	\rightarrow	«якщо..., то...»
5. Еквіваленція	\leftrightarrow	«і..., тоді і тільки тоді, коли...»

Зведена таблиця істинності для логічних сполучників

№	A	B	$\sim A$	$A \wedge B$	$A \dot{\vee} B$	$A \vee B$	$A \rightarrow B$	$A \leftrightarrow B$
1	i		x	i	i	x	i	i
2	i	x	x	x	i	i	x	x
3	x		i	x	i	i	i	x
4	x	x	i	x		x	i	i

Логічні сполучники у нормативно-правових документах відіграють важливу роль.

Професор І.В. Хоменко зазначає: *«Якщо юрист хоче не тільки запам'ятати текст закону, вивчити його напам'ять, але й зрозуміти, про що в ньому йдеться, тоді увагу слід приділяти не тільки аналізу змісту цього документа, а й виявленню його логічної форми, при визначенні якої особливо важливо вміти розрізняти логічні сполучники».*

3.5. Проблема запитань і відповідей у професійній діяльності працівників ОВС

Професійна діяльність працівників ОВС ґрунтується в першу чергу на вимогах Конституції України, чинному законодавстві та відомчих нормативно-правових документах. Разом з тим, вся теоретична і практична діяльність правоохоронців підпорядкована суворим логічним закономірностям, ігнорування яких призводить до серйозних помилок, і навіть до правопорушень з боку працівників. Врахування цих закономірностей і реалізація їх у професійній діяльності підвищує її ефективність у захисті прав і свобод громадян держави, безкомпромісній боротьбі зі злочинністю, стабільності право-

порядку. Таким чином, у процесі професійної діяльності працівників ОВС комунікативна культура відіграє важливу роль. За допомогою діалогу працівник ОВС здатен вирішувати різноманітні службові завдання: установлювати взаємопорозуміння з громадянами, виявляти різні підходи до трактування проблем, які хвилюють населення, що обговорюються на основі зворотнього зв'язку, своєчасно вносити корективи у свою професійну діяльність.

У процесі своєї службової діяльності працівник постійно спілкується з різними категоріями громадян, в тому числі і з правопорушниками. Логіка вимагає дотримуватись при постановці питань наступних правил: вони повинні бути чіткими, зрозумілими, послідовними, коректними. Що ж таке запитання? Чітке визначення щодо його сутності дає І.В. Хоменко.

Запитання – це висловлювання, у якому міститься вимога певної інформації від людини, до якої звертаються. Граматичною формою вираження запитань є питальні речення. Вміння формулювати запитання залежить від знання як логіки, так і тієї сфери реальності, яка відображається у запитанні. Таке вміння передбачає ще й знання мови. У професійній діяльності працівника органів внутрішніх справ, дуже важливо вміти висловлювати думку професійно, використовуючи професійні терміни, зрозумілі мовні звороти. При цьому треба дбати про чіткість вимови, прагнути бути небагатослівним, не засмічувати мову словами-паразитами. Часто ці вимоги логіки порушуються свідомо чи не свідомо суб'єктами пізнання і спілкування. У кожному запитанні, з точки зору логіки, ми вимагаємо інформації про об'єкт, що виражається у передумові запитання. Це висловлювання явно чи приховано міститься у запитанні і несе інформацію про об'єкт, про який у запитанні вимагається додаткова інформація. Передумови можуть бути як правильні, так і не правильні, хибні. Приклади передумови: Запитання: «Скільки статей міститься в другому розділі Кримінального кодексу України?»

Передумовою даного запитання будуть наступні висловлювання:

- 1) існує певний нормативно-правовий документ;
- 2) в ньому існує певна глава;
- 3) у цій главі існують статті.

Якщо передумова запитання є незрозумілою для людини, до якої звертаються, то діалог взагалі не відбудеться. Якщо передумови істинні, то вони містять інформацію, на яку можна дати правильну відповідь. Слід зазначити, якщо передумови хибні, то дати на них правильну відповідь практично неможливо. Усі запитання поділяються на відкриті і закриті.

Відкриті запитання – це запитання, які передбачають можливість необмеженої кількості відповідей. *Закриті запитання* – це запитання, на які можна дати обмежену кількість відповідей. Наприклад, запитання: «Яким є Ваше ставлення до діяльності української міліції?» Це питання є відкритим, оскільки кожен громадянин держави може висловити свою власну думку з цього приводу.

Те саме запитання можна сформулювати у закритій формі, якщо додати до нього перелік можливих відповідей. Наприклад: «Яким є Ваше ставлення до діяльності української міліції?» (позитивне, негативне, не можу відповісти).

Основна проблема запитально-відповідального мислення полягає в тому, щоб правильно ставити запитання і отримувати на них чіткі, істинні відповіді.

Що ж таке правильне запитання? При яких умовах можна ставити запитання таким чином, щоб воно було правильним з точки зору логіки? Правильно поставлене запитання – це питання, на яке в принципі можливо дати істинну відповідь. Неправильна відповідь не може бути істинною. Проблема ситуації полягає в неясності правильного це запитання чи ні, тобто чи можлива взагалі на нього істинна відповідь чи ні.

З іншого боку, якщо, скажімо, запитання правильне, але відповідь не можна отримати, то це ще не означає, що

взагалі відповідь на запитання отримати не можна. В даній ситуації потрібно продовжувати пошук відповіді. Для встановлення правильності запитання слід перевірити всі його передумови. Якщо всі вони істинні, то запитання є правильним. Якщо хоча б одна з передумов хибна, то запитання не є правильним. Для того, щоб отримати істинну відповідь, необхідно, в першу чергу, чітко, логічно визначити сутність термінів та їх логічний зв'язок. Якщо на запитання не вдається отримати істинної відповіді, то необхідно перевірити, чи не допустили ми в ньому прихованих передумов. Якщо в результаті цієї причини запитання поставлено неправильно, то необхідно знайти приховану передумову і переформулювати запитання. Слід вказати й на те, що з педагогічною метою для перевірки точності мислення на неправильне запитання реципієнт, який мислить чітко, логічно, не дасть відповіді, а той, хто думає неточно, нелогічно, зможе відповісти.

У свій час з цього приводу І. Кант писав: *«Вміння ставити розумні запитання є вже важлива і необхідна ознака розуму і його гостроти. Якщо саме по собі запитання безглузде і вимагає некорисних, марних відповідей, то окрім сорому для того, хто запитує, він має ще й той недолік, що спонукає необережного слухача до безглузвих відповідей і створює смішне видовище (за висловами древніх): один козла доїть, а другий тримає під ним решето».*

У повсякденному житті неправильні запитання ставляться з метою піймати людину на «слові». Серед неправильних запитань існують так звані провокаційні запитання, які припускають відповіді, що за своїм змістом ущемляють достоїнство людини, інколи ставлять під сумнів компетентність та інші позитивні якості особи. Отже, такі запитання як з точки зору логіки, так і моралі є недопустимими.

Запитання кваліфікується як провокуюче тільки тоді, коли особа, яка ставить запитання, точно знає, що її висновки є хибними. У розслідуванні кримінальних справ та розкритті злочину важливу роль відіграє логіка запитань та відповідей. Як і будь-яка людська діяльність, професійна

діяльність працівників слідчо-оперативно-розшукових та інших служб починається з постановки низки питань щодо події злочину, винності або невинності обвинуваченого у вчиненому злочині, мотивів злочинного діяння. Але встановлення, наприклад, мотивів злочину, своєю чергою, вимагає відповіді на питання: «Коли, у який спосіб його вчинено?» і т. ін.

Для того, щоб розв'язати ці завдання, слідчому та іншим працівникам міліції треба вміти правильно поставити значну кількість допоміжних запитань до свідків, підозрюваних або обвинувачених.

Осягнувши отриману таким чином інформацію, вони зможуть дійти до істини і тим самим розкрити злочин.

У практичній діяльності працівника ОВС при підготовці запитань, до підозрюваного або правопорушника необхідно виділити ключове слово. Це термін, який означає об'єкт першочергового аналізу. Так, наприклад, при розслідуванні кримінальної справи «крадіжка власних речей громадянина з квартири», ключовим словом буде «крадіжка», а не «розбій» або «вимагання». У даній ситуації всі запитання, які будуть адресовані свідкам, сусідам, а також підозрюваному, повинні формулюватись таким чином, щоб отримати найбільш достовірну і оперативну інформацію. У процесі спілкування можуть формулюватися як логічно коректні, так і некоректні запитання.

До логічно коректних відносяться запитання, на які існує істинна відповідь незалежно від того, чи може людина дати відповідь на нього, чи ні.

На логічно некоректні запитання одержати істинні відповіді принципово неможливо. До логічно некоректних можна віднести запитання:

1) якщо воно включає терміни, значення яких невідоме співрозмовнику. Наприклад: «Чи можете пояснити, той факт, що під час обшуку у Вашій квартирі дружина вела себе неадекватно, з яскраво вираженою емоційно-вольовою збудливістю?»;

2) якщо деякі терміни, які зустрічаються у ньому не є чітко визначеними. Наприклад, запитання: «Ви за чи проти розширення прав працівників міліції?» Подібне запитання може викликати різні додаткові запитання. По-перше, про які права йде мова (економічні, соціальні, політичні чи юридичні)? По-друге, про кого йде мова, чи про всю міліцію чи про окремі служби (ДАІ) тощо. Коли передумовою є хибне запитання, на нього взагалі неможливо дати відповідь.

3) якщо у питанні стверджуються ознаки предмета, які суперечать одна одній. Прикладом такого запитання служить: «Чи міг зустрітись у суботу громадянин *Н.* з підозрюваними особами *К.* і *Л.*, якщо вони з *Н.* незнайомі, але й не прибули на місце зустрічі».

Як видно з наведених прикладів, некоректні питання ґрунтуються на невизначених, незрозумілих, суперечливих чи хибних передумовах.

При формулюванні запитань працівник ОВС повинен дотримуватись наступних логічних правил. Запитання повинні відповідати таким вимогам: 1) запитання повинні бути коректними. Для перевірки коректності питання слід перевірити чи істинні передумови; 2) запитання повинні формулюватись чітко, ясно, у зрозумілій формі, вимагати конкретної відповіді. Нечіткі запитання ускладнюють їх розуміння і пошук відповіді на них.

Запитання треба ставити у певній послідовності, це дасть змогу правоохоронцю отримати необхідну інформацію, витрачаючи менше часу та сил.

При формулюванні запитань слід враховувати культурний рівень особи та її підготовку в галузі нормативно-правових актів.

Для досягнення позитивного результату щодо отримання необхідної інформації від реципієнта, слід створити таку морально-психологічну атмосферу, яка б сприяла комунікації й викликала взаємоповагу між правоохоронцем і особою, якій ставлять запитання.

У процесі своєї професійної діяльності працівники ОВС намагаються одержати максимальну інформацію про об'єкт, який їх цікавить. У цьому аспекті важливу роль відіграє відповідь реципієнта.

Що таке відповідь на запитання? **Відповідь** – це істинне висловлювання, судження, яке дає інформацію, за-требувану запитанням. Правильна відповідь – це відпо-відь, яка повністю або частково надає інформацію стосовно проблеми, якою цікавиться той, хто запитує.

Існує поняття «хибна відповідь». Слід зазначити, що істинні і хибні відповіді визначаються за гносеологічною характеристикою, тобто наскільки відповідь на поставлене запитання відповідає дійсності. Наприклад, на запитання «Чи можуть громадяни України, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду?» істинною буде від-повідь: згідно *ст. 25 Конституції України*, а також *ст. 10 КК України*, громадянин не може бути виданий іншій державі за жодних обставин, у т. ч. в разі вчинення ним злочину за межами України».

Прямі і непрямі (побічні). Пряма відповідь – це ви-словлювання, яке безпосередньо дає стверджувальну від-повідь на ту частину запитання, яка шукалася.

Наприклад, «Які існують правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, пе-редбачених Кримінальним кодексом України, а також на під-ставі закону України про амністію чи акта помилування» (*ст. 44 КК*). Відповідь: згідно зі *ст. 45–49 КК* «Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності».

Короткі та великі відповіді розрізняються за грама-тичною формою. Короткі відповіді мають лаконічному фо-рму: «так», «ні», «може», «не може», а великі відповіді повторюють усі елементи запитання. Наприклад, запитан-ня: «Чи можуть судді бути притягнуті до кримінальної

відповідальності і взяті під варту» відповідь: «Ні, судді не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності і взяті під варту без згоди Верховної Ради України. Суддя не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину, а також підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який державний орган в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення».

Повна і неповна відповідь визначається за обсягом інформації. На запитання: «За якими основними ознаками може наставати кримінальна відповідальність особи?», відповідь: «Якщо вона є фізичною особою, тобто людиною». Це неповна відповідь, оскільки крім цієї ознаки існують ще й інші: а) якщо вона є осудною; б) досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Зазначені ознаки визнаються загальними юридичними ознаками суб'єкта злочину. Від логічно точних і зрозумілих запитань, які вимагають точних, ясних відповідей, слід відрізнити риторичні запитання, провокаційні та софістичні запитання. Правильній постановці запитання надається велике значення у будь-якій галузі знання.

Значна увага правильній постановці запитань надається у юридичній науці і судовій практиці, особливо під час розслідування та розгляду кримінальних справ і, зокрема, під час планування розслідування, висунення версій, збирання і перевірки доказів, під час допиту свідків, потерпілих, обвинувачених, експертів та інших учасників кримінального процесу.

Забороняється домагатися показів шляхом насильства, погроз, брехні, шантажу та інших незаконних засобів. Під час допиту неприпустимо застосовувати гіпноз або психотропні засоби. Не передбачена можливість отримання показів за винагороду.

Будь-який допит розпочинається з того, що слідчий встановлює особу того, кого допитує, з'ясовує його взаємовідносини з іншими учасниками процесу, роз'яснює допитуваному його процесуальні права та обов'язки.

Допитуваному пропонується у довільній формі викласти все, що йому відомо у справі. Потім йому можуть бути поставлені запитання. Навідні запитання не допускаються. Так, наприклад, з'ясування обставин справи має починатись з пропозиції свідку у довільній формі розповісти все, що йому відомо у цій справі. Така розповідь свідка не повинна перериватися запитаннями чи коментарями слідчого. Запитання можуть бути поставлені після довільної розповіді свідка.

Практиці відомі такі допустимі під час допиту види запитань:

1) спрямовані на розширення і доповнення показів: запитання про обставини, які свідок не виклав у своїй розповіді (забув, свідомо уник, не надав їм значення);

2) конкретизуючі – запитання, спрямовані на уточнення окремих фактів;

3) нагадуючі – запитання, що викликають асоціації з подією, яка з'ясовується, чим допомагають пригадати значимі для справи обставини (наприклад, у свідка запитується про те, яка була телепередача у відповідний час, чим допомагається згадати час злочину, при цьому недопустимими є запитання, які нав'язують певну відповідь);

4) контрольні запитання для перевірки правильності наданих свідком даних.

Згідно з ч. 4 ст. 167 КПК, *«Забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї»* (навідні запитання – питання, в яких звучить характер обізнаності слідчого, що може спонукати свідка до підтвердження певної інформації).

Наприклад, неправильно буде запитати: «Чи був у руках обвинуваченого портфель коричневого кольору?», бо це і є навідне запитання. Для з'ясування тієї ж інформації ставлять декілька запитань: «Чи не було якихось предметів у руках обвинуваченого?», «Що за предмет у руках обвинуваченого?», «Якого кольору був цей предмет?».

Закон забороняє під час допитів застосування таких прийомів, як обіцянка, обман, приниження честі й гідності, вплив на релігійні почуття, фізичне і психічне насильство, допущення на допит сторонніх осіб, залякування, застосування гіпнозу та інших незаконних дій з метою одержання бажаних результатів. Слід зазначити, що у справах про умисні злочини дві третини обвинувачених активно протидіяли встановленню істини. Особливо можливими є зловживання обвинуваченими правами, що зв'язані з їх особистими якостями, які мають процесуальне значення. Наприклад, він може заявити, що знає мову, на якій ведеться розслідування і перекладача не потребує. А на суді заявляє зовсім інше, що мову судочинства знає дуже погано і у зв'язку з цим неналежно ознайомився з матеріалами справи. У такій ситуації суд може повернути справу на дослідження, так як ступінь знання мови у суді дослідити буде важко. Щоб така ситуація не сталася, слідчий при роз'ясненні прав обвинуваченого, його відмову від перекладача повинен перевірити, враховуючи конкретну ситуацію і особистість обвинуваченого, закріпити відмову обвинуваченого фактичними даними, документами про освіту та іншими характеристиками.

Отже, при розслідуванні кримінальних справ у процесі допиту свідків, потерпілих і обвинувачених запитання мають бути сформульовані стисло, чітко і виразно, вони повинні бути зрозумілими, щоб можна було на них дати правильну відповідь. *«Під час допиту, – пише професор В.Є. Жеребкін, – немає нічого шкідливішого, ніж постановка розпливчатих запитань, невизначених або не зовсім ясних тому, кому вони ставляться, оскільки на такі запитання, як правило, будуть здобуті відповіді, що мають характер загальних суджень».*

У цьому аспекті заслуговує уваги метод логіко-психологічної та етичної побудови запитань та відповідей, який застосовує славетний детектив Шерлок Холмс.

– Ви, ваше Величносте, наскільки я розумію, мали складні стосунки з цією молодогою особою, – запитує ко-

роля Шерлок Холмс, – писали їй якісь листи, що вас компрометують, і тепер хочете повернути їх назад?

– Саме так.

– Ви таємно не одружилися з нею?

– Ні.

– Не залишили яких-небудь юридично засвідчених паперів чи документів?

– Ні.

– В такому разі, я не розумію вашу величність. Якщо ця молода особа захоче скористатись листами для шантажу або чогось схожого на це, то як вона доведе, що вони справжні?

– Там мій почерк.

– Ет! Підроблено.

– Мій особистий папір.

– Украдено.

– Моя особиста печатка.

– Фальшивка.

– І моя фотографія.

– Її куплено.

– Але ми сфотографовані разом.

– От тобі й масш! Це зовсім кепсько. Ваша величність справді припустилася необачного вчинку.

– Я втратив від неї голову.

– Ви серйозно себе скомпрометували.

– Тоді я був лише кронпринцом. Я був молодий. Мені й зараз тільки тридцять.

– Фотографію треба будь-що повернути.

– Ми пробували, але нам не пощастило.

– Ваша величність повинна заплатити. Треба купити цю фотографію.

– Вона не хоче її продавати.

– Тоді її треба викрасти.

– Було зроблено п'ять спроб. Двічі злодії-зломщики, яких я найняв, обнищпорили все в її домі. Один раз, коли вона подорожувала, ми обшукали її багаж. Двічі їй було влаштовано пастку. Але все даремно.

– І жодних слідів фотографії?

– Абсолютно, – Холмс розсміявся.

– Що ж, цікава задачка! – промовив він.

– Для вас цікава, а для мене вкрай серйозна, – докірливо сказав король.

Важливу роль у допиті відіграє знання логіки, особливо при формулюванні запитань, визначенні їх послідовності, при аналізі і оцінці одержаної інформації. Ефективність допиту значною мірою визначається тим, наскільки правильно сформульовані запитання, яка їх послідовність, постановка і цілеспрямований зміст. Таким чином, знання законів і правил логіки дає можливість при розслідуванні кримінальних справ домагатись їх ефективності і приймати правильні рішення, у цьому аспекті суттєву роль відіграє проблема запитань у практичній діяльності працівників правоохоронних органів.

Слід вказати й на те, що в процесі запитань і відповідей можуть допускатись помилки.

Таким чином, проблема культури комунікації працівників ОВС, у якій значне місце займає весь спектр запитань і відповідей у професійній діяльності є сьогодні актуальною, оскільки Україна проводить цілеспрямовану політику щодо входження до єдиного правового простору розвинутих країн світу, до цивілізованої міжнародної правоохоронної діяльності. Це вимагає від правоохоронців високої як загальної, професійної, так і логічної культури, що є важливим чинником для наближення міжнародно-правових стандартів, ефективної боротьби зі злочинністю, забезпечення конституційних прав і свобод громадян України.

3.6. Роль судження у діяльності правоохоронних органів України

У діяльності працівників дізнання, слідчих, експертів, прокуратури і суду важливу роль відіграє знання логічної структури суджень і тлумачення норм права. У логічному відношенні норми права завжди виражаються у формі суджень. Одні норми права можуть бути виражені *законодавцем у формі атрибутивних суджень*, наприклад, у *ст. 50 КК «Поняття покарання та його мета»* підкреслюється, що воно є *«заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого»*. А у *ст. 51 «Види покарань»* зазначається, що до військовослужбовців може бути застосована така міра покарання, як *«позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу»*.

Отже, особа як суб'єкт, якщо вона, наприклад, має спеціальне військове звання, це ознака-атрибут, який відрізняє її від інших осіб, тобто, тут законодавець чітко виділяє, скажімо, тільки військовослужбовця. Цю статтю закону можна кваліфікувати з точки зору логіки і як умовне судження: *«може бути позбавлена його за вироком суду»*.

Якщо норма права сформульована у вигляді кон'юнктивного судження, то це означає, що при розгляді кримінальної справи особливу увагу слід звернути на всі перелічені у статті закону предикати. Наприклад, у *ст. 189 КК «Вимагання»* підкреслюється, що це *«Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичи*

бажають зберегти в таємниці». Отже, зрозуміло, об'єктом вимагання є не тільки вимога передачі чужого майна, але і погроза насильством, обмеження прав, свобод або законних інтересів потерпілого або потерпілих.

Багато кримінальних справ підпадають під норми права, які виражені у формі *диз'юнктивних суджень*. Так, якщо кримінально-правова норма виражена у формі *єднально-розподільного судження*, то для обґрунтування кримінальної відповідальності необхідна наявність у діях особи не всіх перелічених у диспозиції статті ознак, а тільки однієї з них, причому будь-якої. Наприклад: у *ст. 152 КК «Згвалтування»* зазначається: *«Згвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи».*

У законі поданий перелік неправомірних дій, які за наявності хоча б однієї з них обумовлюють факт згвалтування. Тому дії особи, яка домоглася згоди потерпілої на статевий акт шляхом зловживання довір'ям, наприклад, обіцянки укласти шлюб, не можуть розглядатися як згвалтування.

У розслідуванні і розкритті злочинів особливу роль відіграє судження та його *пізнавальна процедура*. Вона починається з постановки низки питань щодо події злочину, мотивів злочинного діяння тощо.

Встановлення, наприклад, події злочину вимагає відповіді на питання:

«коли вчинено злочин?»;

«у який спосіб його вчинено?»

тощо.

Для того, щоб досягти позитивного результату, слідчому треба уміти правильно поставити значну кількість запитань до свідків, підозрюваних або обвинувачених, потерпілих, експертів та інших учасників кримінального процесу і, звичайно, до самого себе.

Суворе дотримання вимог істинності та хибності суджень відіграє велику роль в правовому мисленні при оцінці юридично значимих обставин і подій. Із всіх можливих суджень про одну і ту ж обставину істинним може бути тільки одне юридичне рішення, його доводиться приймати з урахуванням багатьох факторів. Так, під час досудового слідства (ст. 102 КПК), органами якого є слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ, слідчі податкової міліції і слідчі органів безпеки, покликане вирішити або створити умови для подальшого вирішення судом найважливішого завдання – забезпечення справедливості та всіх інших завдань кримінального процесу. Так, під час досудового слідства і в суді аналізуються судження звинувачених, потерпілих, свідків, адвокатів та інших, які висловлюють різні точки зору стосовно одного й того ж питання. У цій ситуації правила логіки забороняють вживання взаємовиключних суджень у різних слідчих і судових документах, що свідчило б про недостатній рівень логіко-правового мислення юриста. У цьому аспекті значну роль відіграє професійна діяльність слідчого, який повинен глибоко усвідомити результати наслідків своєї службової діяльності та їх оцінку як збоку своєї совісті, так і громадськості.

На відміну від інших сфер діяльності людини, сфера кримінального судочинства відрізняється не тільки суворою законодавчою регламентацією діяльності в цілому, але й регламентацією її строків. Так, *Кримінально-процесуальний кодекс України* чітко регламентує строки провадження у кримінальній справі, *Кримінально-процесуальний закон України* діє, відповідно, під час дізнання, досудового слідства або судового розгляду справи (ст. 3. КПК). Строки пред'явлення звинувачення вказують на невідкладність впровадження окремих слідчих дій, строки утримання під вартою і т. д. Таким чином, діяльність слідчого обмежена певними часовими рамками. Необхідність вирішувати логіко-юридичні проблеми у стислі строки значно підвищує морально-психологічну напругу у його діяльності.

Отже, судження відіграє важливу роль у юридичній діяльності. Будучи більш складною формою мислення, ніж поняття, воно одночасно є і результатом певного мисленнєвого процесу, в якому суттєве значення для юриста має знання сутності запитання і правил його логічної постановки.

Логічний аналіз такої форми абстрактного мислення, як судження, дає можливість курсантам, студентам і слухачам чітко і правильно формулювати свої думки, творчо підходити до застосування правових норм у практичній діяльності.

Питання з теми

для самостійного вивчення та осмислення

1. *Дайте визначення судження як логічної (абстрактної) форми мислення. Наведіть приклад істинного і хибного судження.*
2. *Розкрийте структуру судження.*
3. *Дайте визначення, наведіть приклади, запишіть формули наступних суджень:*
 - а) атрибутивного;
 - б) існування;
 - в) категоричного;
 - г) з відношенням.
4. *У чому полягає сутність логічної модальності? Наведіть приклади, запишіть формули.*
5. *Проаналізуйте класифікацію суджень за кількісними і якісними ознаками. Наведіть приклади, запишіть формули:*
 - а) одиничного;
 - б) часткового;
 - в) загального;
 - г) загальностверджувального – **A**;
 - д) загальнозаперечувального – **E**;
 - е) частковостверджувального – **I**;
 - є) частковозаперечувального – **O**.

6. Проаналізуйте відношення між судженнями **A, E, I, O**. З'ясуйте сутність понять:
 - а) контрарність;
 - б) підконтрарність;
 - в) контрадикторність;
 - г) підпорядкування.
7. Дайте визначення, наведіть приклади і запишіть формули складних суджень:
 - а) умовних (імплікативних);
 - б) єднальних (кон'юнктивних);
 - в) розподільних (диз'юнктивних) – розподільно-включаючих (строкої диз'юнкції) – єднально-розподільних (слабкої диз'юнкції).
8. Наведіть приклади істинних і хибних суджень, користуючись таблицями істинності.
9. Складіть таблицю логічних сполучників. З'ясуйте назву, знак і граматичний аналог логічного сполучника.
10. Яку роль відіграють судження у діяльності правоохоронних органів?
11. Назвіть логічні помилки при постановці запитань та у відповідях.
12. Яку роль виконують запитання і відповіді у діяльності працівників правоохоронних органів України?

Тема 4

ЗАКони логіки

План основних питань теми

- 4.1. Загальний характер законів логіки та їх особливості.
- 4.2. Закон тотожності.
- 4.3. Закон суперечності.
- 4.4. Закон виключеного третього.
- 4.5. Закон достатньої підстави.
- 4.6. Значення законів логіки.

Література

1. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-те вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.
2. *Жоль К.К.* Вступ до сучасної логіки. – К. Либідь, 2002. – 156 с.
3. *Карамішева Н.В.* Логіка. Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.
4. *Ковальський В.С., Козинцев І.П.* Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
5. *Коновалова В.Е.* Проблемы логики и психологии в следственной тактике. – К., 1970. – 163 с.
6. *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
7. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
8. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К. А.С.К., 2004, – 371 с.
9. *Гофтул М.Г.* Логіка. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 368 с.

10. Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.
11. Хоменко І.В. Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.
12. Хоменко І.В. Логіка. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 335 с.
13. Щербина О.Ю. Логіка для юристів: Курс лекцій. – Вид. 3-тє. – К.: Юридична думка, 2007. – 264 с.

4.1. Загальний характер законів логіки та їх особливості

Відомо, що природа і суспільство існують та розвиваються за певними об'єктивними законами. Що собою представляють ці закони?

Дамо загальне визначення закону. **Закон** – це внутрішні, необхідні, всезагальні й істотні зв'язки предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вони поділяються на закони, які проявляються в природі, закони, які діють в суспільстві, і закони мислення. Останні отримали назву формально-логічних законів. **Закони мислення** – це необхідні, суттєві, стійкі, повторювані зв'язки між думками у процесі міркувань про предмети і явища об'єктивного світу.

Закони логіки, як і інші закони, мають свій об'єктивний характер. Що це означає?

Логічні закони носять об'єктивний характер, у процесі історичного розвитку вони формувалися в людській свідомості і без неї вони не існують. Отже, їх функціонування пов'язане з існуванням людського суспільства. Адже тільки людина є носієм свідомості. Незалежно від волі і бажання людей, їхнє мислення відбувається за законами логіки. Людина не може скасувати дію цих законів. Якщо, наприклад, юридичні закони приймає або відмінює законодавець, то нові закони логіки «приймати» або «встановлювати» неможливо. Людина може тільки пізнати їх і використати у мисленнєвій практиці.

Особливості законів логіки

а) вони діють у всіх розумових процесах, коли людина пізнає оточуючий її світ, прогнозує майбутнє, будує плани, проекти, моделі у своїй теоретичній і практичній діяльності;

б) спираючись на закони мислення, людина відображає у загальній формі властивості та відношення між самими предметами і явищами об'єктивного світу;

в) закони логіки є єдиними для всіх людей, незалежно від національності або мови спілкування;

г) вони мають аксіоматичний характер, тобто не потребують особливого доведення, оскільки їхня істинність уже перевірена багатовіковою практикою людства;

д) вони постають як принципи правильного міркування на шляху досягнення істини. Закони логіки є законами правильної побудови думок шляхом встановлення необхідних зв'язків між ними.

Людина мислить за допомогою мови, тобто мова є засобом мислення, способом реалізації та об'єктивізації думки. У сучасній науковій літературі дано таке визначення: **Мова** – це знакова система, яка служить засобом вираження думок, засобом спілкування між людьми, засобом передачі думок, знання, інформації від людини до людини, від покоління до покоління.

У ХХ ст. сформувалася особлива наука (теорія) про знаки та мову як знакову систему – *семіотика*. Закони логіки за своїм змістом є відображенням закономірних процесів і явищ існуючої дійсності у свідомості людини. Логічні закони носять об'єктивний характер, у процесі історичного розвитку вони сформувалися в людській свідомості і без неї не існують. Отже, їх функціонування пов'язане з існуванням людського суспільства, бо тільки людина є носієм свідомості. У логічних законах відклався багатовіковий досвід людської діяльності і вони відображають об'єктивні зв'язки і відношення між явищами і предметами навколишнього світу.

У процесі пізнання людська свідомість набула таких рис: визначеність, логічна несуперечність, послідовність, обґрунтованість.

Характерною ознакою правильного логічного мислення є вміння вичленовувати, виділяти предмети з навколишньої дійсності і розглядати їх окремо і при тому виявляти й узагальнювати їх суттєві ознаки, що відрізняють їх від інших або роблять їх подібними, а без цього неможливе саме наше мислення у формі поняття. Ці риси – обов'язкові атрибути логічно правильного мислення.

Специфічність законів мислення полягає в тому, що вони є відображенням зв'язків і відношень внутрішньої структури думок, яка історично склалася у процесі практики мислення на основі властивостей і відношень зовнішнього світу.

Закони мислення мають обов'язковий, загальнолюдський характер. Всі люди, незалежно від раси і національності, мислять за одними і тими ж законами.

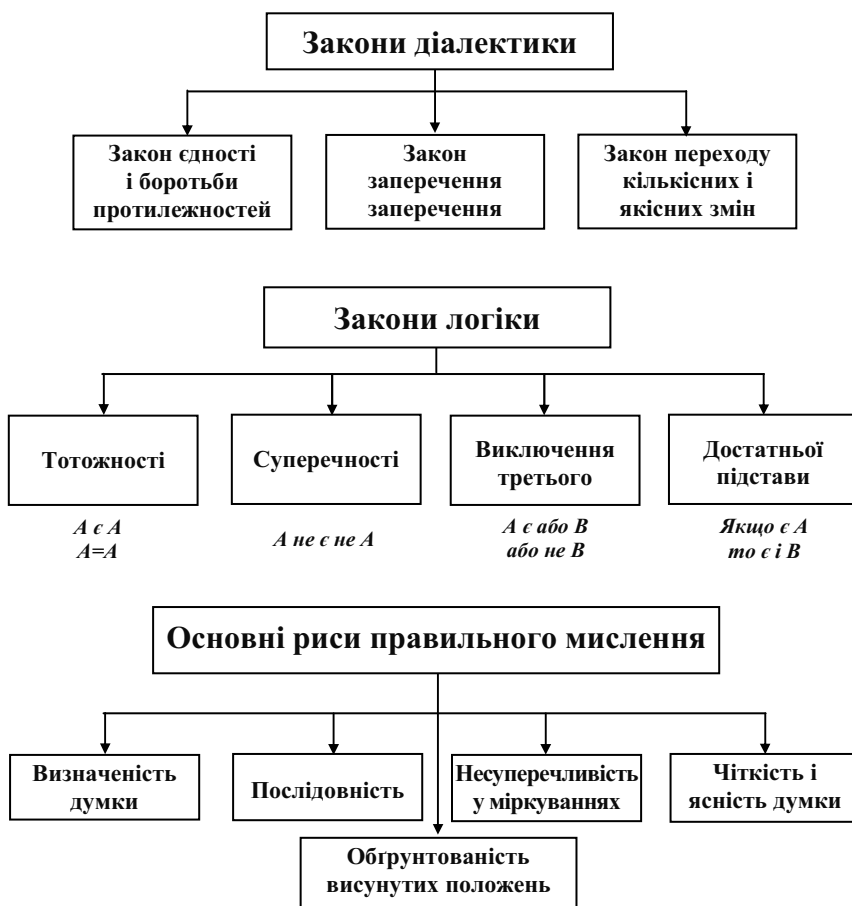
Логічні закони – універсальні. Вони однаково діють у всіх сферах людського мислення, незалежно від його предмета. Закони логіки мають об'єктивний характер. Незалежно від волі і бажання людей, їхнє мислення відбувається за законами логіки. Людина не може скасувати дію цих законів або «встановлювати» нові логічні закони, вона може тільки пізнати їх і використати у практиці мислення.

Формально-логічні закони не суперечать законам діалектики як найзагальнішим законам розвитку природи, суспільства і мислення. Отже, закони діалектики не заперечують законів логіки, а останні є певною формою відображення законів діалектики у мисленні. Закони діалектики – методологічна основа розуміння формально-логічних законів.

Логіка як наука сформулювала ряд правил, законів і категорій, де найзагальнішими є основні закони, які лежать в основі логічних операцій. Це *закон тотожності*, *закон суперечності*, *закон виключеного третього* і *закон достатньої підстави*.

Вони називаються основними, бо виражають найважливіші властивості правильного мислення: його визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість. Закони логіки постають як принципи правильного мислення на шляху досягнення істини. Вони є законами правильної побудови думок шляхом встановлення необхідних зв'язків між ними.

Отже, дотримання законів логіки – необхідна умова досягнення істини у пізнанні і забезпечення правильності розумової діяльності людини. Перейдемо до розгляду цих законів мислення.

4.2. Закон тотожності

Вже стародавні мислителі дійшли висновку, що весь навколишній світ – це не що інше як матерія, яка перебуває у стані постійного руху і змін. Отже, неможливо зрозуміти сутність жодного явища природи чи суспільства, якщо розглядати його в незмінному, абсолютно застиглому вигляді, без змін, руху і розвитку. Але в процесі руху можлива тимчасова рівновага, тимчасовий спокій того чи іншого матеріального об'єкта. У цьому ми переконуємося в нашому повсякденному житті. Незважаючи на те, що всі предмети і явища перебувають у постійному русі, і на ті зміни, які в них постійно відбуваються, все ж таки вони якийсь певний період часу залишаються одними і тими ж, не втрачають своїх основних якостей, тим самим зберігають свою сутність, тобто вони не перетворюються у нову якість. Отже, кожний предмет, явище поряд зі змінами зберігає свої основні риси, характеризується відносною сталістю, має свою кількісну і якісну визначеність. Ознаки, характерні тільки для даного предмета або явища, роблять його визначеним і лежать в основі відмінності від інших. Водночас, незважаючи на зміни, які в них постійно відбуваються, вони зберігають свої основні риси, які виступають як тотожні, рівні самі собі.

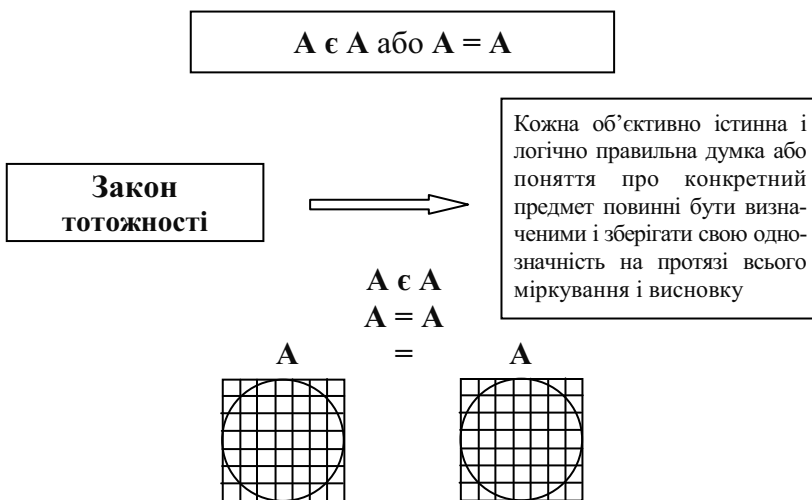
Тотожними називаються такі ознаки, які, незважаючи на зміни, що постійно відбуваються у предметах і явищах, зберігають свою визначеність. Кожен предмет, який відображається у нашій свідомості, володіє кількісною і якісною визначеністю. Він обов'язково входить у якусь конкретну групу подібних предметів. Але разом з тим володіє ознаками, притаманними тільки йому. Вся ця об'єктивна якість предметів і явищ, яка зберігає за собою одні й ті ж тотожні риси, повинна бути відображена нашим мисленням, якщо ми хочемо правильно зрозуміти навколишній світ. Подібно до того, як у природі та суспільстві предмети і форми руху не змішуються одне з одним, а володіють конкретними, тільки їм притаманними особливос-

тями, так і наші думки про предмети, форми руху не повинні змішуватися, а чітко відображати ті конкретні особливості, які характерні для цих предметів.

Як вже підкреслювалося, у предметах і явищах відбуваються постійні зміни, але у деяких своїх ознаках і якостях вони залишаються певний час незмінними, і це дає підставу нашому мисленню фіксувати їх сталість, однозначність, притаманну їм сутність. Предмет нашого міркування не повинен підмінитися і змішуватися з іншим. Закон тотожності фіксує той факт, що ми вміємо ототожнювати предмети, тобто вміємо встановити, що цей предмет або це поняття є тим, а не іншим. Якщо б ми не могли ототожнювати предмет або явище з самим собою і тим самим відрізнити його від інших, то неможливо було б ніяке пізнання, ніяке судження, ніяке спілкування між людьми.

Закон тотожності формулюється так: *кожна об'єктивно істинна і логічно правильна думка або поняття про конкретний предмет повинні бути визначеними і зберігати свою однозначність протягом усього міркування і висновку.*

Закон тотожності означає, що одна і та ж думка повинна бути тотожна сама собі:

Цей закон спрямований безпосередньо проти нечітких, розпливчатих, неясних думок, проти їх двозначності. У цьому значенні закон не допускає багатозначності, безладності думки, він вимагає, щоб думка була сформульована чітко, зрозуміло і була визначена за змістом. Закон тотожності не вимагає, щоб предмети і явища об'єктивної дійсності залишалися незмінними і закостенілими. Він і не може цього вимагати, але забороняє довільно, без будь-якої підстави змінювати зміст понять, замінювати одне поняття іншим, порушувати чіткість і визначеність думки. Вимоги визначеності, точності у вживанні понять, а, отже, ясність думок має принципове значення.

Яскравим прикладом підміни поняття з огляду на закон тотожності є історія суду і страти Ісуса Христа, про яку розповідає великий мислитель Гегель у своїй праці «Філософія релігії». З метою розправи над Ісусом члени синедріону, відповідно до тогочасних законів Римської імперії, самі не мали права виносити смертний вирок, вирішують звернутися до Пілата, що в цей час виконував обов'язки прокуратора Іудеї, яка була провінцією імперії. Члени синедріону доставляють Ісуса в палац Пілата. «В яких злочинах звинувачуєте ви цього чоловіка, вимагаючи суду над ним?». «Якщо б він не був злочинцем, ми б не передали його тобі», – відповіли первосвященники. На що Пілат заперечив: «Годі розслідуйте його вину і судіть його за вашими законами». «Але нам не дозволено виносити смертні вирок», – сказали вони.

Члени синедріону прекрасно розуміли, що Пілат не винесе смертний вирок людині за те, що, згідно з іудейськими поняттями, було богохульством, тобто це означало, що Ісус визнавав себе сином Божим, отже члени синедріону з метою організації суду над Ісусом і його страти звинувачують його у тому, що він практично є ворогом Римської імперії, оскільки Ісус своїм вченням підбурює народ у всій державі від Галілеї до Єрусалима. У бесіді з Ісусом Пілат все більше переконувався і схилявся до думки щодо відсут-

ності серйозних підстав для проведення суду, а надто – розп’яття невинного на хресті, чого вимагали від нього іудеї. Тоді вони вирішили виступити в ролі вірнопідданих царя, стурбованих лише його інтересами. «Якщо ти звільниши його, – кричали вони, – ти не друг кесаря, бо всякий, хто оголошує себе царем, повстає проти нашого правителя». Коли Пілат переконався у тому, що іудеї не відступлять від свого рішення, він звелів принести посуд з чистою водою і, помивши руки, відповів: «Невинуватий я в крові праведника. Нехай відповідальність за неї впаде на вас!» Іудеї кричали: «Так, нехай буде його смерть на нас і наших дітях!». Отже, перемогли іудеї. Христос, на думку Гегеля, – це вчитель, який апелює до розуму людини та її совісті. Він є вищою духовною і моральною субстанцією. «Христос не тільки відкриває нам Божественну любов, – підкреслив О. Мень, – він відкриває нам велич людини. Христос справжня людина. Істинне появлення Бога на землі»

З метою підтвердження вимог закону тотожності наведемо як приклад ст. 111 КК «Державна зрада», що кваліфікується як «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності або державній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України». Отже, ця норма права включає в себе такі основні поняття: «територіальна цілісність», «недоторканість», «обороноздатність», «шпигунство», «підривна діяльність».

Слід вказати на те, що поняття «шпигунство», «підривна діяльність» є тотожними. Якщо поняття «умисно» замінити поняттям «ненавмисно», то ця стаття Кодексу втрачає як кількісну, так і якісну визначеність. Цих вимог особливо треба дотримуватись у суперечках (дискусіях, полеміках), метою яких є встановлення істини. Ще Аріс-

тотель вказував на те, що особи, які починають обмірковувати якісь питання, повинні спочатку дійти згоди відносно тих понять, які вони будуть застосовувати, щоб обидва співрозмовники, розглядаючи і аналізуючи їх, розуміли одне і те ж. Якщо люди не зійшлися у визначенні конкретних понять, то вести дискусію просто нема сенсу. У практиці мислення порушення вимог цього закону призводить до таких логічних помилок у мисленні (доказі, спростуванні, умовиводі), як «підміна понять», «перекручення змісту понять», «підміна тези у доказі» і «підміна тези у спростуванні», «виступ з питання, що обговорюється, не по суті», «відступ від теми, що обговорюється у публічних виступах».

Порушення закону тотожності на практиці призводить до двозначності, неконкретності, неясності, розпливчатості думки, що особливо недопустимо в юридичній діяльності. В цьому аспекті цікаві приклади, взяті із дійсних процесуальних актів.

«З магазину була вчинена крадіжка пілососа та іншого медичного обладнання».

«Ріст злочинності залежить від того, наскільки стійко і ефективно ведеться боротьба з правопорушеннями».

«Враховуючи, що умови сприяють вчиненню злочину є результатом відсутності недостатньо проведеної роботи виховного характеру серед населення, прошу прийняти міри по усуненню причин і умов, що сприяють вчиненню злочину».

«На прохання потерпілого Карпов не реагував, а з допомогою гітари виражався нецензурними словами і загрожував останній вбивством».

«Захисник з матеріалами справи ознайомився, і від нього постуила заява: звільнити його з-під стражі».

Слід зазначити, що порушення закону тотожності проявляється також і в тому, що однакові думки можуть

бути виражені різними словами, а слова, які мають однакове звучання, можуть виражати різні думки. Невміле використання таких слів спотворює думку, ускладнює її розуміння і в результаті призводить до помилок.

Точність, ясність думки юриста відіграє важливу роль при формулюванні норм права при визначенні дій обвинуваченого або підсудного, при обґрунтуванні кваліфікації злочину. Неточно підібране або неправильно тлумачене поняття у праві створює підґрунтя для сваволі і беззаконня. Порухення слідчим або судом закону тотожності є суттєвою помилкою, яка призводить до неправильного логічного висновку, а значить – помилкового рішення по кримінальній справі.

Повчальний у цьому відношенні приклад знаходимо у давньогрецького філософа Ксенофонта (445–355 рр. до н.е.).

«Мій учитель за те, що я добре вивчив науку справедливості... призначив мене суддею над другими. Тільки за одну справу, яку я неправильно розсудив, мені дісталися удари палкою. Було це так. Хлопчик високого зросту, що був одягнений в короткий хитон, зняв з маленького його одяг, одягнув на нього свій, а його хитон одягнув на себе. Здійснюючи суд по цій справі, я виніс вирок, згідно з яким кожний повинен носити той хитон, котрий йому більше підходить, признаючи його справедливим. За те мій учитель побив мене й сказав, що якщо б я повинен був винести вирок про те, що кому краще підходить, я був би вправі розсудити справу подібним чином. Але оскільки мені потрібно було вирішити, кому який хитон належить, я повинен був прийняти до уваги справедливість цього судження – чи було воно наслідком насильницьких дій, чи було куплено, чи виготовлено вдома. Оскільки справедливим є те, що відповідає законам, а насильство є беззаконням, учитель вимагав, щоб суддя виносив свій вирок суворо дотримуючись закону».

У наведеному епізоді порушений закон тотожності.

Учитель і учень вкладали у поняття справедливості різний сенс. Учитель – відповідність вчинених дій тільки щодо закону, учень – відповідність вчинених дій природним потребам людей.

Щоб прийняти правильне рішення, учневі потрібно було уточнити зміст поняття «справедливість рішення по справі» і добре уяснити вказівки вчителя.

Якщо порушити закон тотожності і вкласти в одну й ту ж думку різний зміст, то в результаті ми не отримаємо правильного, вірного висновку. Для прикладу візьмемо таке поняття, як «таємне вкладання валюти в іноземні банки». Сутність тотожності полягає в тому, що поняття цього злочину відрізняється від інших форм злочину, бо йому притаманні такі риси, ознаки, зміст і сутність, завдяки яким ми відрізняємо його від іншого злочину, наприклад, від «квартирних крадіжок». Слід підкреслити, що поняття «таємне вкладання валюти» повинно бути об'єктивно істинним, логічно обґрунтованим, інакше будуть порушені інші закони логіки. Аналізуючи це явище, можна зробити логічний висновок: таємне вкладання валюти в іноземні банки» серйозно підриває соціально-економічний і політичний стан суспільства. Отже, це одна з форм злочинної діяльності. Якщо підміняється теза, то виникає логічна помилка. Наприклад, «Офіційне вкладення валюти в іноземні банки є злочином» – тут підміняються тези (суб'єкти) «таємне» і «офіційне». Отже, у процесі мислення, доказів і умовиводів ми, як правило, щось стверджуємо або заперечуємо.

В обох випадках наша думка повинна бути однозначною і визначеною. Тільки за такої умови можна досягнути чіткості думки і правильності висновку. Так, якщо ми візьмемося доводити, що злочинність у сфері економіки негативно впливає на весь стан соціально-економічного і політичного розвитку України, то необхідно чітко визначити поняття «економічна злочинність», в чому полягає її сутність, які елементи в себе включає, як вони взаємодіють

між собою, в чому їх специфіка, схожість і чим відрізняються один від одного. В умовах реформування економіки України злочини в економічній сфері стали більш витонченими, професійно-інтелектуальними.

Аналізуючи цю проблему, слід підкреслити, що економічні негаразди, відставання законодавства, різке майнове розшарування населення України, інші негативні фактори призвели до активізації тіньової економіки, але це не означає, що злочинність залишається незмінною. З розвитком комерційних структур, підприємництва та приватної власності в нашій державі з'явилися нові види злочинної діяльності – *рекет, фіктивне підприємництво, порушення порядку випуску цінних паперів, приховування прибутків від оподаткування, фіктивне банкрутство, незаконний вивіз товарів і продукції за кордон, таємне вкладення валюти в іноземні банки та ін.*

Отже, соціально-економічний, політичний, моральний стан держави і суспільства створює умови для появи нових форм злочинності і в цих умовах високопрофесійні майстри кримінальних злочинів прагнуть знайти вихід для відмивання «брудних» грошей, проникнути в легальну економіку. Для цього незаконно використовують різноманітні біржі, аукціони, ринок житла, комерційні банки, спільні підприємства, інші комерційні структури. Це ставить під загрозу економічну безпеку держави як важливу складову частину національної безпеки України.

Виходячи з цього, слід пам'ятати, що у боротьбі зі злочинністю, правоохоронці зіткнулися з майстрами софістичних прийомів, які свідомо спотворюють істинний стан речей, приховують і вміло маскують свої реальні цілі та інтереси, туманно, невизначено та двозначно застосовують поняття, з метою дезорієнтувати правоохоронні органи, збити їх з правильного шляху. Більшість лідерів організованих злочинних груп у сфері економіки мають вищу освіту, великий досвід керівної або апаратної роботи, певною мірою мають інтелектуальну перевагу над частиною оперативних працівни-

ків, які спеціалізуються на боротьбі з організованою злочинністю. Схеми злочинної діяльності вивчаються не досить глибоко, а оперативна робота не приносить належних результатів. Отже, логіка діяльності всіх працівників ОВС у боротьбі зі злочинністю вимагає серйозної підготовки, налагодженої ефективної системи навчання особового складу. Вказуючи на недоліки у боротьбі з економічною злочинністю, Колегія МВС України відзначає, що служба БЕЗ не досить цілеспрямовано орієнтується на виявлення тяжких та особливо тяжких злочинів, чия частка у загальному «економічному» масиві нині становить 51%. У цій ситуації закон тотожності є одним з основних принципів побудови кваліфікованого законодавства. Так, саме він береться до уваги при формулюванні деяких статей сучасних кодексів нашої держави. Як приклад можна навести *ст. 275 КПК «Межі судового розгляду»*, в якій підкреслюється: *«Розгляд справи проводиться тільки стосовно підсудних і тільки в межах пред'явленого обвинувачення»*.

Дотримання закону тотожності – необхідна умова і результат ефективного функціонування будь-якого чинного законодавства.

Як показує досвід, недооцінка і відкрите ігнорування закону тотожності може призвести до негативних наслідків як у сфері мислення, так і у сфері практичної діяльності.

4.3. Закон суперечності

Аналізуючи сутність закону суперечності, слід підкреслити, що у природі, суспільстві і мисленні існують суперечності.

Суперечність – філософська категорія, яка виражає внутрішнє джерело будь-якого розвитку, руху, змін, перехід у нову якість.

Існують поняття об'єктивні і суб'єктивні суперечності (протиріччя).

Об'єктивні суперечності пов'язані з природою предметів і явищ матеріального світу. Це суперечності між тим, що народжується, і тим, що відмирає, між прогресивним і реакційним, між новим і старим, позитивним і негативним тощо.

Об'єктивно-діалектична суперечність – взаємодія між взаємовиключаючими, але при цьому взаємообумовленими і взаємопроникаючими протилежностями всередині єдиного об'єкта. Вона властива усім природним, суспільним і пізнавальним процесам. Це суперечність між двома реально існуючими сторонами якогось об'єкта, що взаємно виключають одна одну і водночас взаємно обумовлюють одна одну.

«Суб'єктивні» або **«логічні»** – це суперечності, які виникають у мисленні внаслідок неправильного відображення предметів і явищ, через порушення послідовності мислення. Це суперечності хибного міркування.

Відмінності між об'єктивними і суб'єктивними суперечностями полягають у тому, що перші існують об'єктивно у природі і виступають як внутрішнє джерело розвитку предметів і явищ матеріального світу, а другі – це суб'єктивні, логічні суперечності, які виникають у наших думках.

Закон суперечності був відкритий Аристотелем, який підкреслював: *«...Неможливо, щоб суперечливі твердження були однаково істинними»*. Розглядаючи поняття «суперечність», філософ мав на увазі твердження про одне і те ж явище, висловлене в один і той же час і в одному і тому ж значенні.

Закон суперечності формулюється так: *«Не можуть бути одночасно істинними дві протилежні думки про один і той же предмет в одному і тому ж значенні»*.

Формула закону: **«А не є не-А»** означає, що не можуть бути одночасно істинними судження **А** і його заперечення – **не-А**.

Сутність закону суперечності полягає в недопустимості логічної суперечності при будь-якому правильному мисленні.

Закон суперечності встановлює хибність одного із логічно несумісних суджень, але залишає невизначеним інше судження, яке може бути як істинним, так і хибним. Виникає питання: чи можливо точно встановити характер іншого несумісного судження, чи існує закономірність у співвідношенні істинності і хибності хоча б деяких несумісних суджень? Відповіді на нього допоможе аналіз двох видів логічної несумісності: *контрарний* – *протилежний* і *контрадикторний* – *суперечливий*.

Контрарна несумісність існує між протилежними висловлюваннями про один і той же предмет («Цей слідчий справедливий»; «Цей слідчий не справедливий») або між твердженням і запереченням однорідних ознак відносно всього класу предметів («У країнах Західної Європи існує злочинність»; «У країнах Західної Європи не існує злочинності»).

У діяльності працівника правоохоронних органів дуже важливо вміло, спираючись на знання закону, довести хибність твердження супротивника, викривши його логічну недоведеність і суперечливість думок.

Контрадикторна несумісність проявляється між двома одиничними судженнями, із яких одне щось стверджує, а інше те ж саме заперечує відносно того ж предмета («Це Кримінальний кодекс»; «Ні, це не Кримінальний кодекс»), або між загальними і частковими судженнями, з яких одне стверджувальне, а інше заперечувальне («Жоден терористичний акт не є справедливим»; «Деякі терористичні акти – справедливі»).

Закон суперечності розповсюджується на обидва види логічної несумісності: контрарні і контрадикторні. У будь-якому випадку, одне із тверджень буде хибним, а це означає, що обидва разом не можуть бути істинними.

Закон суперечності відображає одну із загальних закономірностей буття. У процесі трудової діяльності люди давно встановили, що одна і та ж річ не може в один і той же час, за однакових умов володіти і не володіти даними якостями. Якщо одна і та ж річ в одних і тих умовах, в один і той же час не може відразу володіти і не володіти даними якостями, отже, і в нашому міркуванні, якщо воно правильно відображає об'єктивну дійсність, неможливо одночасно стверджувати про одну і ту ж річ, що є в одних і тих же умовах, в один і той же час, що вона володіє і не володіє цими якостями.

Справді, не можуть бути одночасно істинними, наприклад, два суперечливих судження: *«М. вчинив тяжкий злочин у м. Львові у понеділок о 22 годині»* і *«М. не вчинив тяжкий злочин у м. Львові у понеділок о 22 годині»*, якщо ми будемо мати на увазі одну і ту ж людину, в один і той же час і в одному і тому ж відношенні. Для ілюстрації закону наведемо одну із подій. Двоє молодих людей *Г.* і *Д.* зайшли в гуртожиток і насильно відібрали у *К.* гроші, годинник і магнітофон, при цьому завдали потерпілому *К.* таких тілесних ушкоджень, які віднесені судово-медичним експертом до категорії легких, що призвели до розладу його здоров'я.

Суд виніс два суперечливих судження:

1. Винні Г. і Д. здійснили відкрите викрадення майна К., вчинене з насильством, небезпечним для життя і здоров'я потерпілого (розладу здоров'я). Цей злочин підлягає *ст. 186 КК «грабіж»*, потерпілому були нанесені ушкодження, які призвели до короткочасного розладу здоров'я.
2. Винні Г. і Д. здійснили грабіж, відкрите викрадення майна з насильством, адже вони не є небезпечними для життя і здоров'я потерпілого.

Ці судження суперечать одне одному, а тому одночасно не можуть бути істинними.

Винні або не завдали потерпілому тілесних ушкоджень, пов'язаних з розладом здоров'я, або завдали потерпілому тілесні ушкодження, які стали причиною розладу здоров'я, і тоді повинні понести відповідальність згідно зі *ст. 187 КК* за «розбій». Оскільки, насправді встановлено, що винні завдали потерпілому тілесні ушкодження, що спричинили розлад здоров'я, істинним буде перше судження. Але якщо ми будемо говорити про один і той же предмет, маючи на увазі різний час його існування, різні його властивості, то навіть суперечливі думки про нього можуть бути істинними.

Розглянемо такі судження: «Курсант Ковальчук відмінно стріляє з пістолета» і «Курсант Ковальчук незадовільно стріляє з пістолета». Ці судження не можуть бути обидва разом істинними, якщо йдеться про одного і того ж Ковальчука, в один і той самий період його життя, а його вміння володіти зброєю береться в одному і тому ж відношенні. Але ці судження можуть бути обидва одночасно істинними в трьох випадках:

1. Якщо у першому судженні йдеться про Миколу Ковальчука, а у другому – Богдана Ковальчука. Один з них володіє зброєю відмінно, а інший – незадовільно.
2. Якщо і в першому, і в другому судженні говориться про Миколу Ковальчука, але маємо на увазі різний час його життя, коли Микола Ковальчук вчився на

І курсі Львівського державного університету внутрішніх справ, він стріляв з пістолета незадовільно, а на IV курсі він став стріляти на «відмінно».

3. Якщо і в першому, і в другому судженні йдеться про одного і того ж курсанта Миколу, але його вміння володіти зброєю розглядається в різних відношеннях, то, порівняно з курсантами 1-го курсу, які тільки починають вивчати табельну зброю, він, курсант IV курсу, не тільки краще знає її, але й володіє нею на «відмінно», але якщо знання і вміння Миколи Ковальчука порівняти із знаннями та вміннями викладачів вогневої підготовки університету, майстрами спорту з кульової стрільби, то, порівняно з ними, він не володіє зброєю на «відмінно».

Отже, обидва суперечливі судження про один і той же предмет в одному і тому ж значенні, але віднесені до різного часу можуть бути істинними. Як свідчить практика, дві протилежні думки про один і той же предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні можуть бути хибні. Аналізуючи сутність діалектичної суперечності, яка охоплює всю об'єктивну дійсність, слід підкреслити, що вимоги закону не будуть порушуватися, якщо розглядати суперечності живого життя. Так, юристи говорять: *«Відсутність сліду на місці злочину є також слід»*. Це положення правильне, хоч зовнішньо здається, що тут є формально-логічна суперечність: *«Немає сліду»* і *«Є слід»*. Але насправді йдеться про два сліди (*наприклад, відсутність відбитків пальців на зламаному замку – відсутність сліду наводить на думку про те, що злочин здійснений досвідченим злочинцем, який «працював» в рукавицях, – а це вже інший слід*).

Закон суперечності формальної логіки не забороняє висловлювання суперечливих думок в один і той же час, якщо йдеться про різні об'єкти. Якщо діалектика досліджує суперечності живого життя всієї об'єктивної дійсності, яка є джерелом розвитку явищ, процесів природи, суспільства і мислення, то формальна логіка в законі супе-

речності має справу з логічними суперечностями, коли думка неправильно відображає об'єктивну дійсність, в результаті чого в нашій голові виникають «словесні» суперечності. Щоб уникнути цього, сама логіка скеровує нашу думку на правильне адекватне відображення навколишнього матеріального світу. Наявність формально-логічної суперечності у міркуваннях може бути наслідком недостатньо розвинутого, недисциплінованого, еклектичного, хибного міркування, коли не замислюючись можуть говорити одне про предмет, а через деякий час – зовсім протилежне.

Слід пам'ятати, що в реальному житті, з метою захисту своїх інтересів свідомо висуваються ідеї, які не відповідають дійсності, є завідомо неістинними, хибними. Прикладом цього є поведінка Германа Герінга, вірного поплічника Гітлера, фашиста № 2, який у своєму останньому слові на Нюрнберзькому процесі над головними нацистськими злочинцями заявив: *«Я ніколи, ні в одному із періодів свого життя не віддавав по відношенню до будь-кого наказу про вбивство, а також не віддавав наказів про жорстокості... Я не хотів війни і не сприяв її розв'язанню. Я робив все для того, щоб попередити її шляхом переговорів»*. У щирість і правдивість такої заяви важко повірити!

Яскравим прикладом суб'єктивних логічних суперечностей у мисленні є історія бойових дій, коли логіка мислення і прийняте рішення є суперечливими, а отже, не відповідає вимогам закону суперечності. І, навпаки, дотримання вимоги цього та інших формально-логічних законів дає можливість воєначальнику вибрати найбільш оптимальний варіант рішення і стати переможцем. Так, у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького було здобуто чимало перемог над ворогами. Під час бойових дій, командуючи 20-тисячним польським військом, його воєначальники Марціян Коліновський та Микола Потоцький неправильно оцінили обстановку, сили і військову тактику козацького війська, і, маючи чисельну перевагу, краще озброєння, амуніцію і припаси, поляки залишили вигідні позиції під Корсунем, поча-

ли відступати, долаючи чимало перешкод. Цією помилкою польських полководців вміло скористався Хмельницький. 26 травня 1648 р. неподалік від Корсуня поляки наскочили на козацьку засідку. Добре продумана і організована військова операція з боку Хмельницького і його воєначальників принесли їм блискучу перемогу. Майже всю польську армію було перебито або полонено. У полон потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8 520 жовнірів, 41 гармата.

Логіка бойових дій запорізьких козаків полягала в тому, що козацька стратегія мала яскраво виражений маневровий характер, чим якісно відрізнялася від феодальних армій Європи. Стратегія концентрованого удару по ворогові була головною рисою козацького військового мистецтва.

В основі козацької тактики лежала універсальна бойова підготовка та методи партизанської війни. Маневрування, охоплення ворогів із флангів, створення резерву та засідки, раптові напади, вміле використання рельєфу місцевості були головними рисами військового мистецтва запорожців. Ця та інші славні події в історії Визвольної війни під проводом славного сина українського народу Б. Хмельницького – переконливе свідчення не тільки його таланту видатного полководця і організатора, а й такої особистості, яка, насамперед, володіла високою логічною культурою.

У боротьбі зі злочинністю перед правоохоронцями сама об'єктивна дійсність поставила ряд складних завдань, їх грамотне і ефективне вирішення залежатиме і від чіткого логічного мислення. Так, причиною негараздів, які нині існують в органах і підрозділах міліції, є інертність мислення багатьох працівників, що виявляється у намаганні працювати за стереотипами, застарілими формами і методами.

Важливою проблемою, яка нині гостро стоїть перед ОВС, є новий якісний підхід, нове бачення і нова філософія взаємовідносин міліції і населення. Необхідно відійти від старих стереотипів цих відносин, які базувалися на владно-репресивних, недовірливих, а, в деяких випадках, ворожих

рівнях. Ці відносини повинні ґрунтуватися на партнерських засадах. Люди повинні бачити в особі мільйонера не представника карального органу, а свого партнера.

Справа в тому, що до останнього часу міліція розглядалася виключно як інститут держави, складова органів виконавчої влади, засіб силової дії, впливу на суспільство взагалі та окремого громадянина. В органах внутрішніх справ бачили тільки силу, яка протистоїть злочинності. Таке бачення звужує справжню роль усіх правоохоронних органів, основна мета функціонування яких полягає не тільки в тому, щоб боротися з правопорушеннями, запобігати їх здійсненню, а й у тому, щоб створювати правовий порядок, захищати права і свободи людини, а також суспільства.

Отже, з позиції філософської діалектики звуження деяких функцій органів і підрозділів внутрішніх справ повинно йти шляхом розширення деяких з них, тобто розширення через звуження, і навпаки. Цього вимагає сучасна об'єктивна дійсність розбудови демократичної незалежної України.

Дотримання вимог закону є необхідною умовою послідовності правильної думки, що відіграє величезну роль у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів. Але якщо все ж таки виникають суперечності в доказах у кримінальній справі, то висновок слідства і суду по даній справі не може вважатися істинним. Наявність суперечностей в заявах свідків, потерпілого і звинуваченого є свідченням недоброякісності цих свідчень, отже, вони не можуть бути покладені в основу звинувачення. Згідно із законом суперечності, у слідчій і судовій практиці по одному і тому ж факту не може бути два суперечних висновки експертизи. Наявність таких суперечностей у висновках виключає будь-яку можливість визнати їх достовірними доказами.

Аналіз закону суперечності в логіці надає нам можливість розглянути і дати оцінку суперечностям, які мають місце в нормативно-правових документах. Для ілюстрації проаналізуємо деякі суперечності в нормативно-правових

документах і їх вплив на забезпечення міліцією законності в адміністративній діяльності.

Аналіз адміністративно-юрисдикційного законодавства свідчить про те, що в ньому існує цілий ряд суперечностей, які негативно впливають на службову діяльність працівників міліції щодо дотримання ними законності. Вони є наслідком суперечностей суспільного життя, де постійно відбуваються зміни, іде процес боротьби старого і нового, передового і консервативного, економічних і соціальних стосунків людей. *Кодекс України про адміністративні правопорушення* (далі – *КУпАП*) включає в себе і матеріальні, і процесуально-процедурні приписи, тобто зосереджує різноплановий нормативний матеріал. Проте, така нормативна модель управління суспільством з боку держави була виправдана в 1985 р., коли *КУпАП* набрав чинності. Внаслідок подальшого реформування держави та суспільства, до Кодексу, починаючи з 1990 р., внесено понад 300 змін, він доповнений більш як 80 статтями. Так, у законодавстві про адміністративну відповідальність, на думку фахівців, багато норм є недосконалими, деякі з них застаріли, значна частина загальнообов'язкових правил встановлена відомчими актами, що утруднює виконання таких норм. Як справедливо доводить А.В. Корж, *«ясність закону сприяє зміцненню законності, упровадженню чітких юридичних вимог в усі сфери суспільного життя. Незрозумілий закон не дає певного уявлення про права і обов'язки громадян, веде до непотрібної втрати сил і часу на тлумачення і запити, до невизначеності в юридичній діяльності, до непорозумінь і помилок»*.

Заходам забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення в *КУпАП* присвячено окрему главу *«Огляд речей і вилучення речей та документів»* (гл. 20). Тут передбачено такі заходи забезпечення: адміністративне затримання, особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, відсторонення водіїв від керування транспортними засобами і огляд їх на стан сп'яніння. Ще два заходи забезпе-

чення встановлено іншими розділами *КУпАП*: доставлення порушника (ст. 259) і його привід (ст. 268). На наш погляд, ці заходи слід було б включити до *гл. 20*, а її назву змінити на «*Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення*» (в сучасній назві перераховано навіть не всі заходи, передбачені цією главою). Підготовлено проект нового *КУпАП*, але в ньому, на жаль, норми, які визначають заходи забезпечення провадження, залишилися без змін.

Адміністративні проступки не мають великої громадської небезпеки, але вони дезорганізують діяльність органів державної влади і управління, посягають на громадський порядок, власність, права й свободи громадян. В окремих випадках вони переходять у злочини.

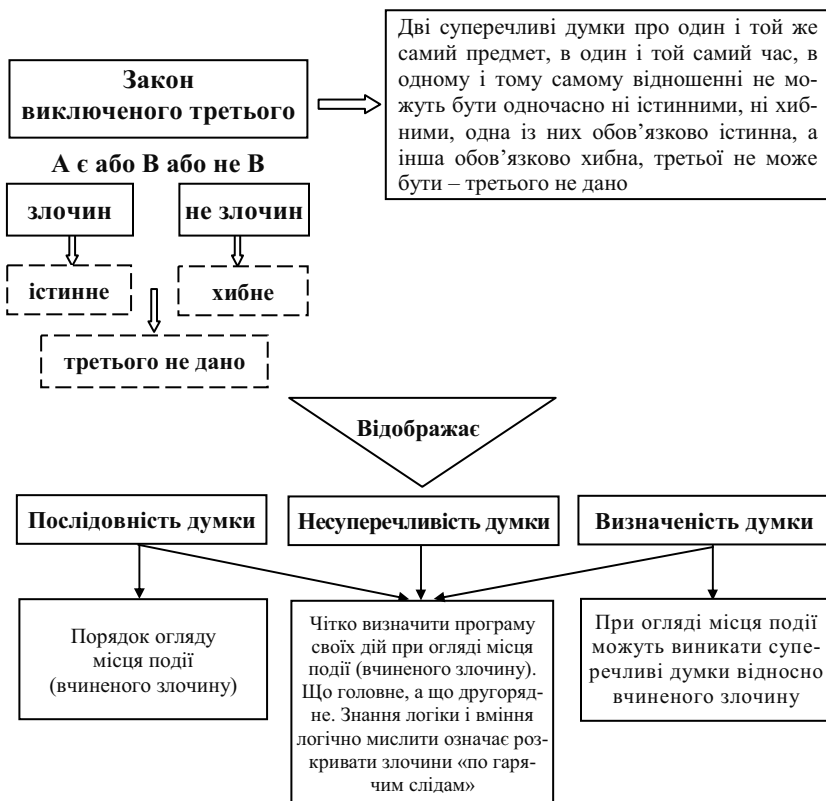
Адміністративна сфера є однією з найбільш різноманітних, що охоплює велике коло суспільних відносин. Недостатне чи неправильне їх регулювання може призвести, а нерідко і призводить до негативних наслідків. Тому, головне завдання усіх законотворчих органів полягає у скасуванні застарілих та суперечливих норм, у виданні нормативних актів, що відповідають практиці адміністративної діяльності міліції, у постійному вдосконаленні чинного законодавства.

4.4. Закон виключеного третього

Закон суперечності, який вказує на хибність одного із двох суперечливих суджень, залишає відкритим питання про істинність або неістинність думок іншого судження. Це питання вирішується на основі закону виключеного третього. Цей закон, як і закони тотожності і суперечності, відображає послідовність, несуперечливість і визначеність думки. Але думки про конкретний предмет в даний час і в даному відношенні не повинні бути суперечливими. Ця вимога відображена у законі виключеного третього, який формулюється так: *дві суперечливі думки про один і той самий предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні не можуть бути одночасно ні істинними, ні*

хибними, одна із них істинна, а інша обов'язково хибна, третьої не може бути – третього не дано. О.М. Бандурка і О.В. Тягло дають наступне визначення цього закону: «Два суперечливі судження не можуть бути водночас хибними, одне з них необхідно істинне».

Символічно закон зображається у вигляді формули **A є або B або не B**. Закон виключеного третього розповсюджується тільки на суперечливі судження (наприклад, «Ця людина – злочинець» і «Ця людина – не злочинець» або «Правоохоронні органи України захищають суспільство від посягань криміногенного елементу» і «Правоохоронні органи України не захищають суспільство від посягань криміногенного елементу»).

Два судження не можуть бути відразу хибними, а із хибності одного обов'язково випливає істинність другого, і навпаки. Закон виключеного третього розповсюджується тільки на суперечливі судження, він вимагає вибирати одне з двох суперечливих суджень, яке є істинним, а третього, проміжного судження, яке б могло бути істинним, не існує.

У Аристотеля цей закон викликав великі сумніви. Він висловлювався про його неспроможність, коли розглядаються майбутні події, прихід яких у даний (теперішній) час ще не є визначеним, і тому невідомо, чи відбудуться вони у майбутньому.

Закон виключеного третього поширюється тільки на два випадки:

1. Коли два судження перебувають у відношенні суперечності, тоді одне суперечливе судження завжди істинне, а інше – помилкове.
2. Коли предметом думки протилежних суджень є один і той же предмет.

Невиконання цього закону нерідко призводить до помилок, особливо на стадії аналізу юридичних фактів. Як уже підкреслювалося, цей закон поширюється тільки на суперечливі судження.

Як приклад розглянемо такі судження: «Ніж, яким був убитий потерпілий, належить *М.*» і «Ніж, яким був убитий потерпілий, належить *С.*». Вони не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно хибними: ніж міг бути власністю інших осіб, крім *М.* і *С.* Отже, із двох протилежних суджень обидва можуть бути помилковими.

Згідно із законом достатньої підстави, будь-яка думка повинна бути обґрунтованою іншими думками, істинність яких доведена. Закон виключеного третього вимагає від правознавців уточнення понять, якими вони користуються у професійній діяльності, до такого рівня, щоб можна було дати відповідь на альтернативні питання, наприклад: «Чи є ці ді-

яння злочином, чи ні?» Яскравим прикладом зрозумілості і чіткості юридичної норми є *ст. 21 КК*: «*Особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності*». Якщо б поняття «злочину» у праві не було точно визначене, то в деяких випадках відповісти на це питання було б дуже складно. Важливу роль у діяльності правоохоронних органів відіграє і закон виключеного третього. Так, слідчий, а також суд не можуть формулювати висновок у кримінальній справі, якщо вони не дадуть твердої категоричної відповіді на питання: по-перше, чи мала місце дія, у вивченні якої звинувачується підсудний, якщо так, то потрібно аргументувати докази; по-друге, чи існує у даній кримінальній справі склад злочину; по-третє, чи здійснив злочин підсудний, чи не здійснив. Отже, підсудний у вчиненому злочині або винний, або ні. Завданням кримінального судочинства, – підкреслюється у *ст. 2 КПК*, – «*є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний*».

Отже, вимоги суворого дотримання законності при розгляді кримінальних справ – це не тільки вимоги юриспруденції, а й логіки.

Закон виключеного третього, як і закон суперечності, не вказує, яке з двох суперечних суджень буде істинним за своїм змістом. Це питання вирішується практикою, яка встановлює: відповідають чи не відповідають судження об'єктивній дійсності. Коли питання поставлене правильно, логіка вимагає конкретної відповіді – «так» або «ні», вимагає розмірковувати за формулою «або-або», бо третього проміжного рішення не існує. Наприклад, не може існувати середини між осудженням чи не осудженням сучасного міжнародного

тероризму або необхідністю боротьби з сучасним криміналітетом в Україні. Тут середини не може бути.

Слід відзначити, що сама соціальна дійсність у наш непростий час висуває масу складних проблем, рішення яких часто можливе тільки за формулою «або–або». Або ми будемо вести рішучу безкомпромісну боротьбу з мафіозним криміналітетом, який у сучасних умовах загрожує існуванню нашої суверенної держави, або не будемо. В останньому випадку це може призвести до втрати державності.

У суспільно-політичному житті, окрім «або–або», з нашої новітньої історії добре відомо, що протистояння двох соціально-політичних систем – капіталізму і соціалізму, боротьба двох ідеологій могла закінчитися трагічно для всього людства. Отже, розум, інстинкт самозбереження взяли верх над ідеологічними догмами і непомірними амбіціями деяких політиків. У цьому аспекті доречний такий приклад.

У марксистсько-ленінському розумінні побудови нового соціалістичного і комуністичного суспільства релігія як форма суспільної свідомості не мала права на існування: «...*Питання, – писав Ленін, – стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут нема*». Отже, робився висновок, що в ідеологічній боротьбі немає місця нейтральності і компромісам. Оскільки релігія, на думку партії більшовиків, як ідеологія захищала інтереси панівних класів, то її слід було ліквідувати, щоб очистити місце новій релігії «марксизму-ленінізму». Логіка боротьби з так званим класовим ворогом штовхала партію більшовиків на непримиренну боротьбу з релігією і церквою. Так, до «1923 р. в СРСР було розстріляно 28 єпископів і понад 1000 священиків, багато церков закрито або зруйновано».

Протягом 1934–1936 рр. зруйновано 75–80% церков, які ще залишалися в Україні. У Києві, де століттями діяли сотні церков, у 1935 р. залишилося тільки два невеликі храми.

В одному з сіл одержали наказ від вищих партійних інстанцій перетворити церкву на комору протягом 48 го-

дин. Новина поширювалася з надзвичайною швидкістю. Десятки селян кидали свою роботу й поспішали в село. Вони кляли, благали і плакали, спостерігаючи знищення релігійної святині. Не лише святотатство їм боліло – в усій справі вони відчували безпосередню образу людської гідності. *«Вони все від нас забрали, – скаржився один літній селян. – Вони залишили нас ні з чим. Тепер вони позбавляють нас останньої втіхи. Де ж ми будемо хрестити наших дітей і ховати наших покійників? Де ми шукатимемо втіхи в нашому горі? Негідники! Безбожники!»*

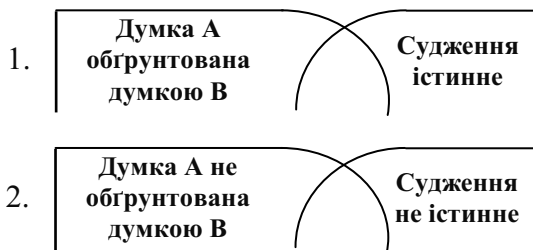
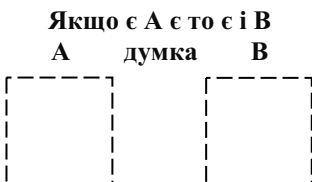
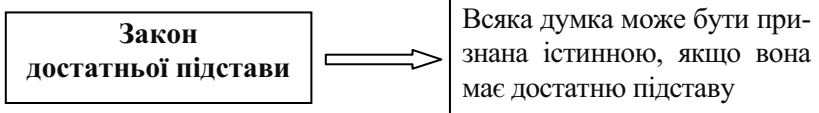
Про аналогічний приклад руйнування церкви сільським бригадиром Шургіним розповів талановитий російський письменник Василь Шукшин в оповіданні «Крепкий мужик». Письменник з великим болем писав про те, як цей активіст, незважаючи на прохання, благання і протести земляків, в неділю організував руйнування церкви. Цей покидьок вирішив використати цеглу для будови свинарника, але цегла зі зруйнованої церкви так і не була використана. Вдома його зустріла мати такими словами (цитую мовою оригіналу): *«Колька. Идол ты окаянный. Грех-то какой взял на душу!... И молчал, дьяволина... Хоть бы заикнулся, может, образумили бы добрые люди. Ох горе ты мое горькое, тепер хоть глаз не кажи на люди. Проклянут ведь тебя, проклянут! И знать не будешь, откуда напасти ждать».*

Дотримання вимог закону виключеного третього є необхідною умовою послідовності правильної думки, що відіграє важливу роль в теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів України.

4.5. Закон достатньої підстави

У процесі пізнання істини наші думки повинні бути не лише чіткими і послідовними, а й обґрунтованими і доказовими. Це також обов'язкова умова правильного логічного мислення. Сутність доведеності, обґрунтованості думки

виражає також і четвертий логічний закон – закон достатньої підстави, який вимагає, щоб наші судження про предмет і його ознаки були не голослівними, а ґрунтувались на достовірних аргументах. Цей логічний закон формулюється так: *будь-яка думка може бути визнана істинною, якщо вона має достатню підставу*. Отже, будь-яка думка, щоб стати істинною, повинна бути обґрунтованою іншими думками, істинність яких доведена або безперечна. Символічно закон має таку формулу: Якщо є **A** то є і **B**. Наприклад, для того, щоб судження «Сидоренко є співучасником даного злочину» було визнане істинним, необхідно довести його істинність, тобто привести такі аргументи, з яких би з необхідністю випливало твердження про те, що Сидоренко справді є співучасником даного злочину.

Якщо таких аргументів наведено не буде, то висловлення «Сидоренко є співучасником даного злочину» не може бути істинним.

Якщо є **A**, то його підставою є обґрунтування **B**. Жодне положення не може бути визнане істинним, якщо воно не обґрунтоване. Якщо з істинного судження **A** випливає істинність судження **B**, **A** буде основою обґрунтування для **B**, а **B** – наслідком цього обґрунтування.

Доведеною буде така думка, в якій не тільки стверджується істинність того чи іншого висновку, а й обов'язково вказуються аргументи, які дозволяють визнати це положення істинним. Навпаки, безпідставний, слабо аргументований умовивід не може претендувати на достовірність, а отже, і на істину. Тільки таке доказове положення, яке суворо спирається на аргументи, що не суперечать законам логіки, є істинним. Так, для того щоб затримати підозрюваного у вчиненні злочину згідно зі *ст. 106 КПК*, органи дізнання повинні виходити з «*наявності таких підстав*»:

1) коли цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення;

2) коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин;

3) коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, коли ця особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особи підозрюваного.

Безпідставний, слабо аргументований умовивід не може претендувати на достовірність, а отже, і на істину. Виконання вимог закону достатньої підстави має важливе значення при оцінці показів свідків, потерпілого, звинуваченого, висновків експертизи та інших джерел доказів. Так, покази свідків, які ґрунтуються на неперевіренних фактах, не можуть слугувати доказом у справі. У *ст. 68 КПК* прямо вказано про те, що «*не можуть бути доказами дані,*

повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані». Так само і голословне заперечення підсудним або підозрюваним вчинення злочину не може розглядатися як доказ його невинності.

Вимога обґрунтованості є однією з важливих при оцінці з боку слідства, заключення експерта і суду. Висновки експерта повинні бути обґрунтовані і переконливі, спиратися на об'єктивні факти і положення науки. У випадку «відсутності підстав до порушення кримінальної справи, – підкреслюється у ст. 99 КПК, – прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя своєю постановою відмовляють у порушенні кримінальної справи, про що повідомляють заінтересованих осіб і підприємства, установи, організації». Прокурор своєю постановою скасовує постанову органу дізнання або слідчого, тим самим відмовляє у порушенні кримінальної справи або взагалі припиняє справу.

У науці і повсякденній практиці, а це стосується і діяльності правоохоронних органів, не слід нічого приймати на віру. У науці можуть існувати такі істинні положення (наприклад, гіпотези), які поки що довести не вдалося (в математиці, наприклад, часто спочатку формулюють ті чи інші теореми, які доводять лише через багато років). А на гіпотези з недоведеними положеннями (хоча у майбутньому вони можуть бути доведеними) спиратися як на аргументи доказів не можна. У протилежному випадку порушується вимога закону. Закон достатньої підстави є відображенням взаємозв'язків між предметами і явищами об'єктивно існуючого світу.

Предмети і явища в навколишньому світі пов'язані між собою таким чином, що знання про існування одного із них можуть бути основою для знання про інший. Наприклад, знання про те, що з виправно-трудової колонії здійснила втечу група рецидивістів (цей факт можна кваліфікувати за ст. 393 КК «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варті»), є основою для твердження про те, що група у повному

складі або окремі її члени вчинять злочин, оскільки їм необхідні документи, гроші, одяг і т. ін.

Уже зазначалося, що логіка вимагає обґрунтованості судження, і тому вона несумісна з твердженням, яке побудоване за схемою: «Після цього, отже, з причини цього». Те, що відбувається раніше і передує в часі іншому явищу, яке настає пізніше, не можна вважати за його причину. Прикладом цієї помилки є забобони і чутки. Наприклад, курсант або студент, який вранці пішов в університет для складання іспитів, зустрів жінку, яка перейшла йому дорогу з порожніми відрами. Він іспит не склав. Отже, це не означає, що причиною невдачі була жінка. Причина тут в іншому. Звичайно, не слід ототожнювати забобони з народними прикметами. Народні прикмети ґрунтуються на спостережливості і певних узагальненнях людського досвіду і є певною формою умовиводу.

Закон достатньої підстави має важливе теоретичне і практичне значення. Особливу роль він відіграє у діяльності правоохоронних органів. Закон вимагає, щоб кожен висновок слідства або суду був обґрунтованим. До того часу, поки не існує достатності підстав, особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Згідно зі ст. 29 Конституції України, «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його припинити, уповноважені на те органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою». Докази, на основі яких робляться висновки у кримінальній справі, повинні бути чіткою системою фактів без будь-яких внутрішніх супереч-

чностей. Якщо ж суперечності в доказах у справі існують, то слідство і суд по кримінальній справі звинувачених осіб не можуть бути істинними. Так, за наявності суперечностей у показах свідка, згідно зі *ст. 68 КПК*, не беруться до уваги покази, що ґрунтуються на чутках, а також «дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базується на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані». Тільки тоді, коли є «достатньо доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою, слідчий виносить мотивовану постанову про призначення цієї особи як обвинуваченого» (*ст. 131 КПК*).

Велике значення в діяльності правоохоронних органів має закон достатньої підстави. Він вимагає при аналізі вчинення злочину і порушення кримінальної справи дотримуватись логічних вимог закону як необхідної умови пізнання об'єктивної істини, яка відповідає вимогам законодавства.

Жодна процесуальна дія не може бути здійснена, жоден висновок органів слідства і суду не може вважатися достовірним, якщо для цього немає достатніх підстав. *Ст. 94 КПК* дозволяє порушувати кримінальну справу «тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину». Тільки за умови об'єктивного доказу кримінальна справа може бути покладена в основу судового вироку. Вирок може бути винесений лише тоді, коли існують повні докази з факту кримінальної справи і вини підсудного. Вирок суду повинен бути законним і обґрунтованим. Необґрунтований вирок не є законним. У *ст. 29 Конституції України* підкреслюється: «Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника». Кожен затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Таким чином, вимоги цього формально-логічного закону є одночасно і вимогами закону кримінально-процесуального. Його незнання або ігнорування на практиці призводить до судових помилок. Наприклад, дії *Т.*, який кулаком вдарив *П.* в обличчя, від чого *П.* упав і вдарився головою об бруківку і внаслідок цього удару переламались кістки черепа, стався крововилив у мозок, від чого потерпілий помер, було кваліфіковані за *ст. 115 КК* «Умисне вбивство». Як було доведено, смерть *П.* сталася не від удару рукою в обличчя, а внаслідок удару головою об бруківку при падінні. В справі не було доказів, які б свідчили про те, що, б'ючи кулаком в обличчя, *Т.* мав намір заподіяти потерпілому тяжке тілесне ушкодження. Тому дії *Т.* були перекваліфіковані на *ст. 119 КК*, яка встановлює відповідальність за вбивство через необережність.

Обґрунтованість вироку завжди означає дотримання вимог формально-логічного закону достатньої підстави. Отже, вирок не може спиратися на припущення, тож усі сумніви відносно доведеності обвинувачення, якщо їх неможливо відкинути, усунути, тлумачаться на користь підсудного. Якщо виноситься виправдовувальний вирок, суд повинен вказати, чому пред'явлене підсудному обвинувачення вважається недійсним, необґрунтованим або безпідставним, чому відкинуто докази, на яких воно ґрунтувалося. Суд може відкинути звинувачення і виправдати звинуваченого тільки тоді, коли він не визнає доказів, на яких ґрунтується звинувачення.

Дотримання вимог закону достатньої підстави має важливе значення також при оцінці свідчень свідків, потерпілого, звинуваченого та інших джерел доказу. Так, свідчення, які ґрунтуються на неперевірених фактах або чутках, не можуть слугувати доказом по справі. Не може бути покладено в основу звинувачення визнання своєї вини, якщо воно не підтверджено сукупністю всіх фактів, які є у справі.

Так само і безпідставні заперечення підсудним своєї вини не можуть розглядатися як докази його невинності. Будь-який факт, що став предметом юридичної оцінки,

повинен бути обов'язково встановлений. Ні слідчий, ні суд не можуть і не повинні давати правову оцінку на основі фактів допустимих, надуманих або ймовірних. *Кримінальний Кодекс України* вимагає, щоб вирок суду був законним і обґрунтованим. Вимоги обґрунтованості є одними із основних при оцінці слідством і судом заключення експерта. Висновки експерта повинні бути обґрунтованими і переконливими. Експерт у висновку не просто має висловлювати своє суб'єктивне рішення, а й повинен обґрунтувати його, посилатися на конкретні факти, положення науки, які дозволяли йому зробити саме такий висновок. Якщо вимоги закону достатньої підстави не виконуються, то твердження виявляються необґрунтованими і безпідставними.

Закон достатньої підстави вимагає, щоб істина не просто стверджувалася, але в будь-якому випадку могла бути доведена.

Вимоги строгої обґрунтованості у діяльності працівників органів внутрішніх справ, інших структур – це не просто і не тільки вимоги логіки. Вони закріплені у юридичних законах і перетворюються на юридичну вимогу як необхідну умову пізнання об'єктивної істини при аналізі кримінальних справ і адміністративних правопорушень, а також виконання вимог Конституції і законів України.

Принцип обґрунтованості лежить в основі всіх стадій розслідування кримінальних справ, всього кримінального і цивільного судочинства. Жодна процесуальна дія не може бути здійснена, жоден висновок слідства і суду не може вважатися достовірним, якщо для цього не існує достатніх підстав.

4.6. Значення законів логіки

Вимоги основних законів логіки мають настільки важливе значення для працівників органів внутрішніх справ і взагалі для юридичної практики, що вони спеціально закріплені в наших нормативно-правових документах. Таким

чином, вони із законів логіки перетворюються в юридично-правові.

Логічні закони є обов'язковими у всіх сферах розумової діяльності. Жодна думка не може бути правильною, якщо порушено хоча б один із законів логіки.

У процесі мислення закони логіки застосовуються не поодиноці, окремо, а в їх взаємному зв'язку. Яку б логічну операцію ми не брали, закони мислення обов'язково діятимуть у тісному взаємозв'язку. Так, вимога закону тотожності про те, що в процесі роздумів про який-небудь предмет або явище ми повинні мислити тільки про них і не підміняти їх іншими предметами нашої думки, є вираженою і закріпленою, наприклад, у *ст. 275 КПК*, згідно з якою *«Розгляд справи провадиться тільки стосовно підсудних і тільки в межах пред'явленого їм обвинувачення»*. При розслідуванні кримінальних справ можуть виникати факти і докази, які носять суперечливий характер, і тому звинувачення не може бути законним і обґрунтованим до того часу, поки існують ці суперечності. Якщо, наприклад, в основу такого висновку покладені матеріали ревізії, які суперечать висновкам судово-бухгалтерської експертизи, то справу необхідно відправляти на додаткове розслідування.

Докази, з яких робиться висновок у справі, повинні бути чіткою системою фактів, у яких відсутні внутрішні суперечності. Наявність суперечностей у доказах робить їх непридатними для обґрунтованих висновків.

Кримінальна справа може бути правильно вирішена, і вона буде відповідати об'єктивній істині лише за умови, що в результаті аналізу всіх обставин справи і перевірки всіх доказів між ними не існуватиме суперечностей.

Отже, наші думки повинні бути чітко визначеними і обґрунтованими. Принцип обґрунтованості лежить в основі всіх стадій розслідування кримінальних справ, всього кримінального і цивільного судочинства. Жодна процесуаль-

на дія не може бути здійснена, жоден висновок слідства і суду не може вважатися достовірним, якщо для цього не існує достатніх підстав.

Особливо зростають вимоги до дотримання усіх без винятку вимог законів логіки при здійсненні оперативно-розшукової діяльності. Так, у *ст. 3 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»* підкреслюється, що основу ОРД становить: Конституція України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України, Закони України про прокуратуру, міліцію, прикордонні війська, Управління охорони вищих посадових осіб інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

Під час здійснення ОРД не допускається порушення прав та свобод людини і юридичних осіб. Якщо ж все-таки виникають суперечності у доказах у кримінальній справі, то висновок слідства і суду у цій справі про вину звинуваченого не можна вважати істинним. Наявність суперечностей у заявах свідків, потерпілого і звинуваченого підтверджує недоброякісність таких свідчень, а отже, вони не можуть бути покладені в основу звинувачення.

Згідно із законом суперечності, у слідчій і судовій практиці за одним і тим же фактом не може бути два суперечливі висновки експертизи. Наявність суперечності у висновках виключає будь-яку можливість визнати їх достовірними доказами. Свідоме використання закону суперечності має велике значення для науки і практики. По-перше, дотримання вимог цього закону є однією із умов послідовного, логічно дисциплінованого мислення: між думками встановлюється закономірний зв'язок, у процесі міркування одна думка логічно впливає з іншої, мислення стає доказовим і переконливим; по-друге, знання закону суперечності є ефективним знаряддям при аналізі протиправної поведінки, порушення законів і нормативних актів у суспільстві.

У діяльності працівника правоохоронних органів дуже важливо вміло, спираючись на знання закону суперечності, довести хибність твердження супротивника, викривши його логічну недоведеність і суперечливість думок. При аналізі кримінальної справи або адміністративних правопорушень не повинно бути голослівних заяв. Кожен факт, який відіграє роль у кримінальній справі, кожна обставина при розгляді злочину повинні бути доведені, лише за такої умови вони можуть бути покладені в основу судового вироку.

Важливу роль у діяльності правоохоронних органів відіграє закон виключеного третього. Тільки за наявності достатніх підстав для розгляду кримінальної справи в суді суд виносить ухвалу про віддання обвинувачуваного до суду. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законами.

Важливою є і роль закону достатньої підстави. Вимоги строгої обґрунтованості у діяльності працівників органів внутрішніх справ, інших структур у їх практичній діяльності – це не просто і не тільки вимоги логіки. Вони закріплені у юридичних законах і перетворюються на юридичну вимогу, як необхідну умову пізнання об'єктивної істини при аналізі кримінальних справ і адміністративних порушень, а також виконання вимог Конституції і законів України.

Принцип обґрунтованості лежить в основі всіх стадій розслідування кримінальних справ, всього кримінального і цивільного судочинства.

У випадку відсутності таких даних прокурор своєю постановою скасовує постанову органу дізнання або слідчого, тим самим відмовляє у порушенні кримінальної справи або взагалі припиняє справу.

При аналізі кримінальної справи або адміністративних правопорушень не повинно бути голослівних заяв. Кожен факт, який відіграє важливу роль у кримінальній справі, кожна обставина при розгляді злочину повинні бути доведені, тільки за такої умови їх доведеність може бути покладена в основу судового вироку. У ст. 323 КПК підкреслюється, що *«вирок суду повинен бути законним і обґрунтованим»*. Суд може відкинути звинувачення і виправдати звинуваченого тільки за умови, коли він спирається на факти і аргументи і не визнає докази, на яких ґрунтується обвинувачення. Тільки за наявності достатніх підстав для розгляду кримінальної справи у суді, суд виносить ухвалу про віддання обвинуваченого до суду.

Виконання вимог закону достатньої підстави відіграє важливу роль при оцінці показів свідків, потерпілого, обвинуваченого, висновків експертизи та інших джерел доказів.

Вимоги обґрунтованості є одними з найважливіших при оцінці з боку слідства, висновках експерта і суду. Висновки експерта повинні бути обґрунтованими і переконливими, спиратись на об'єктивні факти і положення науки.

Закони логіки відображають певний об'єктивний порядок і взаємозумовленість думок і тому мають загальнолюдський характер. Відображаючі риси правильного мислення – *визначеність, послідовність, несуперечливість і обґрунтованість*, є обов'язковою умовою логічного мислення. *«Розумова діяльність у сфері розслідування злочинів, – підкреслює В.О. Коновалова, – потребує глибокого знання законів логіки, бо це знання є однією з необхідних умов досягнення істини, а значить, і розкриття злочинів»*.

Закони логіки відіграють велику роль у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів. Тільки спираючись на них і чітко дотримуючись вимог законів і правил логіки, майбутній працівник правоохоронних органів буде здатний виконати ту відповідальну роль, яку покладено на нього державою і суспільством.

**Питання з теми
для самостійного вивчення та осмислення**

1. *Що таке закон? У чому полягає специфіка законів мислення?*
2. *У якому взаємовідношенні перебувають закони діалектики і логіки?*
3. *Дайте визначення поняття тотожності і наведіть приклад.*
4. *Дайте визначення закону тотожності.*
5. *Розкрийте сутність закону тотожності.*
6. *Роль і місце закону тотожності у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів.*
7. *Суперечності як філософська категорія. Об'єктивно-діалектична суперечність.*
8. *Дайте визначення закону суперечності.*
9. *Роль і місце закону суперечності у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів.*
10. *Дайте визначення закону виключеного третього.*
11. *Роль і місце закону виключеного третього у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів.*
12. *Дайте визначення закону достатньої підстави.*
13. *Роль і місце закону достатньої підстави у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів.*
14. *Роль і місце логіки у теоретичній і практичній діяльності правоохоронців України.*

Тема 5

УМОВИВІД (частина перша)

План основних питань теми

- 5.1. Умовивід як форма логічного мислення. Дедуктивний умовивід.
- 5.2. Фігури силогізму, їх правила та модуси.
- 5.3. Складні судження.

Література

1. *Ершищев А.А., Лукашевич Н.П., Сластенко Е.Ф.* Логика: Учеб. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Н.П. Лукашевича. – К.: МАУП, 2003. – 216 с.
2. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-е вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.
3. *Ивин А.А.* Логика: для юристов: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2005. – 288 с.
4. *Ивлев Ю.В.* Логика для юристов: Учебник для вузов. – 4-е изд. – М.: Дело, 2005. – 264 с.
5. *Каверин Б.И., Демидов И.В.* Логика для юристов: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. Б.И. Каверина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 222 с.
6. *Коновалова В.Е.* Проблемы логики и психологии в следственной тактике. Изд. второе, дополненное. – К., 1970. – 163 с.
7. *Литвинов А.Н., Тагаев Н.Н., Ланта С.П.* Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки. Учебное пособие. – М.: ЮРКНИГА, 2005. – 112 с.
8. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

10. *Ортинський В.Л.* Логіка – правоохоронцям: Навчальний посібник. – Львів, 2004. – 241 с.
11. *Повторєва С.М.* Логіка: Навчальний посібник. – Львів: «Магнолія Плюс», 2006. – 188 с.
12. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.

5.1. Умовивід як форма логічного мислення.

Дедуктивний умовивід

Як відомо, логічне (абстрактне) мислення існує у формі поняття, судження і умовиводу. Що собою становить умовивід?

Умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одних думок (засновків) одержують нові думки (висновки). Умовиводи поділяють на **дедуктивні** та **індуктивні**.

Дедуктивним (від латинського слова *deductio* – виведення) називається умовивід, у якому висновок про окремий предмет класу робиться на підставі класу загалом. У дедуктивному умовиводі думка рухається від загального до окремого (часткового), одиничного. *Наприклад:*

1. Усі курсанти 1 курсу Львівського державного університету внутрішніх справ вивчають логіку;
2. Шевченко – курсант 1 курсу Львівського державного університету внутрішніх справ.

Отже, курсант Шевченко вивчає логіку.

Дедуктивний умовивід є логічним засобом пізнання конкретного і одиничного на основі знання загального. Так, у *ст. 14 КК «Готування до злочину»* вказується, що злочином «є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину». Ця стаття (норма права) є загальною вимогою. Вона розповсюджується на всіх суб'єктів права, але якщо особа А. готується до вчинення злочину, її дії як одиничного

суб'єкта кваліфікуються *ст. 14 КК*, і вона притягається до відповідальності згідно з цією статтею.

За ступенем обґрунтованості висновка умовиводи поділяються на **достовірні** та **ймовірні** (правдоподібні).

За якої умови висновки умовиводів є достовірними, а за якої ймовірними? Достовірними висновки є тоді, коли є істинними засновки, і між ними існує правильний зв'язок. Висновки ймовірні будуть правдоподібними тоді, коли засновки — істинні. Дедукція дає достовірні висновки. Якщо засновки дедуктивного умовиводу істинні і правильно пов'язані, то висновок буде неодмінно істинним. Залежно від кількості засновків, що входять до складу умовиводів, останні поділяються на безпосередні (до складу яких входить лише один засновок і, звичайно ж, висновок) та опосередковані (містять два і більше засновків). Висновок в умовиводі може бути або істинним, або хибним. Для того, щоб висновок умовиводу був істинним, необхідно дотримуватися таких умов: 1) засновки, з яких роблять висновок, повинні бути істинними; 2) умовивід має бути логічно правильно побудованим. Недотримання однієї з цих умов призводить до того, що висновок із засновків стає хибним.

Залежно від того, з яких суджень складається дедуктивний умовивід, розрізняють такі його види:

- 1) категоричні силогізми;
- 2) умовно-категоричні силогізми;
- 3) умовно-розподільні силогізми.

Термін **«силогізм»** походить від грецького слова *sullogizmos* — здобуття висновку чи виведення наслідку. Що таке категоричний силогізм?

Категоричним називається такий дедуктивний умовивід, у якому обидва засновки є категоричними судженнями. Що це означає? Це означає, що ми щось стверджуємо або заперечуємо.

Приклад:

1. *Перший засновок:* будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним (судження);

2. *Другий засновок:* крадіжка — це злочин (судження).

Висновок: отже, крадіжка є діянням суспільно небезпечним (судження).

Таким чином, категоричний силогізм складається із трьох суджень: двох засновків і висновку. У категоричному силогізмі розрізняють три терміни: менший, більший і середній. Поняття «засновок», «судження», «термін» є тотожними.

Менший термін обов'язково займає місце суб'єкта у висновку. Він позначається латинською літерою **S**. У нашому прикладі — **«крадіжка»**.

Більший термін займає місце предиката у висновку. Позначається латинською літерою **P**. У нашому прикладі — **«діяння суспільно небезпечне»**.

Середній термін входить до обох засновків і відсутній у висновку, позначається літерою **M**. У нашому прикладі — **«злочин»**.

Приклад:

1. Курсанти Львівського державного університету внутрішніх справ постійно мають бути зразком високої культури;

2. Степаненко — курсант Львівського державного університету внутрішніх справ.

Третє судження — Висновок: отже, Степаненко постійно має бути зразком високої культури.

Перші судження є **засновками**, а третє — **висновком**.

У наведеному прикладі менший термін — «Степаненко є курсантом»; більший термін — поняття «Постійно має бути зразком високої культури», середній термін «курсант» — сполучна ланка між більшим і меншим термінами, завдяки йому стає можливим виведення третього судження (висновку) із двох суджень засновків.

Таким чином, умовивід за своєю структурою складніший, ніж поняття та судження. Вони входять до складу умовиводу як його елементи.

Умовивід — це логічний засіб здобування нового знання. У процесі умовиводу здійснюється перехід від відомого до невідомого. Умовиводом є не будь-яке сполучення термінів, а тільки таке, в якому між судженнями існує логічний зв'язок, котрий відображає взаємозв'язок предметів і явищ самої дійсності.

Структуру наведеного силогізму можна записати так:

$$\begin{array}{c} \mathbf{M} - \mathbf{P} \\ \mathbf{S} - \mathbf{M} \\ \mathbf{S} - \mathbf{P} \end{array}$$

1. Загальні правила категоричного силогізму

1. *У кожному силогізмі має бути не більше і не менше трьох термінів.*
2. *Середній термін має бути розподілений хоча б у одному із засновків.*
3. *Якщо він нерозподілений, одночасно визначити відношення між крайніми термінами (тобто між суб'єктом і предикатом висновку) неможливо.*

Так, у силогізмі «Всі адвокати — юристи, і прокурори — юристи; отже, прокурори є адвокатами» порушено правило щодо розподілу середнього терміну. Середній тер-

мін повинен бути видовим щодо більшого терміна і родовим стосовно меншого. У нашому ж прикладі поняття «юрист» (середній термін) є родовим стосовно більшого терміна. Невиконання цього правила призводить до логічної помилки.

В.Є. Жеребкін наводить приклад, коли за середній термін беруть однакові за звучанням або написанням слова (омоніми), що мають різні значення.

Наприклад:

1. Закони об'єктивні, вони не залежать від волі й бажань людей;
 2. Конституція є закон.
-

Отже, Конституція не залежить від волі й бажання людей.

У більшому засновку під законом ми розуміємо «закон науки», а в меншому — «юридичний закон».

Отже, середній термін у цьому силогізмі відсутній, тому висновок є хибним.

Інший приклад.

1. Усі громадяни України повинні дотримуватись законів держави;
 2. Симоненко — громадянин України.
-

Отже, Симоненко повинен дотримуватись законів держави.

У цьому силогізмі середній термін «громадяни» розподілений, тому висновок є правильним.

4. *Із двох заперечних засновків не можна зробити ніякого правильного висновку.*
5. *Із двох часткових засновків не можна зробити ніякого правильного висновку.* Так, із засновків «Деякі люди — меланхоліки» і «Деякі люди — офіцери міліції» не випливає жодного висновку.
6. *Якщо один із засновків частковий, то і висновок (якщо він взагалі можливий) теж є частковим.*

Наприклад:

Всі українці — слов'яни, а деякі українці — громадяни Канади.

Отже, деякі громадяни Канади — слов'яни.

5.2. Фігури силогізму, їх правила та модуси

Фігурами силогізму називаються форми силогізму, що відрізняються одна від одної розташуванням середнього терміна у засновках.

Залежно від місця середнього терміна розрізняють чотири фігури силогізму.

Першою називають таку фігуру силогізму, в якій середній термін **М** займає місце суб'єкта **S** у більшому засновку і місце предиката **P** — у меншому.

Схема першої фігури

M — P

S — M

S — P

Приклад:

1. Усі працівники ОВС повинні володіти табельною зброєю; 2. Петренко — працівник ОВС.

Отже, Петренко повинен володіти і табельною зброєю.

Другою називають таку фігуру силогізму, в якій середній термін **М** займає місце предиката **P** у більшому і меншому засновках.

Схема другої фігури

P — M

S — M

S — P

Приклади:

1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян, згідно зі

ст. 161 КК караються... позбавленням волі на термін від двох до п'яти років;

2. Організована група у складі А., В., С., Д., Е. розпалювала національну ворожнечу у м. Сімферополі, що спричинило загибель людей.

Отже, дії організованої групи у складі А., В., С., Д., Е. караються позбавленням волі на термін від двох до п'яти років.

1. Публічні заклики громадян до розв'язування воєнного конфлікту — пропаганда війни, карається згідно зі ст. 436 КК;

2. Громадянин Черненко публічно не закликав до розв'язання воєнного конфлікту.

Отже, Черненка не можна карати за ст. 436 КК.

Третньою називають таку фігуру силогізму, у якій середній термін **М** займає місце суб'єкта **S** і в більшому, і в меншому засновках.

Схема третьої фігури

М — P

М — S

S — P

Приклад:

1. Економічно розвинені країни світу краще вирішують свої соціальні проблеми;

2. Економічно розвиненими країнами є деякі країни Європи.

Отже, деякі країни Європи краще вирішують свої соціальні проблеми.

Четвертою називають таку фігуру силогізму, в якій середній термін **М** займає місце предиката **P** у більшому засновку і суб'єкта **S** — у меншому.

Схема четвертої фігури

P — M

M — S

S — P

Оскільки рух думки у четвертій фігурі незвичайний, у практиці мислення нею користуються досить рідко.

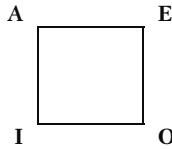
Приклад:

1. Деякі угоди (**P**) — договори (**M**);
2. Усі договори (**M**) — є цивільні правовідносини (**S**).

Отже, деякі цивільні правовідносини (**S**) є угодами (**P**).

Модуси силогізмів

Кожна фігура силогізму має свої певні модуси (від лат. *modus* — «спосіб», «вид»). Як відомо, кожна фігура категоричного силогізму складається із засновків і висновку. Отже, модусами силогізму називають різновиди фігур, які відрізняються одна від одної кількістю і якістю суджень, що складають їх засновки й висновок. Для цього слід проаналізувати суть логічного квадрата. Модуси категоричного силогізму позначаються заголовними літерами тих суджень, з яких побудовано силогізм. Кожен засновок може бути **A, E, I, O**.

Таким чином, кожна фігура силогізму має 16 модусів. Проте не кожне сполучення засновків дає істинний висновок.

Дійсних, правильних модусів силогізму значно менше. Для прикладу візьмемо літери **AAA** — означає, що перша **A** — це перший засновок, друга **A** — другий, а третя **A** буде висновком. Щоб установити, які модуси має кожна фігура, необхідно керуватися загальними правилами фігур.

Перша фігура силогізму, її правила і модуси

У першій фігурі більший засновок завжди є загальним судженням (**A**) або (**E**); менший засновок має бути стверджувальним судженням (**A**) або (**I**).

Більший засновок за цим правилом може бути судженням загальностверджувальним (**A**) або загальнозапереч-

чувальним (Е), менший засновок — загальностверджувальним (А) або частковостверджувальним (І).

Отже, у першій фігурі можливі такі сполучення засновків:

ААА ЕАЕ АП ЕЮ

Таким чином, якщо обидва засновки є загальностверджувальними (АА), то висновок буде загальностверджувальним (А). Загальна будова цього модуса запишеться так: ААА. Якщо більший засновок — загальнозаперечувальний (Е), а менший — загальностверджувальний (А), то висновок — загальнозаперечувальний (ЕАЕ). Якщо більший засновок — загальностверджувальний (А), а менший частково-стверджувальний (І), то висновок буде частково-стверджувальним (І). Якщо більший засновок є загальнозаперечувальним (Е), а менший — частковостверджувальним (І), то висновок буде частковозаперечувальним (О).

Отже, перша фігура силогізму має такі модуси: ААА, ЕАЕ, АП, ЕЮ. У всіх цих модусах *більший засновок є загальним судженням*. Особливо цінним є перший модус ААА, якого не дає жодна інша фігура силогізму. У практиці мислення ми користуємося першою фігурою частіше, ніж другою і особливо третьою. До першої фігури ми вдаємося щоразу, коли сказано про клас предметів поширюємо на окремий, одиничний предмет цього класу, коли висновок робимо на підставі знання загального положення або правила. У юридичній практиці більшим засновком, що має загальне положення, слугує *норма права, стаття кодексу*. Меншим засновком — судження про конкретний випадок.

Наведемо приклад першої фігури та її модусів:

Усі громадяни України, які вчинили злочин за межами України, підлягають кримінальній відповідальності згідно зі *ст. 7 КК*.

Громадянин України Савченко вчинив злочин за межами України.

Отже, громадянин Савченко підлягає кримінальній відповідальності згідно зі *ст. 7 КК*.

Модус ААА

Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду – *ст. 2 КК*.

Вина всіх підозрюваних А., В., С.... у вчиненні злочину за вироком суду не доведена.

Отже, ніхто із підозрюваних А., В., С.... не може бути покараним згідно зі *ст. 2 КК*.

Модус ЕАЕ

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років – *ст. 22 КК*;

2. Шістнадцятирічні А., В., С.... вчинили злочин.

Отже, А., В., С.... підлягають кримінальній відповідальності за *ст. 22 КК*.

Модус АП

Не є злочином застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів залежно від наслідків, якщо воно здійснене для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб – *ст. 36 КК*.

Працівники міліції застосовували зброю для захисту громадян від нападу озброєної групи бандитів.

Отже, дії працівників міліції не є злочином згідно зі *ст. 36 КК*.

Модус ЕІО

Наведені приклади підтверджують той факт, що часткові випадки ми підводимо під загальні положення. У наших прикладах більший засновок – це норма права (*ст. 7, 2, 22, 36 КК*), менший засновок – судження про конкретний випадок (дії).

Згідно першої фігури категоричного силлогізму у юридичній практиці призначаються покарання за вчинений конкретний злочин. Через широке використання першої фігури як форми доведення, у юриспруденції вона має назву «*фігура судового силлогізму*».

Сутність правил другої фігури, її правила і модуси

Друга фігура силлогізму має такі правила:

1) *більший засновок силлогізму має бути судженням загальним;*

2) *один із засновоків судження має бути заперечувальним.*

Друга фігура силлогізму має такі модуси:

АЕЕ ЕАЕ ЕЮ АОО

Кожний із модусів другої фігури дає лише заперечувальні висновки **Е** або **О**, тому ця фігура має назву «*фігура заперечувального висновку*». До умовиводів другої фігури ми вдаємося щоразу, коли необхідно довести, що конкретний предмет, який нас цікавить, не може бути віднесений до класу предметів, про котрий йдеться у більшому засновку. Висновок робиться на підставі відсутності у предмета тих ознак, які належать класу загалом.

Наприклад:

1. До кримінальної відповідальності притягуються особи, які вчинили таємну крадіжку особистого майна громадян (*ст. 185 КК*);

2. Звинувачуваний Григоренко таємну крадіжку особистого майна громадянина *К.* не вчинив.

Отже, звинувачуваний Григоренко не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за *ст. 185 КК*.

1. Більшість країн Європи є членами військово-політичного союзу НАТО;

2. Україна не належить до цієї більшості.

Отже, Україна не є членом військово-політичного союзу НАТО.

У судовій практиці друга фігура використовується для заключення про відсутність складу злочину у конкретному випадку, для спростування положення, яке суперечить тому, про що йдеться у засновку, який формує загальне положення. У вищенаведених прикладах це більші засновки, у яких містяться загальні положення.

Сутність третьої фігури, її правила і модуси

Третя фігура має такі правила:

1) *менший засновок має бути стверджувальним судженням;*

2) *висновок має бути завжди частковим судженням.*

Існує шість правильних модусів, загальна будова яких має такий вигляд:

AAI EAO IAI AII EIO OAO

Третя фігура є формою спростування загальних положень та правил і на практиці застосовується порівняно рідко. Вона приймається для спростування загальних положень.

Наприклад:

1. Всі підозрювані (**M**) визнали свою вину (**P**);

2. Всі підозрювані (**M**) притягнені до кримінальної відповідальності (**S**).

Отже, деякі особи, притягнені до кримінальної відповідальності (**S**), визнали свою вину (**P**).

Сутність четвертої фігури, її правила і модуси

Четверта фігура має такі правила:

- 1) якщо більший засновок є судженням стверджувальним, то менший – повинен бути судженням загальним;
- 2) якщо один із засновоків є заперечувальним судженням, то більший засновок має бути загальним судженням.

На основі цих правил утворюється п'ять правильних модусів для четвертої фігури:

AAI EAO AEE EIO IAI

Наприклад:

1. Дезертирство (**P**) вчиняється з метою ухилення від військової служби (**M**);
2. Ухилення від військової служби (**M**) є фактором підриву бойової готовності підрозділу (**S**).

Отже, одним з факторів підриву бойової готовності підрозділу (**S**) є дезертирство (**P**).

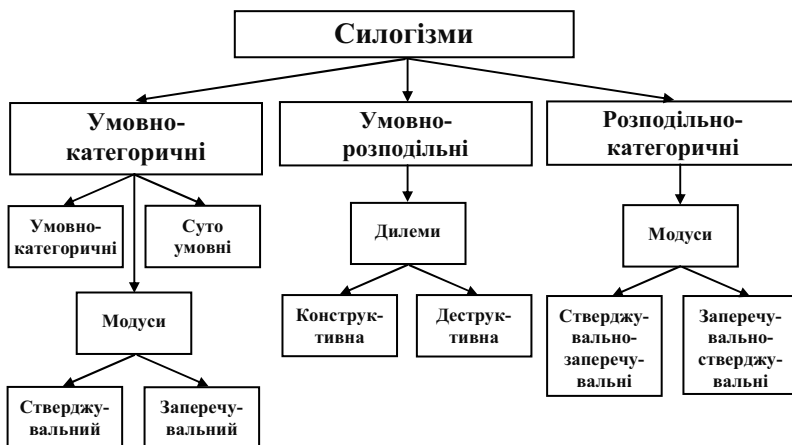
Модуси четвертої фігури дають висновки частково-стверджувальні, частковозаперечувальні і загальнозаперечувальні. Загальностверджувальних висновків четверта фігура не дає. У практиці мислення четвертою фігурою користуються рідко, тому що хід наших думок, згідно з правилами четвертої фігури, не є типовим у процесі мислення, а його висновки пізнавальної цінності практично не мають.

5.3. Складні судження

Розглядаючи сутність простих дедуктивних умовиводів, ми логічно повинні розглядати і умовиводи, основою яких є складні судження.

До дедуктивних умовиводів, основою яких є складні судження, належать:

- 1) умовно-категоричні силлогізми;
- 2) розподільно-категоричні силлогізми;
- 3) умовно-розподільні силлогізми.

Аналізуючи умовно-категоричні умовиводи (силогізми), зазначимо, що вони поділяються на **суто умовні** і **умовно-категоричні**.

Суто умовний силогізм

Суто умовний силогізм – це такий силогізм, у якому один або обидва засновки є умовними судженнями.

Формула цього силогізму:

Якщо **A**, то **B**

Якщо **B**, то **C**

Отже, якщо **A**, то **C**

Наприклад:

1. Якщо ОВС переорієнтуються із суто репресивної функції на соціально-правову, то це більше зближить їх з населенням;

2. ОВС, можливо, зуміють переорієнтуватися.

Отже, якщо ОВС зуміють переорієнтуватись, то це більше зближить їх з населенням.

Суто умовний силіогізм широко використовується у слідчій практиці для аналізу й оцінки доказових фактів та джерел доказу. Так, за причину (основу) береться якийсь факт, який, скажімо, повідомив свідок або потерпілий, експерт чи сам обвинувачуваний, або факт, встановлений слідством, і з нього за формою суто умовного силіогізму виводять інші факти. Умовивід має такий вигляд: 1) якщо існував факт **А**, то мав бути і факт **В**; 2) якщо існував факт **В**, то має існувати і факт **С**. Отже, якщо існував факт **А**, то має існувати і факт **С**.

Умовно-категоричний силіогізм

Умовно-категоричним силіогізмом називають силіогізм, у якому більший засновок є судженням умовним, а менший – категоричним.

Розрізняють два модуси умовно-категоричного силіогізму: стверджувальний та заперечувальний.

Стверджувальний модус – це такий умовно-категоричний силіогізм, у якому в меншому засновку стверджується основа, а у висновку – наслідок більшого засновку.

Формула модусу:

Якщо **А**, то **В**

А

Отже, **В**

Наприклад:

1. Якщо громадянин визнаний потерпілим від злочину, він вправі давати показання у справі (ст. 49 КПК);
2. Потерпілим від злочину є громадянин Стеценко.

Отже, громадянин Стеценко має право давати показання у справі згідно зі ст. 49 КПК.

У стверджувальному модусі у меншому засновку стверджується підстава (основа) умовного судження, а ви-

сновок стверджує його наслідок, тобто, хід міркування тут відбувається за схемою: від істинності підстави до істинності наслідку.

Заперечувальний модус – це такий умовно-категоричний силігізм, у котрому в меншому засновку заперечується наслідок, а у висновку – основа більшого засновку.

Формула модусу:

Якщо **A**, то **B**

не **B**

Отже, не **A**

Наприклад:

1. Якщо смерть потерпілого настане від кульового поранення, то на його тілі мають бути ознаки кульового поранення;

2. На тілі *П.* ознак кульового поранення не встановлено.

Отже, смерть потерпілого *П.* настала не від кульового поранення.

Розподільно-категоричний силігізм

У розслідуванні кримінальних справ висновок про правильність або хибність версії часто робиться на підставі розподільно-категоричного силігізму.

Розподільно-категоричним силігізмом та його модусами називається такий умовивід, у якому більший засновок є судженням розподільним, а менший – категоричним. У розподільно-категоричному силігізмі існує два модуси: стверджувально-заперечувальний; заперечувально-стверджувальний.

Стверджувально-заперечувальний модус. У першому засновку стверджується та чи інша дія, а у висновку вона заперечується.

$$\begin{array}{c} \text{Формула модусу} \\ \mathbf{S} \in \mathbf{P}_1 \text{ або } \mathbf{P}_2, \text{ або } \mathbf{P}_3 \\ \mathbf{S} \in \mathbf{P}_1 \end{array}$$

Отже, \mathbf{S} не є ні \mathbf{P}_2 , ні \mathbf{P}_3

Наприклад:

1. Пістолет марки ПМ 1205 міг належати або A ., або C ., або D .;

2. Експертизою встановлено, що він належить D .

Отже, він не міг належати ні A ., ні C .

Заперечувально-стверджувальний — такий силогізм, у якому в меншому засновку заперечується належність суб'єкту перелічених у більшому засновку предикатів, окрім одного, а у висновку стверджується належність суб'єкту цього предиката.

$$\begin{array}{c} \text{Формула модусу} \\ \mathbf{S} \in \mathbf{P}_1 \text{ або } \mathbf{P}_2, \text{ або } \mathbf{P}_3 \\ \mathbf{S} \text{ не є ні } \mathbf{P}_2, \text{ ні } \mathbf{P}_3 \end{array}$$

Отже, $\mathbf{S} \in \mathbf{P}_1$

Наприклад:

1. Аварію літака МІГ-25 спричинила зупинка двигуна, або пожежа у бортовій системі, або помилка пілота;

2. Встановлено, що аварію не могла спричинити ні пожежа, ні помилка пілота.

Отже, аварія літака МІГ-25 є наслідком зупинки двигуна.

До заперечувально-стверджувального модусу ми вдаємося у тих випадках, коли маємо знання загального положення про те, що « $\mathbf{S} \in$ або \mathbf{P}_1 , або \mathbf{P}_2 , або \mathbf{P}_3 ».

Заперечувально-стверджувальний модус — одна з форм висування і доведення судових версій. Так, наприклад, версія обвинувачення визнається доведеною лише в

тому випадку, якщо спростовано всі інші версії у справі. Слід підкреслити, що доведення правильності версії у кримінальній справі може проходити за заперечувально-стверджувальним модусом.

Розглянемо приклад дедуктивної аргументації.

В оповіданні А. Конан Дойла «*Берилова діадема*» банкір Олександр Холдер, у домі якого сталася крадіжка коштовності – берилової діадеми, звернувся за допомогою до Шерлока Холмса. Холдер був упевнений, що у крадіжці винен його син Артур, тому, що вночі, коли була вчинена крадіжка, у його руках він бачив діадему, їй бракувало, одного різка з трьома берилами. Але Холдер встановив, що до крадіжки діадеми причетна також його племінниця, яка передала діадему крізь вікно своєму коханцеві.

Розповідаючи Холдеру про результати розслідування, Холмс сказав: *«Мій старий принцип розслідування полягає у тому, щоб виключити всі явно неможливі припущення. Тоді те, що залишається, є істиною, якою б неправдоподібною вона не здавалась. Міркував я приблизно так: звичайно, не ви віддали діадему. Отже, залишається тільки ваша племінниця і покоївки, то навіть якщо ваш син погодився взяти відповідальність на себе. Для такого припущення немає підстав. Ви говорили, що Артур любить свою двоюрідну сестру. І я зрозумів причину його мовчанки: він не хотів виказати Мері. Тоді я згадав, що ви застали її біля вікна і що вона знепритомніла, побачивши діадему в руках Артура. Мої припущення перетворилися на впевненість».*

Спробуємо відновити аргументацію Шерлока Холмса, тобто з'ясуємо у загальному вигляді основні аргументи і тезу, яку він намагався аргументувати. Відповідно до принципу розслідування Холмса спочатку визначимо усі можливі припущення: *«Діадему могли вкрасти сам Холдер або Артур, або покоївки, або Мері».* Тепер виключаємо усі явно неможливі твердження: *«Ні Холдер, ні Артур, ні покоївки діадеми не крали».* Те, що залишилося, і є те-

зою, яку обґрунтував Шерлок Холмс у наведеному прикладі: «*Діадему вкрала Мері*».

Наведена аргументація є дедуктивною. Вона побудована за схемою дедуктивного міркування, а саме – заперечувально-стверджувального модусу розподільного-категоричного силлогізму.

Умовно-розподільний силлогізм

Умовно-розподільним силлогізмом називається силлогізм, у якому більший засновок є судженням умовним, а менший – розподільним.

Розподільні судження можуть мати два і більше чисел альтернатив, а тому вони поділяються на **дилеми** (грец. *dilem* – означає подвійну пропозицію). Зміст дилеми полягає у необхідності вибору одного з двох можливих рішень (у **трилемі** – одного з трьох рішень).

Розрізняють два види дилем – **конструктивну** та **деструктивну**.

Конструктивна дилема – це дилема, у висновку якої щось стверджується.

Формула дилеми:

Якщо **A**, то **B**

Якщо **C**, то **D**

Але **або A, або C**

Отже, **або B, або D**

Наприклад:

1. Якщо обвинувачений займався шахрайством, то він підлягає кримінальній відповідальності за *ст. 190 КК*;

2. Якщо він винний у вимаганні, то підлягає кримінальній відповідальності за *ст. 189 КК*;

3. Обвинувачений займався шахрайством.

Отже, обвинувачений підлягає кримінальній відповідальності за *ст. 190 КК*.

Деструктивна дилема

Деструктивна дилема – це дилема, у висновку якої щось заперечується.

Формула дилеми:

Якщо $A \in B$, то $A \in$ або C , або D

A не є ні C , ні D

Отже, A не є B

Наприклад:

1. Якщо обвинувачений винний у крадіжці, то він підлягає кримінальній відповідальності за *ст. 185 КК*;
 2. Якщо він є винним у вимаганні, то підлягає кримінальній відповідальності за *ст. 189 КК*;
 3. У діях обвинуваченого немає складу злочину, передбаченого *ст. 185* або *189 КК*.
-

Отже, обвинувачений не займався ані крадіжкою, ані вимаганням.

Дилема широко застосовується у науці, політиці, щоденному житті як засіб, за допомогою якого розкриваються суперечності у міркуванні супротивника. Вона вносить ясність у постановку питання, виділяє головне у суперечці і, таким чином, сприяє правильному розв'язанню поставленого питання. Саме тому дилема досить часто використовується у різноманітних дискусіях, полеміці й, особливо, у судових промовах.

Як відомо, у практиці мислення ми користуємося скороченими силогізмами, які складаються не із трьох частин, а тільки з двох. Що це за силогізми?

Силогізм, у якому пропущений один із засновків чи висновків, називається *скороченим силогізмом* або *ентимемою* (з грецької – «в умі», «у думках»).

Окрім скорочених силогізмів, існують і складноскорочені *полісилогізми*. Складним силогізмом або полісилогізмом називається умовивід, який складається з одного або двох силогізмів. **Полісилогізм** – це ланцюг силогізмів.

Будується він так, що висновок попереднього силогізму (*просилогізму*) стає засновком наступного силогізму (*ені-силогізму*) і т. д.

У практиці мислення нерідко маємо справу із повними полісилогізмами. У слідчій практиці полісилогізм часто служить формою переходу від факту безпосередньо даного через ряд проміжних фактів до головного шуканого факту.

Наприклад:

1. Смерть потерпілому *К.* заподіяна цією кулею;
2. Ця куля випущена із пістолета Макарова № 1225;
3. Цей пістолет ПМ № 1225 є власністю Думенка;
4. Із пістолета ПМ № 1225 стріляв тільки Думенко.

Отже, смерть потерпілому *К.* заподіяв тільки Думенко.

Полісилогізм виступає засобом визначення головної причини злочинної події. У таких випадках слідчий, установивши безпосередню причину шляхом умовиводу, переходить до причини, яка її викликала, від неї — до причини цієї причини і т. д.

Отже, за допомогою полісилогізму є можливість переходити від знання одного явища до знання іншого, з ним пов'язаного, від нього — до знання третього явища і т. д. Дедуктивний умовивід відіграє значну роль у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів. У зв'язку з цим юрист-професіонал повинен вміти грамотно, відповідно до правил логіки будувати дедуктивні умовиводи. Слід зазначити, що саме за допомогою дедукції правоохоронець може обґрунтувати істинність певного положення або спростувати його, тобто довести його хибність.

Дедукція також широко застосовується у процесі висування слідчих версій. Звернемося до відомого письменника Артура Конан Дойла і його знаменитого героя Шерлока Холмса. Письменнику вдалося змалювати не

звичайного детектива, а детектива-мислителя. У всіх оповіданнях про Холмса концептуальним ядром сюжету є сам процес його мислення. Тому всі розслідування, які проводить Холмс, для читача — своєрідна головоломка, перевірка на кмітливість, здатність логічно мислити, своєрідна гімнастика для розуму. Як відомо, основним методом міркування при розслідуванні злочинів у Шерлока Холмса був дедуктивний.

Шерлок Холмс дістав луну, ліг на водонепроникний плащ для того, щоб було краще видно, і більше розмовляв сам із собою, а ніж із нами. — Ось сліди молодого Маккарті. Він проходив двічі: один раз біг так швидко, що слідів від каблуків майже не видно, частина підошви відбилась. Це підтверджує його свідчення. Він побіг, коли побачив батька, що лежав на землі.

Тут далі сліди ніг батька, коли він ходив назад і вперед. Що ж це? Слід від прикладу, на який спирався син, коли стояв і слухав батька. А що ж це таке? — спитав сам себе Холмс. — Хтось підкрався навшпінках! До того ж це квадратні, взагалі незвичайні черевічки. Він прийшов, пішов і знову повернувся — на цей раз, звісно, за своїм пальтом. Звичайно, це був убивця, — пробурмотів Холмс. — Хто ж убивця?

— Це високий чоловік, лівша, він кульгає на праву ногу, носить чоботи для полювання на товстій підошві та сіре пальто, курить індійські сигарети з мундштуком, в кишені у нього тупий ніж, яким він добиває птахів.

— Про його зріст у прямому розумінні ви могли б приблизно судити по довжині кроку, по його взутті, також можна було здогадатися по слідах.

— Сліди його правої ноги не такі виразні, як сліди лівої. На праву ногу припадає менше ваги. Чому? Тому, що він кульгав, — він кульгавий.

Удар був несподівано нанесений ззаду, але з лівого боку. Хто ж це міг зробити, як не лівша? Побачивши по-

піл з цигарки, я оглянув все навколо і знайшов місце, де він її кинув. Це була індійська цигарка, виготовлена в Роттердамі.

Я побачив, що він її не брав до рота. Отже, він курить з мундштуком. Кінчик був обрізаний, але обріз був нерівним, і тому я вирішив, що ніж у нього тупий.

Дедуктивні умовиводи можуть застосовуватися юристами у процесі аргументації власної точки зору і критики позиції супротивника. Слід зазначити, що саме за допомогою дедукції, правоохоронець може обґрунтувати істинність певного положення або спростувати його, тобто довести його хибність.

Дедуктивний умовивід широко використовується в процесі висування та перевірки слідчих версій. Знання та дотримання правил дедуктивного умовиводу гарантує успіх при кваліфікації злочину в обґрунтуванні істинності висновку, при порушенні і розслідуванні кримінальних справ та забезпеченні законності і справедливості в кримінально-процесуальній діяльності працівниками правоохоронних органів України.

Тема 5

Індуктивний умовивід та аналогія і їх роль у юридичній діяльності

(частина друга)

План основних питань теми

- 5.4. Поняття індуктивного умовиводу.
- 5.5. Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків при аналізі юридичних явищ.
- 5.6. Помилки в індуктивних умовиводах.
- 5.7. Роль індукції у діяльності правоохоронних органів.
- 5.8. Умовивід за аналогією. Місце аналогії у розслідуванні кримінальних справ.
- 5.9. Аналогія в праві і її роль у діяльності правоохоронних органів.

5.4. Поняття індуктивного умовиводу

1. **Індукцією** називається умовивід, у якому на основі знання про частину предметів класу робиться висновок про всі предмети класу, Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.

про клас в цілому. Індукція – це умовивід від часткового, одиничного до загального. Термін «індукція» походить від латинського слова *inductio*, що означає «наведення».

Активним прихильником вчення про індукцію був англійський філософ Ф. Бекон. Він стверджував, що індукція є основним і універсальним методом пізнання. Істинним об'єктом пізнання вчений вважав природу, об'єктивний світ, а головним засобом пізнання – індукцію, досвід, порівняння, спостереження, експеримент. Слід вказати на

те, що Бекон переоцінював роль індукції і недооцінював значення дедукції.

Індуктивний умовивід складається із засновків і висновку. У засновках містяться знання про окремі предмети або групи (частини) предметів класу, у висновку – знання про весь клас предметів. У вигляді формули індуктивний умовивід можна записати так:

$$S_1 \in P$$
$$S_2 \in P$$
$$S_3 \in P$$
$$S_4 \in P$$
$$S_5 \in P$$

S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 становлять частину предметів класу S .

Отже, всі $S \in P$

Прикладом індукції є такий умовивід:

В Австрії існують правоохоронні органи.

У Великобританії існують правоохоронні органи.

В Італії існують правоохоронні органи.

У Німеччині існують правоохоронні органи.

У Франції існують правоохоронні органи.

Отже, у всіх країнах Західної Європи існують правоохоронні органи.

Слід зазначити, що висновки в індуктивних умовиводах мають не менше практичне значення, ніж висновки у дедуктивних умовиводах.

В індуктивній формі здійснюється багато висновків по кримінальних справах, у тому числі при кваліфікації злочинів. Так, при аналізі конкретного злочину, наприклад, крадіжки (*ст. 185 КК*) можна зробити висновок:

1) об'єктом посягання є власність, що є характерною ознакою крадіжки;

2) об'єктивна сторона цього злочину виражається в таємному заволодінні чужим майном;

3) суб'єктом злочину є особа, яка досягла віку, встановленого законом для кримінальної відповідальності за крадіжку;

4) з суб'єктивної сторони це діяння характеризується виною у формі прямого умислу, що властиво для крадіжки.

Таким чином, всі ознаки діяння є ознаками крадіжки, що і передбачає ст. 185 КК.

Слід мати на увазі, що для одних висновків необхідно проаналізувати всю сукупність фактів (цього вимагає повна індукція), для других не всі, а тільки найбільш суттєві з них (висновок робиться на основі неповної індукції). Наприклад, для того, щоб довести наявність у діянні складу того чи іншого злочину, необхідно встановити всі ознаки, які характеризують об'єкт, суб'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони злочину. Якщо ж залишати нерозгляненим хоча б один із перерахованих елементів або ознак складу злочину, правильний висновок про наявність даного злочину зробити неможливо. А для висновку щодо події злочину достатньо встановити не всі, а лише деякі обставини. Так, можуть не відігравати особливої ролі час, місце або засіб вчинення злочину.

Слід вказати й на те, що багато гіпотез у сучасній науці ґрунтуються на індуктивних узагальненнях. Важливе місце займає індуктивний умовивід у судово-слідчій практиці, на його основі формулюються багаточисленні узагальнення мотивів і цілей вчинення протиправних дій, засобів вчинення злочину.

Розрізняють декілька видів індуктивних умовиводів. Серед них: 1) повна індукція; 2) неповна індукція.

Повна індукція – це такий індуктивний умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на підставі вивчення всіх предметів даного класу.

Індуктивний умовивід застосовується тільки в тих випадках, коли ми маємо справу із закритими класами предметів: число предметів, що до них входять, є скінченним і вони повинні легко піддаватися перерахуванню.

Схема повної індукції має такий вигляд:

$S_1 \in P$

$S_2 \in P$

$S_3 \in P$

$S_4 \in P$

$S_5 \in P$

Тільки S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 вичерпують клас P .

Отже, всьому класу предметів S належить ознака P

Всі $S \in P$

Повна індукція найчастіше використовується при розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних із недостачею матеріальних цінностей. Наприклад, висновок про крадіжку зброї (автомати Калашникова АКМ, а також пістолетів ПМ і патронів до них, ручних гранат Ф-1) зі складу військової частини здійснюється шляхом поштучного перерахування кожної одиниці озброєння.

Особливістю повної індукції є достовірний характер її висновку. Наприклад, будь-яка конкретна кримінально-процесуальна діяльність, огляд, роз'яснення прав потерпілому, допит, винесення вироку чи інша юридично-правова дія складається з певної кількості обов'язкових дій, невиконання хоча б однієї з них свідчить про порушення правил логіки стосовно індуктивного умовиводу, а, значить, і порушення норми права, що на практиці призводить до відміни рішення по даній справі.

Достовірність істинності висновку, який одержуємо шляхом повної індукції, забезпечується дотриманням наступних правил:

1. Висновок у повній індукції може бути істинним, якщо досліджені (проаналізовані) всі предмети класу. Наприклад: на місці вчинення злочину виявлено п'ять стріляних гільз. Експертизою встановлено:

Гільза № 1 відстріляна з пістолета ПМ № 450

Гільза № 2 відстріляна з того ж пістолета

Гільза № 3 – теж

Гільза № 4 – теж

Гільза № 5 – теж

Отже, всі гільзи, виявлені на місці злочину, відстріляні з пістолета ПМ № 450.

Логічна помилка, яка допускається в умовиводі за методом повної індукції, полягає в тому, що загальний висновок формулюється на основі дослідження не всіх, а лише окремих предметів. Наведемо приклад, у *ст. 43 КПК* вказується, що *«Обвинувачений має право: знати, в чому його обвинувачують; давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися після закінчення досудового слідства або дізнання з усіма матеріалами справи; брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції; заявляти відводи; подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду, а за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки»*. Якщо, наприклад, при роз'ясненні прав обвинуваченому не доведено його право мати захисника і побачення з ним до першого допиту або інших норм, які вказані у *ст. 43 КПК*, це означає відсутність у повній індукції важливого елемента.

Для попередження даної помилки необхідно знати, які предмети утворюють даний клас і аналізувати всі предмети без виключення. У нашому прикладі всі елементи входять до *ст. 43 КПК*.

2. Висновок, зроблений у відношенні цілого класу предметів, повинен бути загальним і для кожного окремого предмета. Якщо ознака не належить хоча б одному предмету даного класу, він не може належати і всьому класу предметів.

Неповна індукція – це такий вид індуктивного умовиводу, у якому загальний висновок щодо ознак предметів всього класу робиться в результаті дослідження лише частини предметів даного класу.

У вигляді формули неповну індукцію можна записати так:

Загальна схема неповної індукції:

Об'єкт A_1 має ознаки P

Об'єкт A_2 має ознаки P

Об'єкт A_3 має ознаки P

Об'єкт A_4 має ознаки P

Об'єкт A_n має ознаки P

$A_1, A_2, A_3, A_4 \dots A_n$ об'єкти класу A .

Отже, всі A ймовірно мають ознаку P .

У даному прикладі всі твердження про окремі об'єкти $A_1, A_2, A_3, A_4 \dots A_n$ класу A здійснюються на основі ствердження ознаки P у всіх об'єктах даного класу.

Російський логік О.А. Івін вказує на те, що деякі узагальнення, побудовані на неповній індукції, можуть бути помилковими. Він наводить наступний приклад: припустимо, ми розмірковуємо щодо панівної мови у судочинстві в латиноамериканських країнах:

В Аргентині судовий розгляд здійснюється на іспанській мові.

У Венесуелі судовий розгляд здійснюється на іспанській мові.

У Парагваї судовий розгляд здійснюється на іспанській мові.

Аргентина, Венесуела, Парагвай є латиноамериканськими країнами.

Отже, ймовірно, в кожній латиноамериканській державі судовий розгляд ведеться на іспанській мові.

Висновок у цьому прикладі є помилковим, оскільки в Бразилії судовий розгляд здійснюється не на іспанській, а на португальській мові.

Неповна індукція широко використовується у будь-якій галузі знання. Вона є неодмінною формою пізнання при аналізі кримінальних справ та розкритті злочину. В цьому аспекті цікавий приклад наводить відомий український вчений професор В.Є. Жеребкін:

У справі про вбивство громадянина *М.* було встановлено такі факти: 1. Обвинувачений *К.* був зацікавлений у вбивстві *М.* і підшукував способи і можливості для цього. Він двічі робив замах на життя *М.* 2. У день убивства обвинувачений *К.* поїхав до лісу вслід за *М.* Той поїхав туди на полювання; труп *М.* було знайдено в тому ж лісі. 3. Біля трупа виявився гребінець обвинуваченого *К.* 4. На одязі трупа виявлені плями крові, що збігаються з групою крові обвинуваченого *К.*, а на одязі *К.* знайдені плями крові, яка за групою збігається з кров'ю вбитого. 5. Вдома у обвинуваченого *К.* під час обшуку було знайдено пістолет зі слідами нещодавно зробленого пострілу. Досліджуючи кулю, вийняту з трупа, і кулю, одержану від експериментального пострілу названого пістолета, експерт дав категоричний висновок, що куля, вийнята з трупа, була вистріляна із пістолета, знайденого під час обшуку в *К.* 6. На нікельованій пряжці пояса, знятого з трупа *М.*, виявлено засохлий кривавий відбиток пальця, котрий, як установлено експертизою, було залишено вказівним пальцем правої руки *К.*

На підставі цих фактів суд дійшов висновку, що вбивство г-на *М.* вчинив обвинувачений *К.*

Висновок суду про винуватця злочину був зроблений за допомогою неповної індукції.

Розрізняють такі види неповної індукції: *індукція че-*

рез простий перелік, індукція через відбір фактів і наукова індукція.

Індукція через простий перелік фактів

Індукція через простий перелік фактів – це такий умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на тій підставі, що серед фактів, що спостерігаються, не трапляється жодного, який би суперечив узагальненню. Цей умовивід характеризується тим, що досліджуються не всі предмети певного класу, а тільки відомі. Висновок буде вважатись достовірним доти, поки не буде виявлений факт, який йому суперечить. Наприклад, до районного відділення Галицького РВ УМВСУ у м. Львові надійшло повідомлення про те, що у Стрийському парку біля кінотеатру група молодих людей вчинила бійку. Коли на місце події прибула оперативна група, працівники виявили декілька молодих людей, які в цей час знаходились біля кінотеатру, вони заявили про те, що ніякої бійки не було і що порушення громадського порядку вони не спостерігали, хоча там знаходяться більше двох годин. На основі цих даних, працівники міліції зробили висновок, що факту порушення громадського порядку не виявлено і подальше розслідування закінчується. Рішення в даному випадку ґрунтується на індукції через простий перелік фактів, оскільки серед опитаних молодих людей, які знаходилися на місці події, не виявилось ні одного, хто б зміг підтвердити факт бійки біля кінотеатру. Якщо ж у подальшому знайдеться свідок, який підтвердить факт бійки і порушення громадського порядку, у такому випадку першопочатковий висновок виявиться хибним, рішення буде відмінено, а розслідування продовжиться. Як бачимо, висновок, що отримуємо з допомогою індукції через простий перелік фактів, постійно знаходиться під загрозою спростування і тому часто може бути помилковим. При розслідуванні кримінальних справ часто помилкою є поспіх узагальнення. Отже, дуже важливо, щоб працівники правоохоронних органів суворо дотримувались вимог закону.

Так, у *ст. 106 КПК* є чітко сформульовані вимоги

затримання органом дізнання підозрюваного у вчиненні злочину. Орган дізнання – підкреслюється в статті, – *«вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, лише за наявності однієї з таких підстав:*

1) коли цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення;

2) коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин;

3) коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, коли ця особа намагалася втекти або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особи підозрюваного.

Про кожний випадок затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, орган дізнання зобов'язаний скласти протокол із зазначенням підстав, мотивів, дня, години, року, місяця, місця затримання, пояснень затриманого, часу складання протоколу, про роз'яснення підозрюваному в порядку, передбаченому частиною другою статті 21 цього Кодексу, права мати побачення із захисником з моменту затримання. Протокол підписується особою, яка його склала, і затриманим».

Як уже зазначалось, поспішне узагальнення фактів, поверхневий характер їх аналізу може призвести до помилок, які з логічних перетворюються у юридичні. Наприклад, поверховий огляд місця події під час розслідування та розгляду кримінальних справ, формальний допит свідків і підозрюваних, неглибокий аналіз зібраних доказів можуть призвести до помилкових висновків щодо кримінальної справи.

Індукція через відбір фактів

Індукція через відбір фактів – це такий індуктивний умовивід, в якому загальний висновок про клас предметів робиться на основі деяких предметів даного класу, але відібраних із загальної маси за певним принципом, що робить неможливим їх випадкове співпадіння.

Цей вид індукції використовується тоді, коли необхідно зробити висновок про клас, який налічує велику кількість предметів, які потрібно дослідити в повному обсязі. Він володіє підвищеною достовірністю і широко застосовується при розслідуванні і судовому дослідженні, проведенні ревізій і експертиз в кримінологічних і правових дослідженнях.

Сутність індукції через відбір фактів полягає у тому, що всі предмети розбиваються на групи і деякі з них беруться на дослідження. А.А. Тер-Акопов наводить такий приклад: один з консервних заводів випустив недоброякісну продукцію, виникла підозра, що вся виготовлена партія консервів не відповідає встановленим вимогам. Виявити недоброякісну продукцію можна декількома шляхами:

1) перевірити усі банки методом суцільного обстеження, тобто через повну індукцію. Такий метод в кінцевому випадку дасть позитивний результат, але при великій кількості одиниць, обстеження є трудомістким, пов'язаним зі значною затратою засобів, сил і часу;

2) використати вибіркове дослідження, тобто неповну індукцію, обравши для перевірки один ящик з консервами. Ця індукція через простий перелік, при якій велика роль надається випадковостям, а можливість виявити недоліки дуже мала. Випадково консерви в одному із ящиків можуть виявитися придатними.

3) використати вибіркове обстеження, відібравши для перевірки по декілька банок із кожного ящика даної партії. При даному аналізі значно збільшується можливість виявлення дефектів, а роль випадковості суттєво зменшується. Цей варіант представляє метод індукції через відбір фактів.

Метод індукції через відбір фактів є одним із основних статистичних методів, що активно використовується у соціологічних, правових і кримінологічних дослідженнях.

Наукова індукція

Наукова індукція – це індуктивний умовивід, в якому загальний висновок про всі предмети класу робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини предметів класу.

Наприклад, висновок про те, що порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (*ст. 286 КК*, а також *ст. 287 і 288 КК*), є причиною багатьох тяжких наслідків, наукова індукція. В основі її лежать не тільки спостереження, згідно з якими подібні порушення призводять іноді до трагічних наслідків, але і знання механізму зв'язку порушення та його наслідку. Порушення правил викликає дезорганізацію встановленого порядку дорожнього руху, що за відповідних умов призводить до суспільно-небезпечних наслідків.

Розглянемо ще один приклад, який наводить І.В. Хоменко: *«щодо кримінальної справи про розкрадання товарів зі складу, обвинувачений визнав факт розкрадання і засвідчив, що він один виніс зі складу вкрадену річ. Проведена перевірка встановила, що винести таку річ одній людині неможливо. У зв'язку з цим слідчий дійшов висновку, що у розкраданні товарів брали участь також інші особи. Це слугувало підставою для зміни кваліфікації діяння».*

Висновок у науковій індукції робиться на підставі того, що спостережувана ознака є необхідною суттєвою ознакою предметів, що вивчаються. Знання істотної ознаки є логічною основою висновку у науковій індукції. Так, висновок може бути зроблений на основі дослідження предметів усього класу або частини предметів цього класу.

Наукова індукція дає висновки не тільки ймовірні, а

й достовірні. У юриспруденції наукова індукція дає можливість: встановити причини злочинності серед різних соціальних груп та категорій населення; вивчити соціальні, економічні, соціально-психологічні та інші фактори, які впливають на правопорушення та злочинність.

Важливе місце у науковій індукції займають методи встановлення причинних зв'язків між явищами.

5.5. Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків при аналізі юридичних явищ

Причинний зв'язок – це зв'язок двох або більше явищ, коли одне з них є причиною появи іншого.

Суттєвою ознакою причинно-наслідкового зв'язку є послідовність причини і наслідку в часі. Наслідок виникає тільки після причини, коли причина досягнула певної стадії свого розвитку.

Це положення відіграє важливу методологічну роль, оскільки у процесі розслідування кримінальної справи часто трапляються помилки, коли причинно-наслідкові події підміняються чистою послідовністю у часі. Такі помилки, що є результатом поверхневого вивчення і аналізу причинно-наслідкового відношення, тягнуть за собою неправильні, хибні висновки щодо причин цих чи інших фактів, стають на перешкоді розслідуванню.

Важливою рисою зв'язку причини і наслідку є необхідний характер даного зв'язку, що підтверджує наступну закономірність: одні й ті ж причини за однакових умов викликають однакові наслідки. При встановленні причин за їх наслідками важливо відрізнити необхідні, суттєві причинні зв'язки від випадкових. Випадкові причинні зв'язки виражають нестійкі зовнішні відношення явищ. Отже, встановлення причинної залежності ускладнюється тим, що наслідок часто виступає як результат багатьох причин. Виділити із цієї кількості конкретну причину є

достатньо складно, потребує не тільки кропіткої аналітичної діяльності, а й логічних методів встановлення причинних зв'язків. Слід вказати й на те, що серед багатьох причин, важливо виділити ту конкретну причину, що спричинила виникнення даного наслідку.

При розслідуванні кримінальних справ необхідно, в першу чергу, встановити чи існує між обставинами і злочином прямий причинний зв'язок. *Ст. 23 КПК України* цілком виправдано твердить про те, що «*при провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочину*». Безперечно, між поняттями «виявляти» та «доводити» є певна різниця.

Методом встановлення причинних зв'язків є побудова загальних і часткових версій розслідування.

Явище, яке за певних обставин викликає інше, називається причиною, а явище, яке породжується причиною називається наслідком.

Виділяють п'ять основних методів встановлення причинних зв'язків:

- 1) метод єдиної схожості;
- 2) метод єдиної різниці;
- 3) сполучений метод схожості і різниці;
- 4) метод супутніх змін;
- 5) метод залишків.

а) **Метод єдиної схожості.** Сутність цього методу полягає в тому, що спостерігаються і порівнюються між собою дві або більше групи факторів, під впливом яких настає один і той же результат.

Так, наприклад, причиною явища «а» можуть бути різні фактори, які в деяких ознаках можуть бути схожі між собою. Важливо в процесі дослідження виявити найбільш суттєвий фактор, який і є основною причиною появи явища «а».

Схема методу:

ABC → **a**

ABD → **a**

ACD → **a**

Отже, причиною явища **a** є фактор **A**.

При розслідуванні кримінальних злочинів, наприклад, квартирних крадіжок, слідчий виявляє наявність єдиної, загальної для всіх крадіжок ознаки: відбитки пальців однієї й тієї ж особи або типові прийоми відкриття дверей квартир. Із цього можна зробити висновок про вчинення крадіжок однією і тією ж особою. Слід мати на увазі, що в одних випадках виявляється єдиний засіб вчинення злочину. Так, сучасні терористи часто використовують для вчинення терактів машини начинені вибухівкою.

Метод єдиної схожості широко використовується для виявлення причин вчиненого злочину. Наприклад, добре відомо, що хуліганство (*ст. 296 КК*) – «грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом» – вчиняється за найрізноманітніших обставин, але найчастіше під впливом одного фактора – алкогольного сп'яніння, звідси випливає висновок: пияцтво – одна із причин хуліганства.

При розслідуванні кримінальних справ, слідчий аналізує сутність різних факторів, їх взаємозв'язок між собою і вплив на вчинений злочин.

Метод єдиної схожості застосовується для аналізу ситуації, коли виявлено декілька підозрюваних, а злочин міг бути вчинений тільки однією особою. Звуження кола підозрюваних шляхом встановлення алібі деяких з них або іншої перевірки – це індуктивний метод пошуку особи, що вчинила злочин.

Наприклад, існує декілька підозрюваних осіб: **A**, **B**, **C** і злочин – **X**. Співставлення дій **B** і **C** з **X** не підтверджують їх участі у вчиненому злочині **X**, а значить, виключають їх із кола підозрюваних. Отже, злочин **X** пов'язаний з поведінкою **A**.

Метод єдиної схожості, як і інші методи, не дає абсолютно достовірного знання про причини наслідків, хоча й дозволяє висувати гіпотези і версії, що мають великий ступінь ймовірності, однак він має певні недоліки.

Враховуючи можливість помилкового висновку згідно методу єдиної схожості, під час умовиводу слід дотримуватися головної вимоги: висновок щодо причини досліджуваного явища, одержаний з допомогою неповної індукції, повинен бути підтверджений фактичними даними.

Для того, щоб підвищити достовірність висновку методом єдиної схожості необхідно виконати ряд вимог:

1) число факторів, які передбачені як причини, повинно бути якомога більшим;

2) дослідження цих факторів повинно бути всебічним і глибоким;

3) виявити фактори і чинники, які не є суттєвими як причини виникнення явищ.

б) **Метод єдиної різниці** – метод прямо протилежний методу єдиної схожості. При аналізі правових явищ порівнюємо одну групу факторів, під впливом котрих настає дане явище, з іншою групою факторів, при яких воно не настає.

Загальне правило методу єдиної різниці формулюються так:

«Якщо обставина **A** має місце тоді, коли виникає явище **a**, і зникає, коли цього явища немає, а всі інші обставини залишаються незмінними, тоді обставина **A**, ймовірно, є причиною явища **a**».

У вигляді схем метод єдиної різниці записується так:

Випадки	Фактори	Явище, яке спостерігається
1	ABC	a
2	BC	–

Отже, фактор **A** є причиною явища **a**.

При розслідуванні кримінальної справи про вбивство молодого чоловіка важливо, спираючись на всю сукупність факторів, послідовно виключати один фактор за другим і перевірити можливість лише тих з них, що стали причиною смерті. А.А. Тер-Акопов у зв'язку з цим наводить приклад. *«Декілька хуліганів побили громадянина А., в період бійки наносили жертві удари кулаками, ногами, пляшкою і кастетом по різних частинах тіла, в результаті чого настала смерть».*

Необхідно визначити, яке із нанесених ушкоджень виявилось смертельним. Із числа причин смерті виключаються різні синці, подряпини та інші ушкодження, виявлені на тілі, якщо вони, згідно досвіду, об'єктивно не можуть призвести до смерті. Причиною, наприклад, визнається ушкодження черепа, що викликано діями твердого предмета, яким, можливо, був кастет. В даній ситуації удар кастетом по голові – єдиний фактор, що здатний спричинити смерть. Цей висновок був зроблений за методом єдиної різниці.

Такі ситуації складаються не у всіх кримінальних справах, вони найбільш характерні для злочинів, у яких діяння і наслідки, так би мовити, розтягнуті за різними періодами часу, складаються із різних епізодів. Це приклади систематичного вчинення крадіжки. Тобто крадіжка вчиняється постійно, але в різні періоди часу і складається з різних епізодів. Так, при порушенні кримінальної справи за фактом крадіжки зі складу продуктів, було встановлено, що періодично для допомоги завідувачеві складом запрошувався громадянин *К*. Але у цій кримінальній справі могла скластися і така ситуація: завідувач складом у період роботи на складі *К*. сам вчиняє крадіжку продовольчих товарів, створюючи видимість їх нестачі, що пов'язано з *К*. Враховуючи ймовірний характер висновку, одержаного за методом єдиної різниці, слід добиватися підтвердження даного висновку фактичними даними.

в) *Сполучений метод схожості і різниці* є сполученням методу схожості і різниці. Таке сполучення необхідне для перевірки одержання достовірності знання, одержаного одним методом. При використанні сполученого методу порівнюються між собою декілька груп факторів, одні з яких пов'язані з виникненням явища **а**, а інші не викликають **а**.

Схема сполученого методу схожості і різниці така:

I група випадків	Випадки	Фактори, що спостерігаються	Явище, яке досліджується
	1	ABC	а
	2	ADE	а

II група випадків	Випадки	Фактори, що спостерігаються	Явище, яке досліджується
	1	BC	–
	2	DE	–

Отже, фактор **A** є причиною явища **а**.

І.В. Хоменко наводить цікавий приклад правильного використання цього методу при розслідуванні крадіжки в поштовому відділенні. Порівнюючи різні дні тижня, коли крадіжки відбувалися і коли їх не було, слідчий міг скласти таку таблицю:

Дата	Коло осіб	Явище, що спостерігалось
11 квітня	Опанасенко, Колодій, Іванов	Крадіжка
12 квітня	Опанасенко, Іванов, Іванюк	Нема крадіжки
13 квітня	Кияшко, Мельник, Колодій	Крадіжка
14 квітня	Кияшко, Гусев, Іванов	Нема крадіжки
15 квітня	Колодій, Гусев, Іванюк	Крадіжка
16 квітня	Опанасенко, Іванов, Мельник	Нема крадіжки

«Порівнюючи рядки таблиці, можна одразу зробити висновок, що крадіжка мала місце лише у тих випадках,

коли працював Колодій, і нічого не відбувалося, коли він не працював. Всі інші робітники змінювалися і щодо них можна встановити закономірність. Звідси слідчий міг би зробити висновок: винним, скоріше за все, є Колодій».

г) **Метод супутніх змін.** Якщо зі зміною якого-небудь фактора відбувається певна зміна явища, то даний фактор, можливо, знаходиться у причинному зв'язку із зміною явища або в них існує загальна причина.

Схема методу супутніх змін:

$$A_1BC - a_1$$

$$A_2BC - a_2$$

$$A_3BC - a_3$$

Отже, фактор **A** є причиною явища **a**.

Метод супутніх змін використовується і при кваліфікації для вирішення питання про наявність причинного зв'язку. Більшість злочинів: вбивство (ст. 115–119 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК), злочини проти власності (ст. 185–198 КК) та інші мають у своїй основі динамічну взаємодію суб'єкта і об'єкта, коли зі зміною причини обов'язково змінюється і наслідок. Так, службова недбалість (ст. 367 КК) посадової особи – це цілий ряд відхилень від функціональних обов'язків. Це «*невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб*».

Метод супутніх змін відіграє суттєву роль у встановленні причини того чи іншого правопорушення, а його використання необхідний етап у розслідуванні кримінальних справ.

д) **Метод залишків**: цей метод застосовується тоді, коли мають справу зі складними обставинами, які викликають складні наслідки.

Схема методів залишків така:

Причиною появи явища **abc** є вплив факторів **ABC**

Частина **b** явища **abc** викликається фактором **B**

Частина **c** явища **abc** викликається фактором **C**

Отже, частина **a** явища **abc** перебуває у причинному зв'язку з фактором **A**.

Використання методу залишків у процесі кваліфікації злочину не дозволяє виявити точну долю співучасті. Часто буває й так, що не по всіх справах вдається «розкласти» наслідки на частини й визначити, хто зі співучасників спричинив ту чи іншу частину ушкоджень. Так, наприклад, *п. 2. ст. 30 КК «Кримінальна відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації»* підкреслює, що *«учасники організованої групи чи злочинної організації підлягають кримінальній відповідальності за злочини, у підготовці або вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, яку виконував у злочині кожен з них»*. Виходячи із системного взаємозв'язку факторів, що спричиняють появу причин, судова практика розглядає дію всіх і кожного співучасника як єдину причину всієї суспільно небезпечної поведінки, виявляючи лише ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину.

При аналізі причинно-наслідкового зв'язку слід вказати й на те, що окремі злочини представляють собою складний взаємозв'язок подій, із яких інколи важко виділити причину. Таким чином, у процесі пізнання і розкриття злочину важлива роль належить встановленню причин, умов і факторів, які спричинили вчинення злочину. Їх пізнання у процесі розслідування є одним із важливих завдань, оскільки дає можливість планувати, організувати і проводити профілактичну роботу, спрямовану на попередження правопорушень.

5.6. Помилки в індуктивних умовиводах

В процесі побудови та використанні індуктивних умовиводів можливі наступні помилки:

1. *Поспішне узагальнення.* Його причиною є логічна помилка, яка викликана порушенням закону достатньої підстави в процесі індуктивного умовиводу. Ця помилка виникає тоді, коли ознаки, притаманні лише деяким елементам певного класу, поширюються на весь клас, або коли в засновках невраховані всі обставини, які й можуть стати причиною даного явища. У зв'язку з цим висновок може бути хибним, оскільки оцінки в його основі не відповідають дійсності.

У практиці розслідування, – пише В.Є. Коновалова, – такі помилки зустрічаються при конструюванні часткових і загальних версій. Так, під час розслідування вбивства громадянина Г., слідчий при огляді місця події виявив недопалки від сигарет, на яких були помітні сліди губної помади. Не проаналізувавши інших доказів, слідчий висунув припущення, що вбивцею була жінка, яка курила на місці події. Через декілька днів, коли перевірка цієї версії не дала результатів, слідчий у бесіді з дружиною вбитого випадково довідався, що при виявленні тіла була присутня подруга його дружини, і недопалки залишила вона. Цей факт підтвердився. В результаті того, що слідчий не вияснив, звідки взялися недопалки і їх відношення до злочину, він зробив поспішні висновки, на основі яких висунув неправильну версію.

2. *Узагальнення без достатнього обґрунтування.* Частіше за все цих помилок припускаються тоді, коли узагальнюють за випадковими, нетиповими, індивідуальними ознаками.

3. *«Після цього, отже, внаслідок цього»* полягає у змішуванні причинно-наслідкового зв'язку з часовим, тобто на тій підставі, що одне слідує в часі за іншим. Як відомо, неповна індукція дає ймовірнісні висновки. Отже, виникає питання. Які ж умови сприяють підвищенню ймо-

вірності висновків? Н.В. Кармишева вважає, що:

а) для підвищення ступеня ймовірності в індуктивному висновку необхідно брати якомога більшу кількість випадків;

б) висновок буде більше ймовірним і в тому випадку, коли факти, що є підставою для узагальнення, будуть більш різноманітні і, наскільки це можливо, більше характеризуватимуть предмет дослідження;

в) ймовірність висновку підвищується і в тому випадку, коли за основу індуктивного узагальнення беруться суттєві ознаки досліджуваного предмета чи явища.

Аналізуючи роль і місце в юридичній теорії і практиці індукції та дедукції, слід вказати й на те, що вони перебувають у нерозривному зв'язку єдності. Так, на початку розслідування кримінальної справи слідчий аналізує первісні факти-сліди злочину, що досить часто робиться у формі індукції. Але у процесі свого розслідування він з об'єктивною необхідністю буде користуватися дедукцією.

«Те ж саме ми спостерігаємо, – пише В.Є. Жеребкін, – коли порівнюємо два таких моменти, як висування версії і юридичну оцінку (правову кваліфікацію учиненого). Висування версії відбуваються досить часто у формі індукції. Кримінально-правова кваліфікація учиненого – це процес дедуктивний і не може відбуватись у формі індукції. Але й тут індукція і дедукція не «вільні» одна від одної, не відірвані, а взаємопов'язані. Без дедукції не було б завершено процесу пізнання, який розпочався у формі індукції. У свою чергу, без попередньої індукції була б неможлива і дедукція».

5.7. Роль індукції у діяльності правоохоронних органів

Індуктивний умовивід відіграє значну роль як у теоретичній, так і у практичній діяльності працівників право-

охоронних органів. Логіка вимагає від правоохоронців чітко, грамотно, несуперечливо, відповідно до вимог законів, принципів і правил логіки будувати індуктивні міркування. Так, індуктивний умовивід досить часто використовується у слідчій і експертній діяльності.

Прикладом індуктивного умовиводу слугують подряпини на поверхні тіла, в області голіностопних і колінних суглобів, зовнішніх статевих органів, що спостерігаються у водіїв мотоциклів, що стали жертвами фронтальних зіткнень мотоциклів з перешкодами. Таким чином, в основі логічного переходу від засновків (морфологія і локалізація ушкоджень) лежить підтвердження закономірностей щодо характеру і розміщення ушкоджень водіїв мотоциклів.

При аналізі злочину як соціального явища слід нагадати, що він є певною формою діяльності або бездіяльності. Будь-який злочин залишає сліди. Ці сліди, виявлені органами дізнання і слідства, є фактами, на основі яких створюється загальна картина злочину, робиться висновок. Таким чином, відновлення цілісної картини злочину є процес індуктивний, до загального йдуть від окремих, одиничних фактів. На підставі переліку фактів, які пов'язані між собою, робиться висновок про вчинений злочин. Як уже зазначалось, повна індукція дає достовірні знання, а тому вона досить широко використовується в експертизі і судовій практиці. Досить часто під час дослідження деяких об'єктів узагальнюючі висновки можуть бути зроблені експертом тільки у формі повної індукції. Так, скажімо, якщо експерт вивчає вчинений злочин (крадіжку з квартири), то тільки на підставі усіх слідів, які залишив злочинець, він може зробити певний висновок.

Висновки за допомогою індукції мають велике значення в науці і практиці, оскільки з їх допомогою розкривається причинний зв'язок між явищами реальної дійсності.

Наведемо приклади:

У Харківській області було вчинено жорстоке вбивство літньої жінки. Кому було потрібно життя цієї бабусі? Ретельно оглянувши місце вчиненого злочину, працівники міліції помітили на дошках огорожі біля будинку ворс від в'язаного одягу. Як з'ясувалося, з жіночого мохерового шарфа. Тоді, така, здавалося б, дріб'язкова деталь стала речовим доказом у кримінальній справі і вивела на слід злочинців – двох молодих дівчат.

Резонансною подією для Харкова стала втеча із слідчого ізолятора рецидивіста Анатолія Нікітіна. За весь час свого існування ця установа на Холодній горі не знала такої НП. Пошуки бандита-втікача тривали. Надійшла інформація, що Нікітін переховується на території Харківської області. На слід злочинця вийшли несподівано. Для експертного дослідження був представлений слід пальця руки, вилучений з місця вчинення крадіжки консервації з погреба дачного будиночка. Злодій під час крадіжки був у рукавичках, але на одній з них, на пальцевій частині була дірка. Так злочинець залишив слід, гадаючи, що перестрашувався. Експертний висновок підтвердив, що крадіжку вчинив той самий втікач-рецидивіст. Подальші пошуки вивели на місце його переховування. Злочинець був затриманий.

Таким чином, правильне осмислення фактів, що добуті у процесі розслідування кримінальних справ, дає можливість уникнути, з точки зору логіки і юридичної практики, хибних висновків.

Взявши на себе відповідальність за пошук істини та торжество законності і справедливості, правоохоронці *«відповідають», –* зазначає В.М. Тертишник, *– не тільки за свої помилкові дії, а й за неповороткість, непередбачливість, за практичну непридатність до високопрофесійної діяльності. Слід невтомно вдосконалювати свою майстерність, наполегливо опановувати науку встановлення*

істини, вчитися мистецтву роботи з доказами, набувати досвіду, тренувати інтуїцію, розвивати прозорливість. В кожному конкретному випадку шлях до істини один, а кращий дороговказ – знання, допитливість розуму, воля й досвід».

Підсумовуючи вищесказане, вкажемо на те основне завдання правоохоронців України, що полягає у розкритті злочину, активній і безкомпромісній боротьбі з будь-якими формами порушення закону, прав і свобод людини, активній боротьбі за законність, справедливість і стабільний правопорядок у суспільстві. Цілком зрозуміло, що в повному обсязі виконає це завдання той, хто оволодів знаннями, вміє правильно і логічно мислити і застосовувати ці знання на практиці.

5.8. Умовивід за аналогією. Місце аналогії у розслідуванні кримінальних справ

Термін «аналогія» походить від грецького слова *analogia* – відповідність, схожість. Першочергово він використовувався старогрецькими математиками для визначення співпадіння відношень між числами. З часом «аналогію» стали застосовувати у більш широкому значенні, як схожість, відповідність, подібність предметів і явищ, тотожність їх відношень.

Логічний перехід від відомих явищ до нових знань не обмежується лише індукцією і дедукцією. Поряд з ними можливий і третій спосіб умовиводу – аналогія: логічний перехід від відомого знання про окремий предмет або їх групи. Що це таке?

***Аналогія** – це такий умовивід, в якому від схожості предметів в одних ознаках робиться висновок про схожість або відмінність цих предметів в інших ознаках.*

Схема міркування за аналогією:

Предмет **A** має ознаки (**a, b, c, d, ...n**)

Предмет **B** має ознаки (a, b, c, ...n)

Ймовірно, що предмет **B** має ознаку **d**.

Висновок за аналогією має ймовірний характер.

Отже, під аналогією розуміють схожість, подібність предметів за якими-небудь ознаками або відношеннями.

Об'єктивну основу аналогії складають притаманні всім речам і явищам взаємозв'язок і взаємообумовленість їх рис і ознак.

Кожен предмет або явище володіє великою кількістю рис і ознак, а оскільки вони володіють тільки їм притаманними якостями, ми їх вирізняємо, але разом з тим вони володіють і такими рисами, які роблять їх схожими.

Отже, при наявності схожості у двох або більше предметів однорідних або подібних ознак, цілком обґрунтовано витікає закономірний логічний висновок про те, що ці предмети схожі і в інших ознаках, хоча вони нами не аналізувались. Дуже важливо при цьому дотримуватися правил логіки, яка вимагає виявляти сутність схожих ознак і максимальну їх кількість, взаємозв'язок між ними, а також наявність існуючих відмінностей між ними. Історія розвитку науки і техніки свідчить про те, що аналогія слугувала основою для багатьох наукових і технічних відкриттів.

За характером знання (інформації), яку дає висновок за аналогією, розрізняють аналогію властивостей і аналогію відношень.

***Аналогія властивостей** – це такий умовивід, у якому ознаки, риси з одного предмета **A** переносяться на інший предмет **B**.*

Наприклад:

Предмет **A** володіє ознакою **a, b, c, d**

Предметові **B** теж притаманні ознаки **a, b, c**

Отже, ймовірно, що і **B** володіє ознакою **d**.

Шляхом аналогії властивостей, ми робимо висновок

про схожість рис, ознак, предметів, явищ та подій в об'єктивній дійсності, що нас оточує.

Аналогія відношень – це такий умовивід, в якому об'єктом схожості є відношення між двома парами предметів і перенесення властивостей цих відношень з однієї пари предметів на іншу.

Наприклад: якщо є відношення **ABC** між двома предметами або класами предметів, а також відношення **DB₁K** між двома іншими предметами, то, можливо, відношення **B** і **B₁** – аналогічні одне одному.

Висновок за аналогією відношень одержують тоді, коли встановлюють суттєві, необхідні взаємозв'язки і взаємвідносини між предметами та явищами, коли ці предмети та явища підпорядковуються однаковим законам.

Висновок за аналогією часто застосовується при розслідуванні злочинів. У процесі пізнання явища об'єктивної дійсності дослідник постійно спирається на набуті знання і досвід. При розслідуванні аналіз фактів, як правило, здійснюється за допомогою порівняння обставин даної справи з фактичними даними, які проходили по інших кримінальних справах.

Мета порівняння – виявлення схожості та відмінності при порівнянні фактів. Часто на практиці при порівнянні схожих рис, ознак, методів двох або декількох злочинів, хоча вони вчинені в різний час, в різних місцях і за різних обставин, можна зробити висновок про здійснення цих злочинів однією і тією ж особою. Так, при розслідуванні крадіжки групою осіб цінних речей із квартири в місті Харкові, слідчий звернув увагу на особливості, при яких був вчинений злочин. Вони полягали у наступному: злочинці спеціально встановлювали стеження за однією з квартир і чекали того дня, коли господарка приступить до прання білизни і буде розвішувати її у дворі. Під час сушіння білизни господарка вийшла з квартири і знаходилася більше години у дворі. Цією обставиною скористалися

злочинці, які видавили скло у вікні і проникли до квартири, де викрали цінні речі, при чому, не залишили після себе ніякого безладу. Отже, крадіжку господарка помітила не відразу.

Аналізуючи цей факт, слідчий звернувся до двох інших зафіксованих, але ще не розкритих випадків квартирних крадіжок з аналогічним способом проникнення злочинців на місце злочину і аналогічних дій при пранні білизни і її просушуванні домогосподарками.

Співставлення трьох різних крадіжок при аналогічних обставинах, послужило основою для умовиводу за аналогією про те, що всі ці злочини вчинені одними і тими ж особами. Подальше розслідування і затримання злочинців підтвердили версії слідчого.

Той факт, що умовивід за аналогією дає лише ймовірний висновок, ніяк не зменшує його цінності, оскільки аналогія просто допомагає досліднику вибирати вірний напрямок при розслідуванні, вказує на можливих учасників злочину або на можливість здійснення одними і тими ж особами інших злочинів.

Аналогія дозволяє відповісти на запитання, чи є в конкретному предметі ознаки, які притаманні іншому предмету. Наприклад, при розслідуванні крадіжки, слідчий порівнює встановлені обставини з іншими вчиненими крадіжками, які розслідувалися раніше, і, встановивши схожість з однією з них, кваліфікує вчинений злочин за тією ж нормою.

В аналогії слід аналізувати суттєві ознаки, це дає можливість використовувати її так само, як і індукцію, для дослідження причинних залежностей. Висновок, одержаний за аналогією, теж має ймовірний характер. На відміну від індуктивного умовиводу, за допомогою аналогії не одержуємо узагальнень ознак, фактів, подій, не отримуємо загальних знань для цілого класу.

Умовивід за аналогією застосовується до таких предме-

тів і явищ, які подібні між собою в суттєвих ознаках. Скажімо, в процесі кваліфікації не слід проводити аналогію між вбивством через необережність (ст. 119 КК) і вбивством при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК), хоча обидва мають один наслідок – смерть людини, та, наприклад, між грабежем (ст. 186 КК) і розбоєм (ст. 187 КК).

Відомим явищем є розповсюджена група гадань, яка спирається на аналогію між тілом людини і її долею. Сюди відноситься гадання по руці, по черепу і т.п.

Яка може бути схожість між такими різнопорядковими речами, як лінії на долоні і життя людини, а тим більше її подальшим життям? Чим меншим запасом наукових та практичних знань володіє людина, тим частіше вона судить про нові явища, з якими вона зустрічається, за аналогією, або опираючись на досвід інших.

Висновки за аналогією, як у наведених, так і в інших випадках носять лише ймовірнісний характер. Попередня судимість, а також здійснення особою в минулому схожого злочину не повинні слугувати підставою для переконливого висновку про вину однієї і тієї ж особи у здійсненні нового злочину. Така аналогія спирається лише на зовнішню схожість.

Умовивід за аналогією виконує свою роль у розкритті злочину лише в тому випадку, якщо в процесі розслідування виявиться подібність у суттєвих, специфічних, а не випадкових і другорядних фактах, якщо враховується кількість подібних моментів і не ігнорується різниця між ними.

Найчастіше аналогія дає приблизну відповідь на питання: хто міг вчинити злочин, де слід шукати злочинця, які можливі мотиви злочину, де можуть бути заховані викрадені цінності, який засіб проникнення злочинця на місце вчинення злочину? Метод аналогії широко використовується в оперативно-розшуковій практиці. Як підкреслює професор О. Гвоздик, на основі цього методу скла-

даються так звані каталоги типових версій, які дають змогу виявити причини і ознаки злочину. Отже, при розслідуванні нового злочину можна суттєво розширити інформацію про нього шляхом пошуку у вказаному каталозі аналогічного злочину, а це значно полегшує побудову робочих версій.

Таким чином, метод аналогії допомагає, особливо працівникам слідчих органів та інших структур, виявляти вчинені злочини.

Аналогія дозволяє відповісти на запитання, чи є в конкретному предметі ознаки, які притаманні іншому предмету. Наприклад, при розслідуванні крадіжки, слідчий порівнює встановлені факти з фактами, які розслідувалися раніше при вчиненні крадіжок, і, встановивши схожість з однією з них, кваліфікує вчинений злочин за тією ж нормою. Всі вони володіють загальною ознакою – насильницьким заволодінням чужим майном.

Чим більше суттєвих ознак, а можливо їх більша кількість отримується при порівнянні, тим більший ступінь ймовірності умовиводу за аналогією, при більш глибокому аналізі існуючих між ними взаємозв'язків.

При розслідуванні кримінальних справ застосовуються як матеріальні, так і логіко-аналітичні моделі.

Матеріальні – це такі моделі, які є матеріальним прообразом об'єкта. За принципом матеріального моделювання будується і проводиться слідчий експеримент. Для того, щоб, наприклад, перевірити, чи міг свідок при певних умовах місця, часу, погоди, знаходячись на відомій відстані, бачити ту чи іншу подію, створюють подібну ситуацію – модель тієї, в якій відбувалася подія в дійсності, а після – експериментально встановлюють його здатність відтворювати ті події, свідком яких він був.

Логіко-аналітична модель використовується у тих випадках, коли створення матеріальної моделі є дуже складним, неможливим або взагалі недоцільним. Дана мо-

дель ґрунтується на знаннях, досвіді дослідника, який мислимо буде зміст проблеми і робить логічний висновок щодо властивостей і відношень між досліджуваними предметами, виходячи із відомих властивостей і відношень аналогічних предметів в аналогічній ситуації. Логіко-аналітична модель значно підвищує можливості слідчого у розкритті і кваліфікації злочину, встановленні причин і умов, які впливали на вчинення злочину.

5.9. Аналогія в праві і її роль у діяльності правоохоронних органів

В юридичній теорії і практиці існує поняття аналогія права і аналогія закону.

Аналогія права використовується тоді, коли суспільні відносини, які вимагають правового регулювання, прямо не регульовані жодними нормативно-правовими актами, немає норм, які регулюють подібні відносини, коли відсутня можливість для застосування аналогії закону. Цілий ряд нормативно-правових документів не мають аналогії в світовій практиці, приклад: Закон СРСР «Про три колоски».

Аналогія закону – це юридична оцінка дії, яка не передбачена законом за тією нормою, ознаки якої під дану дію підпадають. Так, наприклад, у випадку відсутності закону, що регулює спірні проблеми, суд в процесі розгляду справи регулює подібні відносини, а при відсутності необхідного закону спирається на загальні правові норми і існуюче законодавство.

Аналогія закону найчастіше використовується у цивільному праві. Це пояснюється складністю суспільних відносин в господарському житті, неможливістю врахувати всі види цивільно-правових проблем. Подібні питання виникають, наприклад, якщо приймається новий кримінальний закон. Наприклад, введений закон, що встановлює кримінальну відповідальність за викрадення літаків. Одра-

зу ж постає цілий ряд питань: чи відноситься даний злочин до числа тяжких, який має характер суспільної небезпеки, вік суб'єкта злочину і т. д. Якщо діюче кримінальне законодавство не може вирішити цю проблему, то потрібно порівнювати цей склад злочину з тими, у відношенні яких ці питання в законодавстві вже вирішені.

Оцінка цивільно-правових відносин за аналогією закону може використовуватись при дотриманні наступних вимог:

1) необхідно, щоб у системі права була відсутня норма, яка б прямо передбачала даний вид відносин;

2) норма права, що застосовується за аналогією, повинна передбачати всі суттєві ознаки і відношення проблеми, яка аналізується.

Залежно від висновку, який дає аналогія, умовивід за аналогією поділяється на:

- а) строгу аналогію;
- б) нестрогу аналогію;
- в) хибну аналогію.

Строга аналогія – це аналогія, яка дає достовірний висновок.

Предмет (явище) – **A** має ознаки (**a, b, c, d...n**)

Предмет (явище) – **B** має ознаки (**a, b, c...n**)

Ймовірно, що **B** має ознаку **d**.

Нестрога аналогія

Предмет (явище) – **A** має ознаки (**a, b, c, d, k...n**)

Предмет (явище) – **B** має ознаки (**a, b, c, d...n**)

Ймовірно, що **B** має ознаку **c**.

Нестрога аналогія має ймовірнісний характер.

Хибна аналогія – це аналогія, яка дає невірні, хибні висновки.

Прикладом такої хибної (випадкової) аналогії в історії соціології і криміналістики є теорія італійського вченого

Чезаре Ломброзо, який розробив теорію кримінального типу злочинця, згідно із якою, люди, які володіли такими зовнішніми даними: вузький лоб, масивна нижня щелепа, приплюснутий ніс тощо, були злочинцями або в майбутньому могли ними стати. Цю концепцію Чезаре механічно переносили на людей, які володіли такими рисами зовнішності. Подальший розвиток науки і практики довів, що ця теорія була помилковою.

Для того, щоб не допустити помилок в аналогії, слід дотримуватись необхідних правил, серед яких:

1. При аналізі аналогії слід проаналізувати, за якими законами діють ці явища.

Якщо закони різні, значить аналогія буде хибною.

Наприклад: таке явище, як злочин, можна розглядати з точки зору криміналістики, етики, психології, генетики та ін. Якщо вести розмову про конкретні злочини, скажімо, квартирні крадіжки за аналогією, то вони на сучасному етапі вчиняються і викликані економічними, матеріальними проблемами.

2. Розглядаючи аналогічні дії, слід враховувати якісну специфіку (відмінність) між предметами і явищами, які порівнюються.

Наприклад: не можуть бути аналогічними дії, скажімо, крадіжка незначної деталі з Львівського заводу «Львів-прилад» робітником *К.* – це злочин, і злочинними діями банкіра *А.*, який наніс державі збитки на мільйони гривень.

Отже, на практиці при призначенні міри покарання законодавець повинен враховувати цей факт.

3. Необхідно встановити якнайбільше спільних ознак у предметів, що порівнюються.

Наприклад: історія знає таке явище, як терор, однією з форм якого були «заручники». Така форма широко практикувалась більшовиками під час революції і грома-

дянської війни; гітлерівцями проти населення радянських сіл та міст, які допомагали партизанам.

Як бачимо, у цій аналогії – військово-політичних діях, дуже багато спільних ознак.

4. Дуже часто у повсякденній діяльності робляться поспішні висновки, узагальнення за аналогією.

Наприклад: група курсантів або студентів, серед яких частина, яка слабо засвоює предмет (причини найрізноманітніші), робляться висновки про всіх курсантів або студентів.

Це не тільки логічна, але і педагогіко-психологічна помилка. З точки зору діалектичної логіки, слід виявити внутрішні, глибинні причини явищ і процесів.

У юридичній практиці аналогія виконує важливу роль. Дуже часто органи дізнання, розшуку, слідчі, експерти шляхом вивчення вчиненої злочинної дії співставляють цей злочин з аналогічними злочинами, які були вчинені раніше. Прикладом аналогії є діяльність різних злочинних угруповань, коли злочини за своїм характером, методом дії, почерком злочинця є схожими – аналогічними. Схожість двох чи більше злочинів за методом їх вчинення є основою для висновку за аналогією про те, що всі ці злочини вчинені однією і тією ж особою (або однією групою осіб).

У зв'язку з цим В.Є. Жеребкін наводить такий приклад:

Протягом кількох років у двох суміжних районах м. Л. мало місце кілька вбивств та пограбувань, схожих одне на одне за обставинами і методом вчинення.

1. Всі вбивства вчинені в двох суміжних районах.

2. Злочинець чи злочинці в обох випадках діяли вдень, зухвало, відкрито, раптово, жорстоко і без будь-якого приводу вбивали або намагалися вбити всіх осіб, котрі перебували у приміщеннях, на які вони нападали.

3 В усіх випадках метою вбивства було пограбування.

4. Злочинці не гребували нічим, викрадаючи в окремих випадках цукерки, малоцінні речі, незначні суми грошей.

5. У чотирьох із п'яти випадків злочинець чи злочинці для вбивства застосовували пістолет ТТ.

6. Всі убивства були вчинені у приватних будинках.

На основі схожості в усіх випадках, правоохоронці прийшли до висновку, що всі злочини вчинені однією й тією ж особою чи однією й тією ж групою осіб.

Наведемо ще приклад.

На початку року в одному і тому ж місці – в парку в одному з міст України – були виявлені три трупи жінок з ознаками насильницької смерті. Через тиждень у слідчі органи надійшла заява про ще один труп жінки. У всіх цих випадках існував своєрідний засіб здійснення злочинів. Злочинець користувався однаково затягнутим шнуром для задушення своїх жертв. Пройшло декілька місяців, кримінальні справи залишилися нерозкритими і розслідування було припинено. Восени злочинець знову вчинив замах на жінку, але замах був невдалий. Жінка звернулась до органів міліції, за описами було знайдено злочинця. Під час обшуку у його квартирі була виявлена петля, подібна до тих, які були знайдені у порушених раніше справах про вбивства. Виходячи із цього факту, слідчий звернувся до матеріалів однієї з аналогічних справ, яка була припинена. Викликана як свідок жінка, на яку раніше був здійснений напад з використанням петлі, впізнала того чоловіка, який хотів її задушити. Подальше розслідування підтвердило ці та інші дані, які викривали вчинення злочину тією ж особою. У цій справі специфіка дій злочинця слугувала логічною основою для висновку за аналогією.

Висновки за аналогією як у наведених, так і в інших випадках, мають лише ймовірний характер. Попередня судимість, а також здійснення особою в минулому схожого злочину не повинні служити підставою для переконливого

висновку про вину однієї і тієї ж особи у вчиненні нового злочину. Така аналогія спирається лише на зовнішню схожість.

Умовивід за аналогією часто використовується при проведенні деяких видів криміналістичних експертиз по ідентифікації, встановленню особи за ознаками її зовнішності, за відбитками пальців, за слідами ніг, зубів, рук і т.д., встановлення автора тексту або підпису, встановлення зброї по стріляних гільзах і кулях, а також інструментів знаряддя злому, транспортних засобів за їх слідами і т.п. Логічною сутністю висновку експерта в таких випадках є перехід від одного часткового знання до нового часткового знання.

Здебільшого аналогія дає приблизну відповідь на запитання: хто міг здійснити злочин, де слід шукати злочинця, де можуть бути заховані викрадені цінності, який засіб проникнення злочинця до місця вчинення злочину? Метод аналогії широко застосовується в оперативно-розшуковій практиці. На основі цього методу складаються так звані каталоги типових версій, які дають змогу виявити причини і ознаки злочину. Отже, при розслідуванні нового злочину можна шляхом пошуку у вказаному каталозі аналогічного злочину суттєво розширити інформацію про нього, а це значно полегшує побудову робочих версій.

Таким чином, метод аналогії допомагає, особливо працівникам слідчих та інших правоохоронних структур, виявляти і розкривати вчинені злочини.

Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення

1. *Дайте визначення умовиводу як форми логічного (абстрактного) мислення.*
2. *Що таке деду́кція? Дайте визначення дедуктивного умовиводу.*
3. *Що таке си́логізм? Дайте визначення категоричного*

силогізму.

4. *Дайте визначення структури категоричного силогізму і наведіть приклади.*
5. *Загальні правила категоричного силогізму.*
6. *Фігури силогізму, їх правила і модуси: дайте визначення і наведіть приклади.*
7. *Складні судження та їх структура.*
8. *Дайте визначення умовно-категоричного силогізму, розкрийте його структуру і наведіть приклади.*
9. *Розподільно-категоричний силогізм і його модуси. Дайте визначення і наведіть приклади.*
10. *Дайте визначення умовно-розподільного силогізму і наведіть приклади.*
11. *Що таке дилема? Дайте визначення і наведіть приклад конструктивної дилеми.*
12. *Дайте визначення і наведіть приклад деструктивної дилеми.*
13. *Які існують помилки в категоричних силогізмах?*
14. *Що таке індукція? Дайте визначення індуктивного умовиводу.*
15. *Дайте визначення і наведіть приклад повної індукції.*
16. *Дайте визначення і наведіть приклад неповної індукції.*
17. *Які існують помилки в індуктивних умовиводах?*
18. *Дайте визначення аналогії. Наведіть приклад.*
19. *Яку роль виконує аналогія права і аналогія закону в діяльності правоохоронних органів?*
20. *Дайте визначення і наведіть приклади: «строга аналогія», «нестрога аналогія», «хибна аналогія».*
21. *Роль і місце умовиводу в діяльності працівників правоохоронних органів.*

Тема 6

Основи теорії аргументації та її значення у діяльності правоохоронних органів України

План основних питань теми

- 6.1. Поняття доведення (доказу) у логіці і праві.
- 6.2. Структура і способи доказу.
- 6.3. Спростування і його роль у юридично-правовій діяльності.
- 6.4. Логічні правила і помилки у доведенні і спростуванні.
- 6.5. Паралогізми, софізми та логічні парадокси і їх роль у теорії аргументації.
- 6.6. Логічне тлумачення правових документів і етика кримінально-процесуального доказу.

Література

1. *Алексеев А.П.* Аргументация. Познание. Общение. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 149 с.
2. *Бандурка О.М., Тягло О.В.* Курс логіки. Підручник. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.
3. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-те вид., стер. – К.: Т-во «Знання», 2003. – 255 с.
4. *Каверин Б.И., Демидов И.В.* Логика для юристов: Учеб. пособие для вузов / Под. ред. проф. Б.И. Каверина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 222 с.
5. *Карамішева Н.В.* Логіка: Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.
6. *Карамішева Н.В.* Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. – Львів: Астролябія, 2002. – 352 с.

7. *Кириллов В.В., Старченко А.А.* Логика: Учебник для вузов. – 5-е изд. перераб. и дополн. – М.: Юрист, 1999. – 254 с.
8. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. Под ред. Д.П. Горского. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
9. *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрист, 1999. – 304 с.
10. *Курбатов В.И.* Социально-политическая аргументация: (Логико-методол. анализ). Отв. ред. В.П. Кохановский; Рост. гос. ун-т. – Ростов на Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1991. – 142 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001р. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2003 р. – 1104 с.
12. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
13. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2004. – 1056 с.
14. *Ткаченко А.А., Толок В.О.* Основи науки логіки: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Дике поле, 2001. – 378 с.
15. *Хоменко І.В.* Еристика: мистецтво полеміки: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.
16. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.

6.1. Поняття доведення (доказу) у логіці і праві

У найширшому значенні поняття «аргументація» можна визначити як процес обґрунтування певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в їх істинності. Існують різні способи обґрунтування. Так, у природничих науках застосовується спостереження, експеримент тощо. У гуманітарних – обґрунтування здійснюються за допомогою уже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів).

Значну роль як у теоретичній, так і в практичній діяльності людей відіграє доведення і спростування.

Мислення, за допомогою якого встановлюється істинність певного твердження, положення, істинність яких беззаперечна, в логіці називається *доведенням*. Логічною основою доведення є закон достатньої підстави.

Доказовість людського мислення пов'язана з такою його рисою як переконливість. Як вони взаємодіють між собою?

Доказовість і переконливість думки, хоч і мають спільну об'єктивну основу – закономірність об'єктивного світу, за своєю природою різні. Доказовість – логічна риса мислення, а переконливість – психічна риса, що ґрунтується на логічній і фактичній достовірності. Трапляється, що ідеально правильне, абсолютно істинне, тобто доказове міркування може виявитися для декого непереконливим. Таке часто буває тоді, коли те, що доводиться, суперечить інтересам, почуттям і бажанням цих людей. І, навпаки, неправильне міркування може бути для них переконливим доказом.

Отже, відмінність між доказовістю і переконливістю використовується людьми з різною метою, навіть для того, щоб ввести в оману інших і досягти своєї мети.

У юридичній науці і практиці користуються такими термінами, як «доведення» і «доказ». Логічне доведення відбувається за законами і правилами лише однієї логіки. Так, у *ст. 65 КПК* підкреслюється: *«Доказами в кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечно-го діяння, винність особи, яка вчинила це діяння»*.

Отже, доказ у кримінальному процесі вживається і як логічне доведення, і як будь-які свідчення про факти.

Факт – це явище об'єктивної соціальної дійсності. Він існує незалежно від того, чи знає про нього особа, яка здійснює розслідування. Відомості про факти – це інфор-

мація, за допомогою якої ми можемо пізнати факт. Інформація може бути як істинною, так і хибною.

Отже, під фактом слід розуміти перевірені за допомогою доказів, встановлені на відповідному професійному рівні істинні знання про об'єктивну соціальну дійсність.

При аналізі і розкритті злочину важливу роль відіграють факти. Фактами або фактичними даними виступають одиничні явища або події, для яких характерним є конкретний час, місце і умови їх існування. Факти використовуються як докази у будь-якій науці. Особливу роль вони відіграють у судовому процесі, в якому відновлюється минула подія. За її слідами, що залишаються на матеріальних предметах і у свідомості людей, які спостерігали цю подію, обґрунтовують тезу звинувачувального вироку, в основі якого можуть, наприклад, бути: спостереження свідка за поведінкою обвинуваченого, залишки слідів на місці злочину, виїмка речей і цінностей під час обшуку; письмові документи, зафіксовані результати огляду місця, де був вчинений злочин.

З метою встановлення істини при вчиненні злочину дуже важливо, щоб правоохоронці мали у своєму розпорядженні максимально достатню кількість аргументів.

Для підтвердження цієї думки наведемо добре відому історію суду над давньогрецьким філософом Сократом, описану Платоном. Як відомо, Сократ був притягнутий до суду. Йому винесли вирок: *«Наша демократія стоїть на тому, щоб будь-який громадянин мав доступ до влади: всюди, де це можливо, ми вибираємо начальників за жеребом, щоб всі були рівні. А Сократ говорить, що все це смішно: це все одно, що вибрати стернового на кораблі за жеребом, а не за його знанням і досвідом».*

Судді: *«Сократ не визнає державних богів».* На суді Сократ сказав: *«Говорять, що я не визнаю державних богів, але ви всі є свідками, що я кожного разу беру участь в обрядах і жертвоприношеннях».*

Судді: «Сократ – противник, ворог наших звичаїв. Його вчення псує молодь. Він вчить непокорі владі».

На це Сократ відповів: «Говорять, що я псую звичаї юнаків. Але як? Що, я вчу їх зніженості, жадоби, гонору, зверхності?»

Але я сам не зніжений, не жадібний, не гоноровий. Вчу непокорі владі? Ні, я говорю: «Якщо закони вам не подобаються, приймайте нові, а поки їх не ввели, виконуйте старі...

Ви ж довіряєте ваших дітей тим вчителям, хто краще знає грамоту; чого ж ви не довіряєте їх тому, хто не краще її знає?»

Ці люди вигадали звинувачення, начебто я вчу юнаків всьому недоброму і поганому. А я взагалі нічому не вчу, тому що сам нічого не знаю, я тільки ставлю запитання собі та іншим, а задумуючись над різними питаннями, ніяк не можна стати поганою, недоброю людиною, а навпаки, – хорошим, благородним – можна. Я думаю, що я корисний державі тим, що не даю вашому розумові впасти в сплячку і турбую його так, як тедзь турбує зажирілого коня.

Тому я присудив би собі не смертну кару, а нагороду – ну, наприклад, обід за рахунок казни, бо ви всі знаєте, що я чоловік бідний».

Судді виносять Сократу смертний вирок.

У своєму останньому слові Сократ сказав: «Шановні громадяни, я старий чоловік і не боюся смерті.

Що приносить людям смерть, я не знаю. Якщо потойбічного світу немає, то вона не врятує мене від немичності, і це добре. Якщо загробний світ є, то я там можу зустрітись з великими мужами стародавнього світу і звернутися зі своїми запитаннями до них, і це буде ще краще. Так що давайте розійдемося: Я – щоб вмерти, ви – щоб жити, а що краще, нам невідомо».

Друзі пропонували йому втечу з в'язниці, але на це він відповів: «Навіщо? Тоді я справді порушу закон і

справедливо заслужу кару. І куди? Хіба є таке місце, де не вмирають?».

Йому сказали: «Нам боляче дивитися, як ти страждаєш незаслужено».

Він відповів: «А ви б хотіли, щоб заслужено?». Його запитали: «Як тебе поховати?». Він відповів: «Погано ж ви мене слухали, якщо так говорите: ховати ви будете не мене, а моє мертве тіло». Йому подали чашу – він випив її до дна.

Як бачимо на цьому прикладі, судді, які звинувачували Сократа, не володіли реальними фактами, за допомогою яких могли справедливо його звинувачувати, і навпаки, аргументи Сократа, який захищав себе від неправедного суду, були чіткими, логічно несуперечливими і переконливими.

Але наявність фактів, які підтверджують те чи інше положення, часто буває ще недостатньою для аргументованого доказу. Якщо, наприклад, у логічному ланцюзі фактів ми раптом виявимо хоча б один, який суперечить доказу цього положення, то цей факт або обмежує загальний висновок, або взагалі спростовує його. Наприклад, слідчий зібрав достатню кількість фактів, які, на його думку, свідчать про порушення закону особою *К.*, але аргументовано довести причетність *К.* до злочину не може, бо підозрюваний *К.* має надійне алібі і висував протилежні факти, що доводять його непричетність до злочину.

Факти можна підібрати, але одиничні, взяті самі по собі, відірвані один від одного, від конкретної дійсності вони не здатні служити аргументованим доказом. Отже, факти тільки тоді стають надійним доказом, коли вони беруться не ізольовано, не поодинці, а розглядаються у взаємозв'язку і сукупності як факти, які є істинним відображенням тих чи інших явищ і процесів у природному і соціальному середовищі.

У судово-слідчій практиці важливу роль відіграє алібі. Як уже зазначалось, головним фактом доказу повинні бути дії звинувачуваного, який вчинив злочин у конкрет-

ному місці і часі, все це є необхідним елементом і складовою предмета доказу. Навпаки, алібі є не що інше, як відсутність звинуваченого в конкретному часі і місці, де вчинена інкримінована йому подія, і це є основою головного факту у формі заперечення вчиненого злочину. Таким чином, від правильного розуміння і достовірного встановлення або спростування алібі кожного разу залежить результат кримінальної справи, а отже, і доля людини.

Слід відзначити, що алібі приводить не тільки до виправдання, а інколи і до звинувачення. Наприклад, встановлено, що в момент аварії оператор був відсутній на своєму робочому місці. У подібних випадках формою злочинної поведінки є бездіяльність на робочому місці. Відсутність на робочому місці в даному прикладі свідчить, що це є доказовим фактом бездіяльності оператора під час аварії. Встановити факт злочину інколи буває дуже складно.

Судовий доказ здійснюється згідно із законами і правилами логіки, а також підлягає юридичним законам. Судовий доказ носить чітко виражений правовий характер. Достовірне пізнання кримінальних справ забезпечує правильне застосування закону і є гарантією винесення правильних рішень, які об'єктивно відповідають істині. Судове рішення тільки тоді буде правосудним, коли буде об'єктивно і всебічно обґрунтоване під час судового розгляду. Отже, доказ у кримінальному процесі вживається і як логічне доведення, і як будь-які свідчення про факти.

Логічне доведення, як і інші поняття і судження, має певну структуру.

6.2. Структура і способи доказу

Структурними елементами доведення є три взаємопов'язані елементи: 1) теза; 2) аргументи; 3) демонстрація.

Теза доказу – це судження, істинність якого треба довести у процесі аргументації. Отже, теза – це положення,

яке потрібно обґрунтувати. Наприклад: «Чи готує ЛДУВС фахівців для боротьби з економічною злочинністю в Україні?». Аргументами, які підтверджують істинність висунутої тези, є відповідь: «Так, ЛДУВС готує фахівців для боротьби з економічною злочинністю в Україні».

Теза – головний елемент доказу і відповідає на питання «Що доводимо?». *«Теза – стрижень будь-яких висновків та суджень, – підкреслює В.М. Тертишник, – головна думка, істинність якої необхідно ретельно перевіряти та скрупульозно доводити».*

В логіці розрізняють основну і часткову тези. **Основна теза** – це головний висновок, істинність якого треба довести. **Часткова теза** – це судження, яке використовується для доказу основної тези, яка сама потребує доведення. Наприклад, якщо основною тезою є твердження, що: «Громадянин А. вчинив злочин, передбачений ч. 1. ст. 368 КК «Одержання хабара», то частковою тезою буде положення про те, що гр-н А. є посадовою особою, що він вчинив дії в інтересах особи, яка дала хабар і т.д., які, в свою чергу, вимагають доказу.

У математиці роль тези виконує теорема, яку потрібно довести. У соціології теза – результат соціологічних досліджень, аналіз обґрунтування конкретних соціальних фактів. У медицині – доведення про «діагноз конкретної хвороби» і т.д. Якщо відсутня теза, то й доводити нічого. У судово-слідчій практиці висувають і обґрунтовують судження про окремі обставини кримінального злочину, про особистість злочинця, про його співучасників, про мотиви і цілі злочину, про знаходження викрадених речей, інші факти злочину. Як узагальнення теза в обвинувальному висновку і у вирокі суду – це ряд взаємопов'язаних суджень, які характеризують суттєві обставини, за яких вчинено злочин.

Для того, щоб довести істинність чи хибність тези, треба навести аргументи, які або підтверджують, або спростують цю тезу.

Аргументи (засновки, підстави, докази) – це положення, за допомогою яких обґрунтовується теза. Як аргументи можуть виступати лише такі положення, істинність яких доведена, безсумнівна, достовірна. Вони є логічним щаблем доказу і відповідають на питання: «Чим, з допомогою чого ведеться обґрунтування тези?».

Аргументи у різних галузях знань можуть бути різні: за змістом судження, теоретичні або емпіричні узагальнення, аксіоми, факти.

Так, якщо органи дізнання у своєму розпорядженні мають висновки експертизи про співпадіння відбитків пальців звинуваченого з відбитками на місці вчиненого злочину, то слідчий приходить до висновку, що звинувачуваний був на місці злочину.

У юриспруденції аргументами можуть бути загальні правові положення, норми права та інші оціночні стандарти. Так, правомірність або протиправність конкретного злочину визначають шляхом його співставлення з правовими нормами. Якщо, наприклад, дії конкретної особи кваліфікують як *вимагання*, то як висновок підтверджують істинність такого твердження – *«Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці»* (ст. 189 КК).

Отже, доказ у кримінальному процесі вживається і як логічне доведення, і як будь-які свідчення про факти.

Факти – перевірені з допомогою доказів, істинні, встановлені на відповідному професійному рівні знання про об'єктивну соціальну дійсність.

При аналізі і розкритті злочину важливу роль відіграють факти. *Фактами* або *фактичними даними* висту-

пають одиничні явища або події, для яких характерним є конкретний час, місце і умови їх існування. Факти використовуються як доводи у будь-якій науці.

З метою встановлення істини при вчиненні злочину дуже важливо, щоб правоохоронці мали у своєму розпорядженні максимально достатню кількість фактів.

Цікавий приклад про роботу наших колег поліцейських на Заході наводять Н.В. Кручиніна і В.І. Шиканов.

Так, у Шеффелді (Англія) на розшук вбивці одинокої літньої вчительки музики були задіяні понад 200 поліцейських. Вони відвідали 6 тис. будинків, опитали декілька тисяч чоловік. Через три тижні встановили 138 осіб, алібі яких було неможливо перевірити, і ще 70, які не мали алібі. З них 16 чоловік було виділено в категорію «особливо підозрілих» – тих, хто мав можливість і мотив для вчинення злочину. Один із них і виявився вбивцею.

По іншій справі про вбивство господаря великого кондитерського магазину для розшуку вбивці, який залишив на місці злочину відбитки пальців, поліція закликала населення добровільно пройти дактилоскопію. Організували два дактилоскопічні пункти, які працювали по 12 годин на добу. Перевірку пройшли всі 23 тис. чоловіків, які проживали в цій частині міста. Одночасно слід з місця злочину співставляли з дактилоскопічними картами осіб, затриманих за інші правопорушення. В результаті вжитих оперативних заходів вбивця був знайдений. Це повчальний приклад високоефективної роботи щодо розкриття злочинів. Роз'яснювальна робота поліції забезпечила добровільну участь у таких заходах громадян, які розуміли, що все це в кінцевому результаті робилось заради їхнього захисту від злочинців.

Демонстрація – це логічний зв'язок між аргументом і тезою. Так, наприклад, аргументи (**a1... a2... an**) виконують важливу функцію як основи доказу, а теза (**T**) є їх логічним наслідком.

(a1... a2... an)... T

Обґрунтування тези може набувати форми дедукції, індукції або аналогії, які можуть застосовуватись як самостійно, так і в різних комбінаціях. Так, наприклад, при дедуктивному умовиводі демонстрація здебільшого здійснюється у формі підведення часткового, одиничного випадку під загальне правило.

Особливість дедуктивного обґрунтування полягає в тому, що якщо основні аргументи будуть істинними і будуть дотримані умови всіх правил логічних умовиводів, то результати будуть достовірними.

Індуктивне обґрунтування – це логічний перехід від аргументів, у яких представлена інформація про окремі випадки, дії, до тези, яка їх узагальнює.

Наприклад: будь-який злочин проти особистої власності громадян України, згідно з *КК*, карається позбавленням волі за *ст. 185, 186, 187, 189, 190*.

Обґрунтування даної тези може бути виконане за допомогою індукції. Відомо, що злочини такого роду передбачені у п'яти статтях *КК*: «крадіжка», «грабіж», «розбій», «шахрайство», «вимагання». За вчинений злочин у кожній із цих статей Законом передбачена міра покарання. Таким чином, вищенаведені аргументи вичерпують всі різновиди злочинів проти особистої власності громадян. У наведеному прикладі обґрунтування побудоване у формі умовиводу повної індукції, у якому з істинних засновків об'єктивно слідують істинні висновки. Дуже часто в юридичній практиці адвокати, захищаючи підсудного, звертаються до аргументів, мета яких – підміна понять. Так, наприклад, «розбій» видають за «крадіжку».

У розкритті злочину дуже часто вдаються до аналогії. Демонстрація у формі аналогії – це обґрунтування тези, у якій сформульовано твердження про якості, риси, ознаки одиничного явища. На цій основі будуються висновки експертів у дактилоскопічних, трассологічних та інших видах судових експертиз.

Способи доказу

За способом обґрунтування тези розрізняють два види доказів: прямий і опосередкований.

Прямим доказом називається такий умовивід, у якому при обґрунтуванні тези не користуються суперечливими до тези аргументами. Прямий доказ застосовується у випадках, коли одиничне явище або подія підводиться під загальне положення.

Опосередкованим (непрямим) називається доказ, у якому істинність тези обґрунтовується за допомогою антитези. **Антитеза** – це суперечливе до тези судження. Так, наприклад, теза: «У даному випадку трапилося самогубство»; антитеза: «Неправильно, що в даному випадку сталося самогубство». Обґрунтування тези можна побудувати за методом виключення. У процесі аргументації показують неспроможність всіх членів диз'юнкції, крім одного. Таким чином, опосередковано обґрунтовують істинність цієї однієї тези. Судження проходить у формі заперечувально-стверджувального модусу розподільно-категоричного силогізму (умовиводу).

Розподільно-категоричний доказ часто застосовується у судово-слідчій практиці при перевірці версій щодо осіб, винних у вчиненні того чи іншого злочину, при виявленні причин виникнення конкретних явищ, а також при виборі необхідної статті *КК*, *КПК* при кваліфікації правопорушення та в інших випадках.

Прямий і опосередкований види доказу можуть застосовуватись самостійно, а можуть і разом, що дає можливість значно об'єктивніше його обґрунтувати.

6.3. Спростування і його роль у юридично-правовій діяльності

Спростування – це така логічна операція, у результаті якої встановлюється хибність раніше висунутої тези. У процесі

обговорення теоретичних і практичних питань часто зіштовхуються різні думки і пропонуються різні варіанти рішень.

У результаті виникає **дискусія**. Відповідно до кількості учасників дискусія може бути як двосторонньою, так і багатосторонньою. Учасника дискусії, який раніше висунув і відстоює тезу, називають *пропонентом*, а той, хто виступає із запереченням – *опонентом*. У процесі дискусії опонент може перетворитися у пропонента, якщо замість заперечення він висуває і обґрунтовує свою тезу. Аналогічно і пропонент може стати опонентом, якщо він переходить від обґрунтування власної тези до критики ідей, поглядів, пропозицій іншої сторони.

Дискусію у спірних і ще не вирішених питаннях називають *полемікою* (від грецьк. *polemikos* – налаштований войовничо, ворожий). Будь-який судовий процес – це боротьба, у якій беруть участь обвинувач, захисник або позивач і відповідач.

Наприклад, дуже важливо, щоб у процесі судового розгляду був винесений справедливий вирок, але, якщо людина невинна, то вона повинна бути виправдана.

Цікавий приклад спростування і доказу у судовій практиці наводить видатний французький філософ і мислитель Вольтер у повісті «Задіг або доля».

У купця Сеток єврей взяв у борг п'ятсот унцій срібла. Минув час і Сеток став вимагати у єврея свої гроші. Але двоє свідків, які були присутні, коли єврей позичав гроші, померли і єврей, не боячись бути викритим, відмовився від виплати боргу. Сеток розповів про своє горе мудрому Задігу.

«В якому місці, – запитав Задіг, – віддали ви ваші п'ятсот унцій?»

– На широкому камені, який знаходиться біля гори Хорив», – відповів купець.

– Який характер у вашого боржника? – запитав Задіг.

– Він – шахрай, – відповів Сеток.

– Я питаю у вас, горячий він або флегматичний, обережний він або нерозсудливий?

– Наскільки я знаю, він найгорячіший зі всіх шахраїв, – відповів Сеток.

– Добре, – сказав Задіг, – дозвольте мені захищати вашу справу перед судом.

На суді Задіг звернувся з проханням, щоб єврей повернув борг. «Є у вас свідки?» – запитав суддя. «Ні, вони вже померли, але залишився великий камінь, на якому були відраховані гроші, але, якщо ви віддасте наказ полати за цим каменем, то я сподіваюсь, що він буде свідком. Ми з євреєм залишимося тут, поки принесуть камінь, а витрати за його доставку оплатить Сеток». «Добре», – відповів суддя. І зайнявся іншими справами. В кінці засідання суддя запитав у Задіга: «Ну що, ваш камінь ще не прибув»? Єврей, сміючись, відповів йому: «Навіть ваша честь, якщо ви залишитеся до завтра, то все-таки не дочекаєтесь цього каменя, оскільки він знаходиться більше ніж за шість миль звідси, і потрібно п'ятнадцять чоловік, щоб його зрушити з місця».

– «Я говорив вам, – вигукнув Задіг, – що камінь буде свідчити в нашу користь: оскільки цей чоловік знає, де він знаходиться, то таким чином він зізнається, що гроші відраховані йому були якраз на цьому камені». Вражений єврей змушений був у всьому зізнатися і повернув Сетоку п'ятсот унцій.

Спростування може здійснюватися трьома способами:

- а) критикою тези;
- б) критикою аргументів;
- в) критикою демонстрації.

У процесі юридичної практики дуже важливо дотримуватись правил щодо тези, аргументів і демонстрації.

а) критика тези

Мета – показати неспроможність, хибність запропонованої пропонентом тези. Тезу розцінюють як хибну, як-

що пропонент свідомо знає про хибність, але незважаючи на це, відстоює її і наводить аргументи. Помилковою буде теза у випадку, якщо пропонент просто помиляється щодо висунутої ним тези.

Спростування тези може бути як прямим, так і опосередкованим. *Пряме спростування*, побудоване у формі судження, одержало назву «зведення до абсурду». Суть його полягає у тому, що на початку допускають, що запропонована теза є істинною, і на цій основі робляться висновки. Розмірковують так: допустимо, що пропонент має рацію, і його теза є істинною, і з неї витікають певні наслідки.

Якщо при співставленні наслідку з фактами виявиться, що вони суперечать об'єктивним даним (об'єктивній істині), тоді їх визнають неспроможними. Таким чином, робиться висновок про неспроможність, хибність самої тези – хибні наслідки є свідченням хибної тези.

Слід зазначити, що у політичній діяльності, часто висуваються тези (гасла), мета яких досягти політичної цілі.

У процесі судового дізнання за допомогою прямого заперечення може спростуватися, відкидатися висунуте звинувачення тези. І навпаки, під час судового процесу висунуте звинувачення тези обґрунтовується такими фактами, які є основою для прийняття судом рішення про застосування покарання. Суть *опосередкованого спростування* полягає в тому, що опонент не обов'язково аналізує тезу свого супротивника – пропонента, не перевіряє ні його аргументів, ні демонстрації. Він всю увагу концентрує на прискіпливому і всебічному обґрунтуванні власної тези. Якщо аргументація ґрунтовна і вдається переконати своїх противників (опозицію) у правильності судження, то доходять висновку про хибність тези пропонента. Таке спростування можливе у тому випадку, коли чітко дотримуватися закону виключеного третього, тобто коли теза і антитеза регулюються принципом «третього не дано».

б) критика аргументів

Аргументи відіграють важливу роль у юридичній теорії і практиці. За їх допомогою обґрунтовується теза. Ар-

гументи доводяться, обґрунтовуються, засвідчуються самостійно, незалежно від тези. Коли порушується дане правило, то виникає логічна помилка («в доведенні»), суть якої полягає в тому, що теза доводиться аргументом, а аргумент – тезою. Якщо опоненту вдається показати сумнівність або хибність аргументів пропонента, то зрозуміло, що у такому випадку послаблюється позиція пропонента, бо така критика доводить необґрунтованість його тези.

У процесі критики опонент вказує на неточне викладення фактів, їх суперечливість, виражає сумнів в авторитетності експерта, на висновки якого опирається пропонент і т.д. У випадку встановлення хибності аргументів теза, безумовно, буде необґрунтованою.

в) критика демонстрації

Це третій засіб спростування. У даному випадку вказують на те, що у судженнях пропонента відсутній логічний зв'язок між аргументами і тезою. Якщо теза не витікає з аргументів, то вона не є доказовою. Слід мати на увазі, що для «створення» вигідної для себе морально-психологічної атмосфери, досвідчені демагоги вміло застосовують різного роду софізми, мета яких – заплутати свого противника, показати його некомпетентність. Щоб переконати в існуванні логічного зв'язку між тезою і аргументами, «досвідчені полемісти» з метою впливу на слухачів у публічній дискусії можуть застосовувати мовні штампи та інші демагогічні методи.

6.4. Логічні правила і помилки у доведенні і спростуванні

а) логічні правила і помилки щодо тези

Теза у доведенні і спростуванні є одним із центральних елементів у юридичній теорії і практиці. У яких би напрямках і формі не будувалось судження, які б факти і події не аналізувались, але в центрі уваги постійно залишається теза.

Теза повинна бути чітко сформульованою та лаконічною. В необхідних випадках складну тезу слід розчленувати на частини, між якими не повинно існувати суперечностей, частини, елементи тези повинні бути між собою логічно пов'язаними.

При обґрунтуванні висунутої тези і спростуванні антитези, правила логіки вимагають:

- 1) теза повинна бути визначеною;
- 2) вона не повинна змінювати свій зміст, (закон тотожності).

Правило визначеності означає, що теза повинна бути сформульована чітко і зрозуміло. Що це означає? Коротке і чітке визначення дає можливість з'ясувати точний зміст термінів, на відміну від їх невиразної суперечливої термінології.

Теза: «Сьогодні у державі існують ринкові відносини, у яких наявні комуністичні і капіталістичні відносини». У якій державі?

Інколи під час суперечки свідомо застосовують нечітке формулювання тези. Такий прийом був застосований у полеміці проти сенатора зі штату Флорида К. Пеппера, в результаті він потерпів поразку на чергових виборах. Його противник заявив: «... все ФБР і кожний член конгресу знає, що Клод Пепшер – безсоромний екстраверт. Більше того є всі підстави вважати, що він практикує nepotизм по відношенню до своячениці, сестра його була феспіанкою в гріховному Нью-Йорку. На кінець, і тому важко повірити, хоча й добре відомо, що до шлюбу Пепшер практикував целібат».

(Екстраверт – товариська, компанійська людина; nepotизм – покровительство родичам; феспіанка – покровителька драматичного мистецтва; целібат – безшлюбність).

Це правило стосується і антитези. Якщо ми, наприклад, прагнемо її спростувати, то повинні добре розуміти думку, ідею свого опонента. Краще, якщо він її викладе письмово. Дотримання даного правила робить критику об'єктивною.

У структурному плані теза може бути виражена у формі як простого, так і складного судження. Важливе значення має кількісна характеристика судження: формується вона або як загальне судження, або як часткове.

Теза може бути представлена кількісно невизначеним судженням, наприклад: «наркомани-вбивці»; «суд – несправедливий». У даних судженнях не зрозуміло, про що йде мова: чи всі суди несправедливі, чи тільки деякі з них. Ці тези важко як захищати, так і спростовувати, оскільки вони є невизначеними. Якщо теза є складною, тобто утворена з цілого ряду взаємопов'язаних компонентів, які є відносно самостійними, то під час дискусії слід розбити ці елементи на частини і поетапно їх аналізувати. Це дозволить приймати або спростовувати важливі її елементи, уникати підміни суттєвих розбіжностей.

Правило визначеності тези забороняє видозмінювати і відступати від попередньо сформульованого положення у процесі даного судження. Якщо попередньо під час виступу під впливом нових фактів або контраргументів проponent схиляється до думки про неточність своєї тези, то він може змінювати або уточняти її. Але про свій намір він повинен інформувати свого опонента і слухачів. Забороняється лише негласне відхилення від першопочаткової тези.

Яскравим прикладом підміни тези у політичній історії є теза В.І. Леніна *«Ми вважаємо себе рівноправними з Українською РСР і разом, і нарівно входимо в новий союз, нову федерацію»*. Ця заява вождя мала на меті заспокоїти українців, оскільки національне питання для українського народу було найбільш актуальним і болючим протягом всієї його героїчної і трагічної історії.

22 вересня 1922 р. Сталін пише таємний лист до Леніна. Ось його дослівний переклад:

«За 4 роки громадянської війни, коли ми в результаті інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати в

середовищі комуністів, всупереч їх бажанням, справжніх і послідовних соціал-націоналістів, які вимагають дійсної незалежності і розуміють втручання ЦК РКП/б/ як обман, лицемірство зі сторони Москви. Молоде покоління комуністів України на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто твердить і гне свою лінію за незалежність, а також уперто вимагає приведення в життя і додержання Конституцій незалежних республік».

Зміст цього листа яскраве свідчення того, яку політичну гру вело вище державне керівництво СРСР щодо національного питання.

У практиці досить часто ігнорують ці правила як свідомо, так і несвідомо. Загальна назва помилки щодо тези доказу – підміна тези, яка виражається у формі втрати тези або повної чи часткової її підміни.

Втрата тези проявляється у тому, що сформульовану тезу пропонент забуває і переходить до іншого положення. У народі про таких говорять:

«Почав за здоров'є, закінчив за упокій».

У процесі доведення пропонент від причини конфліктів на транспорті переходить до тези, що причиною конфліктів на транспорті є недостатня кількість контролерів.

Підміна тези часто виникає в результаті помилковості або халатності у судженнях, коли людина попередньо формулює свою основну думку нечітко і невизначено, а підправляє і уточнює її протягом всього виступу.

Теза часто підмінюється і тоді, коли в дискусії замість чіткої відповіді на поставлене запитання промовець ухиляється або «ходить довкола», а прямо і конкретно на нього не відповідає. Різноманітністю підміни тези є помилка, яка одержала назву *«аргумент до особи»* (*argumentum ad personam*), коли при обговоренні конкретних дій особи або запропонованих рішень промовець переходить до обговорення особистих якостей людини. Так, під час судово-

го процесу замість того, щоб дати об'єктивну оцінку вчиненого злочину і винести справедливий вирок злочинцю, переходять до розгляду другорядних несуттєвих причин, характеристики інших осіб, які могли опосередковано взяти участь у вчиненні злочину.

Різновидом підміни тези є помилка, яка одержала назву «логічна диверсія». Ця помилка виникає в результаті того, що, відчуваючи неможливість довести або логічно обґрунтувати висунуте положення, промовець намагається перенести увагу слухачів на обговорення іншого положення (тези), яке не має прямого зв'язку з першопочатковим положенням (тезою).

В оповіданні «Зрізав» Василя Шукшина наводиться цікавий приклад. У село до батьків Журавльових з міста приїхали син з невісткою, обидва кандидати наук. Ввечері до Костянтина Івановича та його дружини Валі завітали односельці, серед них був і Гліб Капустін, який серед чоловіків славився як людина, котра у суперечці могла «зрізати» будь-кого з відомих земляків, які приїжджали в село. Запитання, які ставив Гліб, по суті були провокаційними і антинауковими. Цей сільський демагог, вирішив принизити науковців, користуючись необізнаністю у багатьох проблемах простих односельців. – *«Як зараз філософія, – звернувся Гліб до Костянтина Івановича, – визначає поняття невагомості?»*

– *Так, як постійно визначала. Чому – зараз?*

– *Але ж це явище відкрито недавно. – Гліб посмінувся зловтішно. Тому-то я і питаю. Натурфілософія, скажімо, визначає це так, стратегічна філософія – зовсім інакше...*

– *Та нема такої філософії стратегічної, – захвилювався кандидат. Ви про що взагалі?*

– *Так, але є діалектика природи, – спокійно продовжував Гліб. – А природу визначає філософія. В якості одних із елементів природи недавно виявлено невагомість. Тому я і запитую чи не спостерігається розгубленість серед філософів?*

Кандидат щиро засміявся. Але засміявся один... І відчув незручність. Покликав дружину:

– Валю, йди-но сюди, у нас тут... якась дивна розмова!

Валя підійшла до столу. Костянтин Іванович все ж таки відчував незручність, чоловіки дивились на нього і чекали, як він відповість на запитання.

– Давайте встановимо, – серйозно заговорив кандидат, – про що ми говоримо.

– Добре. Друге питання: як ви особисто ставитися до проблеми шаманізму в окремих районах Півночі?

Отже, Капустін своїми демагогічними запитаннями, які по суті були хибними, «зрізав» двох кандидатів наук. Оскільки на них відповісти з позиції логіки, науки, було не можливо. Це не що інше як «логічна диверсія». Часткова підміна понять.

Часткова підміна тези виражається у тому, що під час виступу проponent прагне видозмінити власну тезу, звужуючи і пом'якшуючи своє першопочаткове загальне положення. Так, початкове судження про те, що «всі учасники злочину наносили ножові поранення жертві», видозмінюється до твердження «більшість із них»; а потім – «окремі...»; «двоє...» і т.п.

У багатьох випадках тезу супротивника (противника) намагаються видозмінити в бік посилення або розширення.

Наприклад, якщо висувається теза про те, що при затриманні дуже небезпечного озброєного злочинця, який під час затримання застосував зброю і поранив працівника міліції, необхідно з метою затримання з боку міліції теж застосувати зброю. Противники такої тези виступають за те, що це антигуманно, що спершу треба переконати злочинця, щоб він добровільно склав зброю, а потім вже заарештувати його. У зв'язку з цим часто виникають конфлікти між прокуратурою і міліцією на предмет правомірного застосування зброї працівниками ОВС, що навіть призводить до порушення кримінальних справ проти працівників міліції.

З метою аргументованого переконання слід пам'ятати, що все те, що стосується обґрунтованої тези, факти, юридичні положення, документи повинні бути детально відібрані, вони мають логічно доповнювати одне одного і в жодному разі не бути суперечливими, тільки тоді ми одержимо надійну і переконливу систему аргументів, що має важливе значення у судово-слідчій практиці.

б) логічні помилки щодо аргументів

Як уже раніше зазначалось, аргументи у юридичній теорії і практиці відіграють дуже важливу роль. Аргументи – це повітря, без якого неможливі жодні дії як у науці, так і у практиці. У процесі аргументації дуже прискіпливо аналізується фактичний матеріал. Недостатньо доказові, слабкі і сумнівні аргументи відкидаються або уточнюються, найбільш доказові синтезуються у струнку і несуперечливу систему.

Пошук і відбір таких аргументів повинен здійснюватись з урахуванням аудиторії (робітники, вчені, студенти, працівники ДАІ і т.д.), тобто необхідно врахувати вікові, професійні, культурно-освітні та інші особливості цих та інших категорій під час виступу і дискусії.

Вимоги істинності аргументів

Аргументи виступають логічною основою, спираючись на них, згідно з правилами логіки, підтверджується або спростовується теза. Якщо в основі судження є неперевірені або сумнівні факти, то тим самим ставиться під загрозу весь хід аргументації. Досвідчений критик-аналітик, виявивши сумнівний факт, може поставити під загрозу або спростувати весь процес аргументації.

Логічні правила щодо аргументів:

1) аргументи повинні бути сформульовані зрозуміло і чітко;

2) аргументи повинні бути висловлюваннями, які повністю обґрунтовані, істинність яких встановлена за-здалегідь;

3) аргументи не повинні суперечити один одному. Із суперечливих суджень не може впливати жодне істинне положення.

Порушення цього правила може призвести до наступних помилок:

а) «хибний аргумент»

Суть його полягає у тому, що в обґрунтуванні тези за-здалегідь користуються хибними аргументами (доказами). Прикладом такої помилки є доведення, що $2 \times 2 = 5$. Цей аргумент може виявитися хибним, якщо, скажімо, вся сукупність наведення фактів виявилася суперечливою (наприклад, при некваліфікованому підході до кримінальної справи): суперечливі свідчення свідків та обвинувачених, аргументів експертів, що не співпадають із фактами, та ін.

б) «брехливий аргумент»

Причини – використання як аргументу неіснуючого факту. Наприклад: 23 липня 1934 р. на зустрічі зі Сталіном відомий англійський письменник Д. Уельс висунув аргументи, в яких піддав сумніву існування демократії, прав і свобод в СРСР. Сталін формулює свої аргументи: *«Ви помиляєтесь, – говорить він, – соціалістичне суспільство єдина міцна гарантія охорони інтересів особистості, ... якщо ви думаєте, що комуністи люблять насильство, це не так. Вони б із задоволенням відмовились від методу насильства, якщо б панівні класи погодилися вступити місце робітничому класу»*. Відомо, що у цей час ніяких панівних класів в СРСР не існувало, а відносно прав і свобод, то вони тільки декларувались. Так, у своєму посланні Черчіллю Сталін так пояснював боротьбу радянської влади з куркулями в 1930–1931 рр., яка по суті була антигуманною і насильницькою: *«Селяни виганяли куркулів із землі, розкуркулювали їх, забирали в них худобу й*

реманент і прохали радянську владу заарештувати й заслати куркулів». Отже, аргументи «батька всіх народів» були «брехливими».

Особливо небезпечною ця помилка є в судово-слідчій діяльності, бо може призвести до судових помилок – покарання невинного або виправдання злочинця. Аналіз кримінального законодавства та судово-слідчої практики під час сталінських репресій в колишньому СРСР свідчить про тотальне беззаконня. Практично докази вини так званих «ворогів народу» були відсутні.

У 1937 р. наркомом НКВС Єжовим була «спущена» директива щодо проведення масових арештів. Замість того, щоб опротестувати цю жахливу протиправну директиву, прокурор СРСР Вишинський надіслав прокурорам шифrogramу, в якій зазначалось: «Ознайомтесь в НКВС з оперативним наказом Єжова від 30 липня 1937 року за номером 00447». Дотримання процесуальних норм і попередніх санкцій на арешт не вимагалось. У березні 1937 року Вишинським і Єжовим було підписано лист Сталіну, в якому пропонувалось у півторамісячний термін розглянути справи і винести вирок, згідно списку 250 осіб до вищої міри покарання, 185 – до ув'язнення в тюрму на 10 років і 60 – на 8 років.

Вишинський і Єжов просили Сталіна затвердити їхню пропозицію. Військова Колегія Верховного суду СРСР, якою керував В.В. Ульянов, беззаперечно виконала ці вказівки. В одній із доповідей Ульянова від 15 жовтня 1938 р. Л.П. Берії повідомлялось, що за період з 1 жовтня 1936 р. по вересень 1938 року колегією було засуджено: до розстрілу – 30 514, до тюрмного ув'язнення – 5 643, всього 36 157 осіб.

в) «аргумент до особи»

Його мета – відвернути увагу від змісту того, про що говорить супротивник, і виставити його особу як предмет звинувачень і критики.

І.В. Хоменко наводить наступний приклад із судової практики одного з районних судів міста Києва.

«Під час судового розгляду справи, в той момент, коли адвокат, виступаючи із захисною промовою, сказав: «Товариші судді, якщо по совісті говорити...», прокурор, піднявшись зі свого місця, кинув адвокату репліку: «А у вас є совість?»».

г) *«аргумент до публіки»*

Замість обґрунтування тези, її істинності чи хибності об'єктивними аргументами, намагаються спертися на думку, почуття, настрої слухачів, які присутні при суперечці, і перетягнути їх на свій бік.

Той, хто користується таким аргументом, звертається вже не до свого опонента, а до присутніх, іноді навіть випадкових слухачів, намагаючись здійснити психологічний тиск на супротивника. Яскравим прикладом може служити наступний історичний приклад.

Великий Цезар вбитий. Хвилюється народ Риму. Активний учасник заклоту Брут виступає перед громадянами з метою переконати, їх що Цезар прагнув захопити владу і стати диктатором і тим самим розтоптати римську демократію. Його потрібно було вбити в ім'я свободи. У натовпі було чути схвальні вигуки на підтримку Брута. Одразу за Брутом на трибуну піднімається Антоній, який зумів переконати слухачів в тому, що Цезар тричі відмовився від корони, і що він перед самою смертю готувався зробити щедрі пожертви римлянам. Антоній побудував свою промову, спрямовану проти Брута Касія та інших вбивць Цезаря, з глибоким знанням людської психології. Після його виступу народ був готовий громити будинки заклотників.

д) *«аргумент до авторитету»*

З метою підтримки власної точки зору апелюють до імен, ідей, заслуг і поглядів людей, які є авторитетами для супротивника, або навіть і для суспільства.

Якщо протилежна сторона навіть не підтримує ідей, поглядів указанного авторитета, на який посилається той, хто висуває таке обґрунтування, «аргумент до авторитета» застосовується з огляду на те, що супротивник не насмілиться сперечатися з ним. Цікаво відмітити і такий історичний факт. Будучи молодим студентом Казанського університету В.І. Ленін так глибоко захопився марксистською теорією і так глибоко вірив в її беззаперечну істинність, що все своє свідоме життя він присвятив реалізації її на практиці. Ви не знайдете жодного положення Маркса-Енгельса, яке б Ленін поставив під сумнів. У полеміці, у боротьбі зі своїми супротивниками вождь пролетаріату постійно цитує Маркса і посилається на його авторитет.

е) «аргумент до освіченості»

Мета – довести і переконати аудиторію, що супротивник – неосвічений, не володіє інформацією і необхідними фактами, а тому його аргументи не слід серйозно брати до уваги.

є) «аргументи до фізичної сили»

Це загроза неприємними наслідками (зокрема, застосування насильства) або примус чи шантаж.

Є заява Сталіна (мова оригіналу): *«каждый, кто пытается разрушить... единство социалистического государства, кто стремится к отделению от него отдельной части и национальности, он враг, заклятый враг государства, народов СССР. И мы будем уничтожать каждого такого врага... мы будем уничтожать весь его род, его семью».*

Прийом підміни критики тези критикою аргументів дуже часто зустрічається у судовій практиці, коли, критикуючи аргументи, обвинувачений взагалі не є винним.

Аргументи повинні бути достатніми для обґрунтування тези, але декілька аргументів, які взаємопов'язані між собою, здатні створити міцну основу для тези. Однак не слід наводити багато аргументів, це може призвести до ло-

гічної помилки, яка називається «надмірне обґрунтування». В азарті суперечки, емоційного хвилювання можна навести суперечливі аргументи, які можуть значно послабити суть обґрунтування.

З метою аргументованого переконання слід пам'ятати, що все те, що стосується обґрунтованої тези, факти, юридичні положення, документи повинні бути детально відібрані, вони мають логічно доповнювати одне одного і в жодному разі не бути суперечливими, тільки тоді ми одержимо надійну і переконливу систему аргументів, що має важливе значення у судово-слідчій експертизі.

Як вже зазначалось раніше, логічний зв'язок аргументів і тези проходить у формі таких умовиводів, як *дедукція*, *індукція* і *аналогія*.

Дедуктивний спосіб аргументації включає такі вимоги:

1) *у процесі аргументації необхідне точне визначення або опис у більшому засновку, який виконує роль доведення.*

Це дає можливість переконливо продемонструвати перед слухачами наукові, політичні, економічні ідеї. У судовому розслідуванні узагальненими положеннями часто виступають окремі нормативно-правові документи, статті кодексів, на основі яких робиться висновок про правову оцінку конкретних явищ.

2) *у процесі аргументації вимагається точний і достовірний опис конкретного факту, події, який подано у меншому засновку.*

Ця вимога продиктована діалектичним принципом конкретності істини. Якщо не дотримуватись її, то дедуктивне міркування буде далеким від істини. Отже, якщо загальне положення буде неточним, то правильне застосування його до конкретної події чи факту стає проблематичним. Порушення цієї вимоги у судочинстві призводить до неправильної кваліфікації кримінальних і цивільних правопорушень. При неточному, приблизному описі меншого

засновку, у якому фіксуються знання про окрему подію або вчинок, не виключається судова помилка – притягнення до відповідальності невинних осіб або залишення без покарання дійсного правопорушника.

Якщо чітко дотримуватись правил категоричних, умовних, розподільних і змішаних форм силогізмів, то дедуктивний умовивід об'єктивно веде до достовірного обґрунтування тези.

Індуктивний спосіб аргументації застосовується, як правило, у тих випадках, коли як доведення використовують фактичні дані.

Слід мати на увазі, що будь-яке явище, процес має тільки йому притаманні ознаки, риси та ін. І якщо їх об'єднати в одне ціле, то загальний висновок може бути далеким від істини. У чому тут справа? Зовнішньо подібні факти у соціальному середовищі можуть породжуватися різними причинами. Отже, узагальненню таких фактів повинен передувати конкретний діалектичний аналіз їх дійсної природи, взаємозв'язку і реальних причин виникнення. Логіка вимагає, щоб індуктивний аналіз супроводжувався діалектичним аналізом, який дає всі підстави у різноманітних і випадкових фактах виявляти проявлення суттєвого і закономірного. Зауважимо, що найбільш цінним і раціональним у будь-якій сфері, у тому числі і юриспруденції, є вміння об'єднати індуктивний і дедуктивний способи мислення й аналізу, що є найбільш ефективним і достовірним методом аргументації.

Якщо відсутній логічний зв'язок між аргументами і тезою, виникають помилки. Серед найбільш поширених – це логічний перехід від вузької до більш широкої сфери.

Ця помилка характерна, коли ті чи інші явища, процеси або ознаки, які притаманні конкретному предмету, автоматично адресуються іншому або, навпаки, стверджують, що він не володіє такими ознаками. Так, наприклад, деякі сучасні політики як на Заході, так і Сході з метою

використання України в своїх політичних і економічних цілях та інтересах нав'язують нашій державі свої політичні, економічні і дипломатичні вимоги і концепції. Це означає, що якщо Україна не буде покірно приймати ці вимоги і не буде відповідно проводити свою внутрішню і зовнішню політику, то вона не володіє ознаками суверенної, незалежної демократичної держави.

6.5. Паралогізми, софізми та логічні парадокси і їх роль у теорії аргументації

Хибні доведення, перш за все, пов'язані з порушенням правил логіки. Помилки в доведенні виникають або внаслідок поганого знання людиною предмета дослідження і її низької логічної культури, або внаслідок свідомого і навмисного порушення логічних правил. На цій підставі помилки, допущені в мисленні, поділяють на паралогізми і софізми.

Паралогізм (грецьке *paralogismos* – неправильне, помилкове міркування) – помилки, що виникають в мисленні внаслідок ненавмисного порушення вимог, законів і правил мислення, що звичайно приводять до помилкових висновків.

Софізми (грецьке *sophisma* – вигадування, хитрість) – помилки, що виникають у мисленні внаслідок навмисного порушення вимог законів і правил логіки. Софістичні помилки можуть бути наслідком або встановленням лише зовнішньої схожості явищ, або штучного підтасування окремих фактів або підміни понять, або порушень правил умовиводів. Похідним від терміна «софізм» є поняття «софіст» і «софістика».

Софістика – свідоме застосування у суперечках або в доказах хибних положень, що свідомо видаються за істинні.

Характерними прийомами софістики є виривання подій із їх зв'язку з іншими через підміну понять, словесні викрутаси, в результаті можна довести, що два рази по

два – п'ять, що частина більша від цілого. Це навмисний спосіб міркування з метою ввести противника в оману і перемогти його у суперечці.

Софісти (грецьке *sophiste* – майстер, художник) – старогрецькі філософи, які виступали в ролі професійних вчителів «мудрості» і «красномовства», навчали мистецтву ведення суперечок, необхідних всім учасникам політичних, філософських, юридичних дискусій і полеміки. У суперечці софісти звертались до прийомів, які в кінцевому наслідку одержали назву софістика. Особливо яскраво ця тенденція проявилася у IV ст. до н.е.

Багаті платили їм за уроки такі великі гроші, що софіст Горгій пожертвував в Дельфи золоту статую за доходи з навчання.

Правда, всіх бентежила думка, що мистецтву переконувати навчаться погані люди, злочинці? Але софісти відповідали: «Це вже нас не стосується. Ми як коваль, який продає покупцю ніж, а заріжуть цим ножом курку чи рідного батька, коваль не несе відповідальності».

Софісту *Протагору* (481–411 до н.е.), одному із видатних софістів належать знаменита фраза: «Людина є міра всім речам».

Про Протагора розповідали дотепну історію. У нього був учень, якого він вчив судовому красномовству. Згідно укладеного договору, учень мав заплатити вчителю після першої виграної справи. Навчання закінчувалося, але учень не поспішав виступати в суді, тоді Протагор сам подав на нього в суд. Протагор розмірковував так: «Якщо я виграю справу, він заплатить за вироком суду, якщо він, то заплатить мені за договором».

На що Еватл, як досить здібний учень відповів: «Якщо я виграю, то рішення суду звільнить мене від обов'язку платити. Якщо рішення суду буде не в мою користь, значить, я програв свій перший процес і не заплачу в силу нашої угоди».

Збентежений таким результатом справи, Протагор присвятив цьому спору з Еватлом спеціальний твір. На жаль, він, як і більша частина написаного Протагором, не дійшов до нас.

Типовими аналогічними софізмами є «*Брехун*», «*Рогатий*», «*Куна*» та інші.

Аналогічним софізмом є наступний: «*Чи бреше той, хто кляється, що він бреше, коли кляється?*»

Наведемо ще один відомий софізм «*Рогатий*»: «Те, чого ти не втрачав, ти маєш. Ти не втрачав роги. Отже, ти маєш роги».

У цьому софізмі є два засновки: у більшому «те, чого ти не втратив» – означають речі, якими ти володієш, у меншому засновку термін «не втрачав» відноситься як до речей якими ти володієш, так і до речей яких у тебе не було.

Цікаві приклади досить простих стародавніх софізмів приводить А. Івін:

1. Злодій не бажає придбати нічого дурного.
2. Придбання хорошого є доброю справою.

Отже, злодій бажає хорошого.

1. Ліки, які приймає хворий у великих дозах, є добро.
2. Чим більше робити добра, тим краще.

Отже, ліки потрібно приймати у великих дозах.

Китайський софіст Гунсунь Лун верхи на білому коні під'їхав до прикордонної сторожі. Начальник сторожі заявив, що переходити кордон можуть тільки люди, а перевозити коней не дозволяється. Гунсунь Лун на це відповів: «*Кінь може бути рудим, але білий кінь не може бути рудим. Таким чином, білий кінь – це зовсім не кінь*». Начальник сторожі, здивований таким аргументом пропустив софіста з його конем.

Так, римський імператор Калігула показав себе справжнім софістом у своїй жорсткості, «коли померла

Друзилла, якій він велів віддавати божественні почесті, то було злочином плакати за нею, тому, що вона була боги-нею, і не плакати тому, що вона була сестрою імператора».

Цей софістичний прийом був підставою для покарання тираном своїх політичних противників.

Активними критиками і противниками софістики були *Сократ, Платон і Аристотель*.

Звернемось до одного з творів (діалогів) Платона і прослідкуємо за логікою мислення Сократа (бл. 469–399 рр. до н.е.)

Вранці, ще до світанку, – писав Платон, – до Сократа прийшов Гіпократ з хвилюючою звісткою, що в Афіни приїхав відомий софіст Протагор. Гіпократ чув, що він «великий майстер ораторського мистецтва» і він бажає в нього навчитись цьому мистецтву, не шкодуючи для цього грошей; він прохає Сократа піти з ним до Протагора і попросити його дати йому декілька уроків. Сократ був зовсім іншої думки про софіста, бо був впевнений, що у Протагора нічому корисному навчитись не можна, і він думає, як же переконати свого молодого друга. Напряму зробити це важко, бо дуже натхненно настроений Гіпократ на зустріч з Протагором. Сократ досягає своєї мети в два прийоми. Оскільки в будинок, де зупинився Протагор, ще йти передчасно, він пропонує Гіпократу прогулятися по дворі, заводить з ним бесіду, яка спрямована, щоб логічно, з допомогою суджень і умовиводу підвести свого друга до протилежного умовиводу. «– Скажи мені, Гіпократ, – починає Сократ, – ось ти тепер збираєшся йти до Протагора, заплатити йому гроші за себе, а, відверто кажучи, для чого він тобі потрібний, ким ти хочеш бути? Скажімо, якщо б ти вирішував йти до свого тезки Гіпократа (великого лікаря), щоб внести йому гроші за навчання, і хто-небудь запитав тебе: «Скажи мені, Гіпократ, ти хочеш заплатити тому Гіпократу, ну, хто він, по-твоєму, такий?» – Що б ти відповів?

- Сазав би, що він лікар.
- А ким ти хочеш стати?
- Лікарем.
- А якщо б ти зібрався відправитись до Поліклета або Фідія, щоб внести за себе їм плату, а хто-небудь тебе запитав, ким ти вважаєш Поліклета або Фідія, раз ти рішив заплатити їм такі гроші, що б ти відповів?
- Сказав би, що вважаю їх скульпторами.
- Значить, сам ти хочеш стати ким?
- Ясно, що скульптором.
- А ось тепер ми з тобою відправляємось до Протагора і готові відрахувати йому гроші за тебе, якщо ще вистачить нашого майна на те, щоб умовити його, а якщо ні, то позичимо ще грошей у друзів. Так ось, якщо би хтось побачив, з якою настирливістю ми йдемо до Протагора і запитав нас: «Скажіть мені Сократ і Гіпократ, ким ви вважаєте Протагора і за що хочете платити йому гроші?» – Щоб ми йому відповіли? Як називають Протагора, коли говорять про нього подібно до того, як Фідія називають скульптором, а Гомера – поетом? Що в цьому разі чуємо ми відносно Протагора?
- Софістом називають цього чоловіка, Сократ.
- Так ми йдемо платити йому гроші тому, що він софіст?
- Так.
- А якщо б тебе запитали ось про що: «Сам ти ким прагнеш стати, якщо ідеш до Протагора?»
- Гіпократ почервонів – уже розвиднілось, так що можна було добре побачити його обличчя.
- Якщо розміркувати про те, що ми говорили, – відповів він, то зрозуміло, що я збираюсь стати софістом.
- А тобі, не соромно було б, клянусь богами, з'явитись серед еллінів в вигляді софіста?
- Клянусь Зевсом, соромно, Сократ, якщо говорити те, що я думаю.

Це приклад знаменитої логічної сократівської схеми «питання-відповідь». Як бачимо, Сократові легко вдалось відмовити молодого Гіпократу від його бажання взяти урок у софіста Протатора.

Критиці софістики і софістів Аристотель присвятив невеликий трактат «*Про софістичні спростування*».

Він дійшов висновку, що софістика – уявна мудрість, і зазначив, що у суперечках софісти мають певну мету.

Слід зазначити, що серед софістів існували різні школи і напрями, серед яких значну роль відігравав «Демократичний» напрям.

Його у юриспруденції розвивали юристи-оратори на чолі з Демосфеном. Вони проголошували рівність перед законом, захищали права на власність, доводили перевагу влади народу над іншими формами правління, закликали до об'єднання грецьких полісів під владою Афін. Вони прагнули «гуманізувати» політико-правові відносини. При цьому основний акцент робили не тільки на реалізації прав громадян, але і на їх відповідальності перед законом і державою.

І хоча в свій час Платон і Аристотель піддали софістику гострій критиці за «поверхову юриспруденцію» і «словесні виверти», їх погляди на співвідношення сили і права, обов'язку і відповідальності є актуальними і в наш час.

Софістика, в сучасному значенні, є навмисне, свідоме застосування у міркуваннях, суперечках софізмів, тобто явно або неявно хибних положень або висновків з метою спотворення істини.

Логічні парадокси

Парадокс (грецьк. *paradoxos* – неочікуване, незвичне) – судження, яке різко розходиться із загальноприйнятим, традиційним. Парадокс логічно не розв'язане протиріччя, суперечність, що витікає із неправильної постановки питання. До парадоксів відносяться такі відомі античні апорії, як «*Куна*», «*Лисий*», «*Брехун*» та інші.

Таким чином, виникає свого роду замкнене коло: із істини витікає брехня та із брехні – істина. До числа логічних парадоксів можна віднести і апорії філософа Зенона Егейського.

Апорія (від грецького – затруднення, непорозуміння або здивування) – важка для вирішення проблема, пов'язана звичайно з протиріччям між даними досвіду та їх усним аналізом.

Найбільш відомі апорії, які сформулював грецький філософ Зенон Егейський (бл. 290 – бл. 430 рр. до н.е.), – «Ахілл», «Дихтомія», «Стріла».

Так в «Дихтомії» (розділене на два) він вказує: перш, ніж пройти весь шлях, тіло, яке рухається, повинно пройти половину цього шляху, а ще до цього чверть і так далі; оскільки процес такого розподілу нескінченний, то тіло взагалі не може почати рухатись (або рух не може закінчитися).

В апорії «Ахілл» Зенон доводить, що найшвидший із бігунів Ахілл не може наздогнати черепаху, оскільки поки пробіжить відстань, яка їх розділює, вона все ж таки встигне проповзти деякий відрізок; поки він буде пробігати цей відрізок, вона ще трохи відповзе і так далі.

Апорію «Стріла» Зенон формулює так: якщо рахувати, що простір, час і процес руху складається з декількох «неподілених» елементів, то протягом одного такого «неподільного» тіла (наприклад, стріла) рухатися не може (що в іншому «неподільне» розділилося, а оскільки «сума спокоїв не може дати рух», то рух взагалі не можливий, хоча ми його на кожному кроці спостерігаємо).

Апорії Зенона не втратили свого значення і для сучасної науки, розвиток якої пов'язаний з вирішенням протиріч, які виникають при відображенні процесу руху.

Аналіз паралогізмів, софізмів і логічних парадоксів орієнтує працівників правоохоронних органів:

а) вміло викривати їх істинну мету;

б) спираючись на закони, категорії і правила логіки, аргументовано доводити їх суперечність і нелогічність, а значить хибність. Таким чином, незнання, ігнорування законів, категорій і правил логіки, невміння користуватися ними на практиці призводить до серйозних помилок.

Як уже зазначалось, окрім чіткого логічного мислення, у діяльності працівників правоохоронних органів України важливу роль відіграє культура мовного спілкування.

Вивчаючи мову, майбутні працівники правоохоронних органів (юристи) розвивають здатність абстрактно мислити і аргументувати власну позицію; оволодівають професійно суттєвими мовними навичками (ставити питання); обґрунтовувати і правильно формулювати рішення у нормотворчій і правозастосувальній практиці.

Логічна культура мислення є важливою запорукою дотримання законів і Конституції України, сумлінного виконання правоохоронцями своїх службових обов'язків.

6.6. Логічне тлумачення правових документів і етика кримінально- процесуального доказу

Важливе місце у логіці права займає проблема тлумачення закону. Аналіз історичного розвитку юриспруденції показує, що ставлення до даної проблеми постійно змінювалось.

У найдавніші часи, завдяки надприродній вірі людей в силу слова, спостерігалось суворе, в буквальному розумінні слідування, законодавчих положень. Потім юридична наука та практика перейшла до вільного тлумачення нормативних приписів, маючи за мету розкриття їх внутрішнього змісту, прихованого за текстом.

Законодавство більшості країн у XVIII–XIX ст. з метою уникнення помилок і зловживань під час інтерпретації

змісту законів, вимагало трактувати і застосовувати закони виключно за їх буквальним значенням. У ХХ ст. виникають численні школи і концепції праворозуміння, які вбачають у праві більше, ніж текст нормативно-правового акта.

Слід підкреслити, що право не можна звести виключно до тексту закону, оскільки закон може й недостатньо правильно відображати в собі права і, навіть, бути неправовим. Яскравий приклад – існування так званої «революційної» і «соціалістичної законності» в колишньому СРСР, які в період авторитарно-тоталітарного режиму переросли в насильство, беззаконня і відкритий геноцид проти власного народу. На думку відомого російського філософа М.Б. Капустіна *«законність в епоху застою носила формальний характер, по суті вона була двоповерхова: внизу – для народу, а зверху – для влади»*.

Офіційне тлумачення нормативно-юридичних документів неможливе без використання певного «алгоритму тлумачення», котрий схематично має наступний вигляд: «Грамматичне тлумачення – логічне тлумачення – системне тлумачення – телеологічне тлумачення – історичне тлумачення».

Грамматичне тлумачення

У процесі знання права ми перш за все маємо справу не з юридичною реальністю, а з мовою документа. Тому важливо спочатку встановити зміст слів та словосполучень, з яких складається нормативний припис, та визначити їх взаємозв'язок у відповідності з правилами граматики.

Слід мати на увазі, що працівники правоохоронних органів у своїй службовій діяльності мають справу не тільки з офіційними нормативно-правовими актами, але і з підзаконними, різного роду відомчими, діловими документами. Оскільки існують норми слововживання граматичні, стилістичні, орфографічні й пунктуаційні, то й помилки в

документі відповідають цим нормам. *«Ділові документи, – пише А.В. Корж, – вимагають максимальної стислості й точності передачі інформації. Будь-які відступи від правил викладу змісту спричиняють серйозні помилки. На практиці вони з граматично-логічних можуть призвести до юридичних помилок».*

Логічне тлумачення

«Вимога ясності, – писав відомий американський вчений Лон. Л. Фуллер, – становить одну з найсуттєвіших складових законності. Проте очевидно, що заплутане і непослідовне законодавство може зробити законність недосягненою для будь-кого».

Успішна реалізація своєї професійної діяльності органами внутрішніх справ у багатьох випадках залежить від чіткості, якості і стабільності правових актів. Будь-яка нечіткість, непослідовність у їх змісті знижує їх ефективність, веде до суперечностей і конфліктів між міліцією і громадянами.

Система тлумачення передбачає з'ясування змісту норми права шляхом виявлення в ньому чіткої послідовності, доцільності і несуперечності.

Системне тлумачення

Важливою рисою юридичної термінології є системність функціональних зв'язків, тобто погодженість з іншими нормами права.

Найбільш суттєвими як граматичними, так і логічними помилками у змісті документа є нечітко сформульована і розкрита тема; щось зайве у тексті; перекручені факти чи події; не проведена основна думка; матеріал не зовсім відповідає певній думці; відсутність послідовності у викладенні думок.

Телеологічне тлумачення спрямоване на дослідження мети, з якою було видано відповідний нормативно-правовий акт, сприяє поглибленню аналізу його змісту.

З допомогою *історичного тлумачення* є можливість проаналізувати соціально-політичні обставини його прийняття.

В тлумаченні закону суттєву роль відіграють презумпції, версії, гіпотези та аксіоми. Правові презумпції і аксіоми – це не законодавчі, а специфічні різновиди правил (принципів), які вироблені в ході тривалого розвитку юридичної теорії і практики.

Презумпція – означає припущення про існування (або появлення) яких-небудь фактів, подій, обставин.

В основі презумпції лежить повторюваність ситуацій, характерних для соціальної практики. Вона носить здогадний, прогностичний характер, служить важливим доповнюючим інструментом пізнання оточуючої дійсності.

Правова презумпція визначається в літературі як закріплене в нормах права припущення щодо наявності, або відсутності юридичних фактів.

Найбільш характерними є наступні презумпції: презумпція знання закону, невинуватості, презумпція справедливості закону, істинності і обґрунтованості вироку.

Презумпцію знання закону слід тлумачити з точки зору логіки і права: кожний член суспільства знає (або повинен знати) закони своєї держави. Незнання закону не звільняє нікого від відповідальності за його порушення. Закони повинні бути офіційно опублікованими, щоб громадяни мали можливість з ними ознайомитися і співвіднести свою поведінку з їх вимогами.

У цьому аспекті цікаві історичні приклади наводить Г. Гегель, який виступав активним прихильником широкої гласності законів у суспільстві. *«Необхідно, – підкреслює він, – публікувати їх і доводити до загального відома, а не*

так, як це робив тиран Діонісій, який розвішував закони так високо, щоб їх не міг прочитати ні один громадянин.

І навпаки – правителі, такі, як Юстиніан, дали своєму народові ... збірник законів, а тим більше ті, які дали земське право у вигляді упорядкованого і визначеного кодексу, не тільки стали найбільшими діячами... із великою вдячністю звеличувались народами, але й здійснили цим великий акт справедливості».

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у встановленому порядку.

«Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, не є чинними», – підкреслюється у ст. 57 Конституції України.

Презумпція невинуватості трактує наступне: кожний громадянин вважається чесним, порядним і законослухняним і не винуватий у вчиненні злочину, доки у встановленому порядку не буде доведена його причетність до вчинення злочину, при чому відповідальність доказу його вини лежить на тих, хто звинувачує. *«Обвинувачення, – підкреслюється у ст. 62 Конституції України, – не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях».*

Звинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність. Дане положення закріплене у Міжнародних пактах про права людини і одержало відображення в Конституції України. *«Ніхто не зобов'язаний, – йдеться у ст. 62 Основного закону, – доводити свою невинуватість у вчиненні злочину».*

Презумпція справедливості закону, істинності і обґрунтованості вироку теж закріплена у статях Конституції України.

Кримінально-процесуальний доказ здійснюється не тільки на основі правил, які записані у законі, але і з до-

триманням моральних вимог, тобто загальнолюдських правил поведінки, що визначаються нормами моралі. Етика кримінально-процесуального доказу – це галузь наукових знань про застосування норм, принципів і вимог моралі у процесі збирання, перевірки і оцінки доказу у кримінальній справі.

Основними етичними категоріями, яких повинні дотримуватись як у процесі кримінально-правового доказу, так і судочинства в цілому, є: честь і гідність особи, її приватне життя, особиста і сімейна таємниця. Залежно від змісту кожного із вказаних понять (честь, гідність і та ін.), визначаються специфічні засоби їх правового захисту. По-перше, у процесі кримінально-процесуального доказу об'єктивно враховується з боку суспільства моральна оцінка особи, яка вчинила злочин (скажімо, вбивство з метою пограбування або стався нещасний випадок, коли гине людина, яка переходила дорогу, і її збила машина), зрозуміло, що вбивство як злочин, з точки зору моралі, є найбільш тяжким злочином і йому немає виправдання. По-друге, у будь-якої людини об'єктивно існує почуття особистої гідності і честі. Щоправда, воно може бути як завищеним, так і заниженим. У процесі дізнання і слідства у кримінальній справі особа перебуває під підозрою доти, доки не буде доведено її вини. Якщо така ганьба настає винного, то вона – правомірна. Якщо ж збезчещена невинна людина, це завдає їй моральної травми. Як може бути відшкодована ця моральна травма? Тільки шляхом спростування фактів про вину і вчинений злочин. На Заході практикується, коли моральний збиток компенсується не тільки морально, але й матеріально (тобто через виплату грошової суми за морально-психологічні страждання і переживання, приниження людської гідності). Результатом такого морального страждання є, як правило, наслідок незаконного, зневажливого ставлення посадової особи, яка веде кримінальну справу, до свого професійного обов'язку, інших учасників кримінального процесу.

«При впровадженні процесуальної діяльності, – зазначає В.М. Тертишник, – має забезпечуватись гуманне, людяне поводження з усіма без винятку учасниками процесу та іншими громадянами. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі».

Актуальним морально-етичним принципом правової держави є справедливість, як у законодавчій, так і в безпосередньо кримінально-процесуальній діяльності. У кримінальному процесі реалізація принципу справедливості полягає в обов'язку правоохоронних органів встановити об'єктивну істину у справі, забезпечити законні права та інтереси учасників процесу, правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, не допускаючи упередженого, необ'єктивного підходу до розв'язання справи, забезпечити учасникам процесу рівні можливості у дослідженні доказів і захисті своїх прав, неухильно додержуватись закону, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий покаранню, що відповідає його діянню, і жоден невинний не був притягнутий до відповідальності.

До працівників правоохоронних органів законодавець пред'являє й етичні вимоги, засновані на загальновизнаних морально-етичних принципах і нормах. Актуальність проблеми моральної поведінки особового складу ОВС є важливою умовою подолання негативних проявів у поведінці і побуті окремих працівників міліції, гармонія їх відносин з громадянами, а також подолання соціально-моральної напруги і конфліктів у середовищі соціально-професійної групи.

Важливим морально-етичним критерієм у кримінальній справі повинні бути прагнення правоохоронців встановити істину. Це означає: оперативно розкрити злочин, викрити злочинця, забезпечити правильне застосування закону, запобігти новим злочинам. У свою чергу мета встановлення істини у процесі доказу має глибокий моральний зміст, вона повинна бути юридично обґрунтована і етично виправдана, а це означає, що в даному конкретному випад-

ку запанує вищий моральний критерій всіх людських вчинків. Отже, у судово-слідчій практиці рішення стосовно доказу і спростування буде істинним тоді, коли воно буде ґрунтуватися на об'єктивних фактах, тісно пов'язаних із моральними внутрішніми переконаннями слідчого і судді у її законності і справедливості.

Ця проблема була актуальною у всі часи і у всіх народів. Аналізуючи її, великий німецький філософ Гегель на прикладі суду над Ісусом Христом переконливо показує всю несправедливість і абсурдність звинувачень, висунутих членами синедріону.

Слід мати на увазі, що процес доказу у кримінально-процесуальній справі вимагає не тільки чіткого дотримання законів і правил логіки, чинного законодавства, Конституції України, але і морально-християнських норм і принципів.

У службовій діяльності правоохоронців етичні норми мають не менш важливе значення, ніж норми права. Так, Етичний кодекс органів внутрішніх справ України зобов'язує усіх працівників при виконанні своїх службових обов'язків неупереджено ставитися до громадян, справедливо, уважно, доброзичливо, з почуттям поваги до їх людської гідності, не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, використовувати силу тільки як засіб для досягнення законної мети. У стосунках з людьми бути зразком чесності, тактовності, культури спілкування.

До речі, окрім згаданого Кодексу, для правоохоронців важливим є і такий документ, як Присяга. Включення моральних обов'язків у її зміст надає їм юридичного значення. Ставлячи свій підпис під цим документом, об'єктивно працівник міліції включається не тільки в орбіту юридичних, а й моральних вимог суворого дотримання законності.

Підводячи підсумок вищевикладеного, слід підкреслити, що працівнику правоохоронних органів (як нікому іншому) необхідна загальнометодологічна і логічна підго-

товка, яка значно підвищує його професійний рівень. Як справедливо зазначає В.М. Кудрявцев: *«Нема іншої галузі суспільного життя, де б порушення законів логіки і побудови неправильного умовиводу, де приведення хибних аргументів могли б спричинити таку велику шкоду, як у галузі права»*.

Таким чином, філософсько-логічна і правова культура майбутніх правоохоронців є гарантією чіткої, логічно правильної аргументації, аналізу і розкриття злочину та його наукової кваліфікації, що виступає важливим чинником і гарантією захисту прав і свобод громадян України.

Отже, наукова розробка логічних і методологічних основ кваліфікації злочинності буде сприяти підвищенню філософсько-логічної культури правоохоронців в цілому. Опираючись на неї, вони будуть більш професійно підготовленими вести рішучу боротьбу зі злочинністю, гідно захищати права і свободи громадян України.

Питання з теми

для самостійного вивчення та осмислення

1. *Дайте визначення доведення і наведіть приклади.*
2. *Що таке доказ? Що означає доказ у кримінальній справі?*
3. *Факт як явище об'єктивної дійсності. Роль фактів в аналізі й розкритті злочину.*
4. *Структура доказу та його елементи.*
5. *Дайте визначення тези і наведіть приклад.*
6. *Дайте визначення аргументів, їх роль і місце у юридично-правовій діяльності.*
7. *Демонстрація та її роль у теорії аргументації.*
8. *Способи доказу. Дайте визначення прямого і опосередкованого доказу, наведіть приклади.*
9. *Що таке спростування? Роль спростування у юридичній теорії і практиці.*

10. *Критика тези як спосіб спростування.*
11. *Критика аргументів як спосіб спростування.*
12. *Критика демонстрації як спосіб спростування.*
13. *Логічні правила і помилки щодо аргументів.*
14. *Паралогізм і його сутність.*
15. *Софізм. Софістика і софісти.*
16. *Софістичні прийоми в політичній і соціально-правовій діяльності.*
17. *Роль і місце юристів-софістів в історії правової культури.*
18. *Логічні парадокси. Їх роль в аналізі процесів і явищ об'єктивної дійсності.*
19. *Дайте визначення граматичного тлумачення нормативно-правових документів.*
20. *Дайте визначення логічного тлумачення нормативно-правових документів.*
21. *Дайте визначення системного тлумачення нормативно-правових документів.*
22. *Дайте визначення телеологічного тлумачення нормативно-правових документів.*
23. *Дайте визначення історичного тлумачення нормативно-правових документів.*
24. *Роль і місце етичних норм у професійній діяльності правоохоронців.*
25. *Роль і місце теорії аргументації у теоретичній і практичній діяльності працівників органів внутрішніх справ України.*

Тема 7

Гіпотеза і версія

План основних питань теми

- 7.1. Поняття і значення гіпотези.
- 7.2. Побудова і перевірка юридичних версій.
- 7.3. Роль версії в розслідуванні злочинів.

Література

1. *Ерышев А.А., Лукашевич Н.П., Сластенко Е.Ф.* Логика: Учеб. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Н.П. Лукашевича. – К.: МАУП, 2003. – 216 с.
2. *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-те вид. стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.
3. *Ивин А.А.* Логика для юристов: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2005. – 288 с.
4. *Ивлев Ю.В.* Логика для юристов: Учебник для вузов. – 4-е изд. – М.: Дело, 2005. – 264 с.
5. *Каверин Б.И., Демидов И.В.* Логика для юристов: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. Б.И. Каверина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 222 с.
6. *Карамішева Н.В.* Логіка: Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.
7. *Коновалова В.Е.* Проблемы логики и психологии в следственной тактике. – К., 1970. – 163 с.
8. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 лист. 2005 р. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 196 с.

10. *Литвинов А.Н., Тагаев Н.Н., Ланга С.П.* Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки. Учебное пособие. – М.: ЮРКНИГА, 2005. – 112 с.
11. *Михайленко А.Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечения прав граждан. Научно-практическое издание. – К.: Юринком Интер, 1999. – 448 с.
12. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
13. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.
14. *Снегірьов О.П., Матвійчук В.В., Никифорчук Д.Й.* Умисні убивства. Попередження та розкриття: Практичний посібник. – К.: КНТ, 2006. – 100 с.
15. Тер-Акопов А.А. Юридическая логика: Учеб. пособие. – 2-е изд., стер. – М.: Изд-во ОМЕГА – Л., 2006. – 256 с.
16. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: АСК, 2004. – 1056 с.
17. *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.

7.1. Поняття і значення гіпотези

Людина в процесі свого життя і діяльності пізнає існуючу об'єктивну дійсність. Пізнати сутність явищ і процесів означає вирішити численні проблеми, серед яких суперечності, помилки на шляху досягнення істини. Отже, процес пізнання є складним, від невідомого до відомого. Юридична діяльність – це діяльність, яка в першу чергу, пов'язана з пізнанням та оцінкою юридичних фактів та

проблем, що мають місце у суспільних відносинах. Юридична діяльність практично пов'язана з необхідністю знайти відповіді на питання, оцінити обставини, які можуть мати юридичне значення. Як правило, вирішенню юридичних завдань передує достатньо довгий дослідницький процес, що включає в себе збирання даних, їх аналіз, синтез, загальну обробку отриманих результатів та їх науково-практичне обґрунтування у висновках. Але даний процес дослідження, збір фактів здійснюється не хаотично, а цілеспрямовано, планомірно, відповідно до поставленої мети і програми дослідження. Юрист у своєму дослідженні повинен уявити багато варіантів того, що він шукає і досліджувати та аналізувати кожний з цих варіантів.

«Достовірність доказів, – зазначає В.М. Тертишник, – означає відповідність їх змісту тому, що мало місце в дійсності. Достовірність передбачає відомість, перевірюваність та добротність як самого джерела, так і способу одержання фактичних даних, надійність процесуального носія та засобів фіксації».

Встановлення істини при розслідуванні злочинів здійснюється за допомогою такої форми мислення, як гіпотеза. **Гіпотеза** (від грецьк. *hypothesis*, що означає передбачення, основа) – форма мислення, що становить собою припущення про існування закономірного зв'язку між явищами, причини виникнення яких невідомі. Це припущення, що висувається для пояснення сутності причин явища, що досліджується.

За своєю логічною природою гіпотеза є умовиводом. Вона є системою умовиводів, складним цілеспрямованим процесом думки, який включає елементи аналогії, індукції та дедукції.

Гіпотеза не зводиться до якогось одного судження чи умовиводу. Вона – система суджень, понять і умовиводів. Якесь одне окремо взяте судження або умовивід ще не складає гіпотези.

1. Гіпотези є обґрунтованим припущенням, для з'ясування причин і властивостей процесів і явищ, які ми спостерігаємо або досліджуємо.
2. Гіпотеза застосовується як метод логічного процесу, який обґрунтовує це припущення і його перевірку – складний процес міркування, який веде від незнання до знання.
3. За своєю природою гіпотеза є умовиводом, в якому один або частина законів невідома.
4. При висуненні гіпотези користуються аналогією, індукцією та дедукцією.
5. Відмінність гіпотези полягає в тому, що вона спрямована на дослідження широкого кола проблем і виступає не як одиничний висновок, а як система умовиводів.

Найбільше розповсюдження в юриспруденції одержала теорія гіпотез у вигляді розробок слідчих, криміналістичних версій. Насправді будь-яка пошукова робота передбачає попередню побудову і наступну перевірку гіпотези. Зміст кожного виду юридичної діяльності має особливий характер, в якому суттєву роль відіграє логіко-мислительна діяльність, у тому числі і в такій сфері, як кваліфікація злочинів. Стосовно кваліфікації злочинів гіпотезу можна визначити як висунуте в процесі розслідування припущення щодо кримінально-правової оцінки вчиненого. Процес кваліфікації злочинів, як правило, починається з висунення гіпотез. Судово-слідча діяльність за своєю природою часто пов'язана з ситуаціями, коли відомі факти недостатні для кримінально-правової оцінки вчиненого, або коли існуючі багаточисленні дані складні і несистематизовані, тому необхідно узагальнити зібрану інформацію, щоб зробити її корисною для отримання істинного висновку. У таких ситуаціях спочатку висуваються і перевіряються припущення про юридичну природу проблеми, а тільки після цього робиться кінцевий висновок.

Необхідність чіткого формулювання гіпотези, припущення щодо ознак конкретного складу злочину виникає

вже з моменту порушення кримінальної справи. В *ч. 4. ст. 94 КПК* вказано, що «*справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину*».

Згідно зі *ст. 4 КПК*, суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. Можна виділити три типи умов, при яких вирішуються завдання кваліфікації злочинів, пов'язані з попереднім висуненням гіпотези. **Перший тип** є найбільш важким при кваліфікації, оскільки повністю не відомі вихідні дані, необхідні для кримінально-правової оцінки вчиненого. Саме із задачами такого типу зіштовхується слідчий на початковій стадії попереднього слідства. Тут можливі найрізноманітніші гіпотези відносно кваліфікації вчиненого і їх коло зужується відповідно до того, як одержуються додаткові дані.

Важливо, щоб припущення про можливу кваліфікацію злочину чітко відповідали встановленим у даний момент фактичним обставинам кримінальної справи. Не виключені ситуації, коли в діях особи не буде встановлено складу злочину.

Другий тип завдань пов'язаний з висуненням гіпотез відносно кваліфікації злочину при умовах, коли фабула кримінальної справи відома, фактичні обставини повністю досліджені і доведені і необхідно дати тільки кінцеву кримінально-правову оцінку вчиненого.

Третій тип завдань полягає у правильності кваліфікації злочину. Логіка вимагає чіткої послідовності дотримання всіх її вимог. У даній ситуації перевіряється, чи всі можливі гіпотези були висунуті і досліджені. Наприклад, при поступленні кримінальної справи від органу дізнання або слідчого прокурор, згідно зі *ст. 227 КПК*, «*вимагає від органів дізнання і досудового слідства для пере-*

*вірки кримінальної справи документи, матеріали та інші відомості про вчинені злочини, хід дізнання, досудового слідства і встановлення осіб, які вчинили злочини». Якщо в процесі розслідування кримінальної справи виникають проблеми, прокурор, згідно п. 8. ст. 227, «повертає кримінальні справи органам досудового слідства зі своїми вказівками щодо провадження додаткового розслідування». Прокурор, згідно закону, має право усунути особу, яка «*провадить дізнання, або слідчого від подальшого ведення дізнання або досудового слідства, якщо вони допустили порушення закону при розслідуванні справи*». По суті, законодавець зобов'язує прокурора перевіряти правильність кваліфікації і можливі варіанти іншого рішення.*

Таким чином, гіпотеза при кваліфікації злочину використовується як в ході розслідування кримінальної справи, так і в процесі перевірки законності і обґрунтованості прийнятого рішення. Неправильне застосування кримінального закону виявляється у неправильній кваліфікації злочину відповідно до вимог кримінального права. У зв'язку з цим апеляційний суд може змінити кваліфікацію суспільно-небезпечного діяння і застосування статті Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за менш тяжке діяння. «*Водночас, – вказує В.М. Тертишник, – не слід допускати як необґрунтованого пом'якшення покарання небезпечним злочинцям, що вчинили вбивство, розбійні напади, звалтування та інші тяжкі злочини, керівникам та активним учасникам організованих злочинних груп, рецидивістам, так і залишення без зміни вироків щодо осіб, які вчинили менш небезпечні злочини і необґрунтовано засуджені до позбавлення волі*».

Якщо етапи кваліфікації розмістити за ступенем зростання обґрунтованості висновків, то утвориться наступний ланцюжок: першопочаток (здогадка) – гіпотеза – достовірне знання (правовий факт).

На рівні логічної здогадки знаходяться першопочаткові припущення про кваліфікацію вчиненого, коли, на-

приклад, в прокуратуру надходить заява про вчинений злочин, який вимагає перевірки. Згідно зі *ст. 232-1 КПК*, «*Одержавши від слідчого кримінальну справу, що надійшла в порядку, передбаченому статтями 7, 7-1, 7-2, 7-3, 8, 9, 10 і 11-1 цього Кодексу, прокурор перевіряє повноту проведеного розслідування, законність постанови*». Прокурор наділяється широкими повноваженнями у сфері виконання функції обвинувачення. Він може як змінити обвинувачення, так і пред'явити особі нове обвинувачення, якщо для цього є підстави, що випливають з матеріалів справи. Прокурор може змінювати обвинувачення як на стадії досудового, так і на стадії судового слідства. Кваліфікація дії, що міститься у постанові про порушення кримінальної справи, носить предбачувальний характер. Підсумком розслідування, з точки зору кваліфікації, є одержання достовірного знання правового факту, який є повністю доведеним.

Таким чином, гіпотеза займає важливе місце в процесі кваліфікації злочинів, саме у тих випадках, коли виникає потреба у висуненні припущень про кваліфікацію, коли спираємось на обмежене число фактів. Для попереднього слідства кримінальної справи дуже важливо, щоб для здійснення правильної кваліфікації слідчий не пасивно чекав, коли будуть зібрані необхідні дані для правильної кримінально-правової оцінки, а активно висував гіпотези з тим, щоб чітко знати, які докази ще необхідно зібрати для кінцевої оцінки вчиненого злочину. Наприклад, виявлення тіла людини з ознаками насильницької смерті дає підставу для висунення різних гіпотез кваліфікації злочину. Це може бути вбивство з різних мотивів – помста, усунення конкурента або, можливо, смерть, яка настала в результаті порушення правил дорожнього руху; не можна виключати нещасний випадок, хворобу або самогубство і т. д. Всі ці гіпотези стосовно кваліфікації вчиненого підлягають перевірці і слідчий зобов'язаний дотримуватись тієї чи іншої гіпотези доти, поки вона не буде усунута зібраними у справі доказами.

У логіці, в залежності від об'єкта дослідження, розрізняють загальну і часткову гіпотези.

Загальна гіпотеза – це таке припущення, яке пояснює визначений клас явищ. *Часткові гіпотези* – це такі припущення, які стосуються окремих явищ. У судово-слідчій практиці найчастіше застосовується термін версія. **Версія** (лат. *versio* – оборот, *versare* – видозмінювати) – одна з можливих гіпотез (припущень), яка пояснює походження або власності окремих юридично значимих обставин злочину. Вона висувається на першопочаткових етапах слідства або судового дослідження і пояснює походження або ознаки окремих обставин злочину або події злочину в цілому. Стосовно до кваліфікації злочину версію можна визначити як одну із можливих гіпотез відносно кваліфікації злочину або окремих ознак складу злочину. Припущення відносно кваліфікації в цілому перевіряється шляхом висунення і дослідження часткових версій, які пояснюють окремі елементи і ознаки складу злочину.

7.2. Побудова і перевірка юридичних версій

В процесі розслідування кримінальних справ висуваються різні версії. Метод побудови слідчим версій є одним зі шляхів пізнання і доведення об'єктивної істини у кримінально-процесуальному плані.

Висунення версій на основі вже добутих фактичних даних дозволяє максимально і ефективно використовувати цей фактичний матеріал для кваліфікації злочинів, а також виявляти ті недостатні факти, з допомогою яких можна було б зробити кінцевий висновок. Доти, поки повністю не встановлені і не доведені всі ознаки складу вчиненого злочину, процес кваліфікації не слід вважати завершеним, а висунуті версії кваліфікації необхідно перевіряти знову і знову.

У процесі розслідування злочину висуваються різні версії, основними з яких є кваліфікаційні і криміналістичні.

Кваліфікаційні версії мають свої особливості. Якщо для *криміналістичних версій* часто мають значення такі обставини, як місце проживання злочинця, його стать, то для кваліфікації злочину вони є несуттєвими.

Разом з тим, такі ознаки, як мотив, засіб вчинення злочину, об'єкт посягання та інші, мають важливе значення як для криміналістичного розслідування, так і для кваліфікації злочину.

Об'єктивною основою для побудови версій як формально-логічної моделі і результату складної розумової діяльності юриста є:

- а) збір фактів по справі;*
- б) огляд місця події;*
- в) допит підозрюваних, потерпілих, свідків;*
- г) результати судово-медичної та іншої експертизи.*

Побудова кваліфікаційної версії – це самостійний логічний прийом, котрий сприяє виробленню правильної кримінально-правової оцінки вчиненого суспільно-небезпечного діяння.

Побудова версій у процесі кваліфікації складається з двох етапів: аналізу і синтезу.

Аналіз (від грецьк. *analysis* – розкладання, розчленування) – процедура в процесі мислення, а також частого і реального розчленування предмета (явища, процесу), якостей предмета (предметів) або відношень між предметами на частини (ознаки, якості, відношення). Аналіз – це логічний прийом, метод дослідження, який полягає в мисленному розчленуванні предмета або явища, що вивчається, на складові елементи або ознаки з метою їх подальшого вивчення. Важливу роль відіграє аналіз встановлення причинних зв'язків при розслідуванні кримінальної справи на першопочатковому етапі при огляді місця події. У цій ситуації конструювання часткових і загальних версій розслідування складає зміст логічного етапу пізнання злочинної дії.

Складність аналізу полягає в тому, що слідчий в процесі розслідування кримінальної справи розглядає кожну версію в так званому «чистому вигляді» (мисленно відокремивши її від інших), а проаналізувавши всі її сторони, розглядає її всебічно. Аналіз починається на рівні чуттєвого і раціонального (логічного) в процесі огляду місця події, там, де чуттєві дані (вивчення предмета і слідів, які залишені на місці вчиненого злочину), створює необхідні передумови для переходу від чуттєвої форми пізнання до логічної – суджень та умовиводу.

Слід вказати й на те, що розслідування речових доказів спирається не тільки на експертні дані, а також на дослідження, що спираються на досягнення спеціальних дисциплін, але й на аналіз і синтез, які ґрунтуються на правилах і вимогах логіки. Таким чином, спеціальні знання сприяють найбільш ефективному застосуванню логічних прийомів в розслідуванні злочину, і навпаки, – міркування, яке протікає відповідно з вимогами законів і правил логіки, здатне правильно оцінити конкретні докази, встановити їх причинні зв'язки, місце в розслідуванні справи.

Слід врахувати, що слідчий повинен чітко уявляти всі важливі варіанти кваліфікації вчиненого злочину, щоб у конкретних обставинах не втратити яких-небудь даних, що мають вирішальне значення для досягнення істини у розслідуванні кримінальної справи.

Метою аналізу при кваліфікації злочинів є виявлення ознак. Для цього необхідно зібрати й упорядкувати всі фактичні дані стосовно до кожного елемента складу злочину: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони, визначити, які фактичні дані необхідно одержати додатково.

Аналіз у процесі пізнання виступає як важливий фактор, що дає змогу визначити міри, які дають змогу запобігти злочину. Слід пам'ятати, що у процесі аналізу злочину важливо виявити його причини і наслідки. Кожне явище в природі і суспільстві не тільки обов'язково пов'язане з іншим, але і впливає на нього.

Логіка розслідування злочину, в першу чергу, вимагає ретельного аналізу фактів, що представляють собою наслідки злочинної дії. Дуже важливо, щоб у процесі слідчих дій правоохоронці вміли відрізнити зовнішні випадкові зв'язки від внутрішніх і необхідних. З цією метою слід розчленувати злочин як складне явище на окремі його складові і виділити з нього найбільш суттєві і визначальні елементи. Таким чином, аналіз – це процедура розумового і чисто також реального розчленування предмета, явища і процесу з метою вивчення його властивостей, зв'язків з іншими предметами, явищами і процесами. Процедура аналізу, як правило, є органічною складовою частиною при проведенні наукових досліджень, і, звичайно, утворює його першу стадію, коли дослідник переходить від нерозчленованого опису об'єкта, що вивчається, до виявлення його складу, будови, а також властивостей, від одиничних фактів до загального висновку, від випадкового до необхідного і суттєвого. Аналіз окремих елементів кримінальної справи є першою сходинкою, що надає можливість встановити причинні зв'язки у розслідуванні злочину.

При аналізі важливо не тільки в'яснити, з яких частин складається даний предмет, але і виявити його сутність. В процесі розслідування злочину першою його сходинкою є аналіз окремих речових доказів, тобто вивчення конкретного предмета і його слідів. Наприклад, при розслідуванні крадіжки з квартири, де злочинці пробиралися через балкон, правоохоронці спершу повинні прискіпливо вивчити, яким чином вони пробирались через балкон. Друга сходинка аналізу полягає у встановленні причинних зв'язків і відношень предмета і виявлення на ньому слідів (сліди на балконі). Вкажемо на те, що будь-який аналіз включає в себе елементи як раціонального (логічного), так і чуттєвого пізнання. Отже, аналіз починається від чуттєвого пізнання предмета або явища до логічного судження і умовиводу. Аналіз у процесі розслідування кримінальної справи нерозривно пов'язаний з синтезом.

Синтез (від грецьк. *synthesis* – складання, співпадання, з'єднання) – це об'єднання різних елементів сторін предмета або процесу в одне ціле (систему), яке здійснюється як в процесі пізнання, так і в практичній діяльності. Хоча синтез і протилежний до аналізу, але вони нерозривно пов'язані між собою.

Під *синтезом* в логіці розуміють процес мислення, послідовного отримання того, що повинно бути доведено, з раніше доведених тверджень.

Для сучасної науки характерні не тільки процеси синтезу всередині окремих наукових дисциплін, але і процес взаємодії між різними дисциплінами. Процеси синтезу відіграли важливу роль у формуванні біофізики, біохімії, економетрії та ін., а також у основних сферах сучасного наукового технічного знання, природничих і суспільних наук. У ХХ ст. виник новий вид інтегральних наук (кібернетика, семіотика, теорія систем і т.д.), цей процес продовжується.

Синтез лежить в основі кваліфікації злочину. Кваліфікація на основі синтезу носить ймовірний характер, оскільки не всі ознаки складу злочину на цьому етапі можуть бути повністю досліджені. Разом з цим, операція синтезу дозволяє чітко визначити, які версії кваліфікації можливі при даних конкретних обставинах.

Шляхом синтезу фактичних даних визначаються елементи складу злочину, які ще не достатньо досліджені для того, щоб прийти до кінцевого висновку щодо кваліфікації. Наприклад, тільки поглиблене дослідження суб'єктивної сторони злочину дозволяє дізнатись, чи було вчинене убивство з умислом чи з необережності. Якщо буде встановлено, що винний з умислом спричинив смерть потерпілого, то така інформація породжує в синтезі ще цілий ряд версій: вбивство вчинено з хуліганських чи з корисливих мотивів?

Специфіка синтезу полягає в тому, що він з'єднує результати аналізу, сприяючи більш глибокому пізнанню.

У процесі розслідування кримінальної справи за допомогою синтезу виявляємо причинні зв'язки в оцінці окремих доказів в їх сукупності. Синтез надає можливість виявляти причинні зв'язки і відношення і тим самим створює основу для подальшого розслідування кримінальної справи.

Добре відомо, що аналіз і синтез тісно пов'язані між собою і між ними не існує чіткої межі, яка б відділяла їх. Оцінка, яку ми одержуємо в процесі розкриття злочину за допомогою аналізу, може бути неповною, для встановлення правильного кінцевого результату необхідний синтез, що дає можливість виявити причинні зв'язки. В цілому ряді випадків тільки з допомогою синтезу при аналізі всіх доказів є можливість дати правильну оцінку виявленому злочину. Так, наприклад, в результаті аналізу виявлених на місці події слідів пальців рук, встановлюється, що це сліди, які залишені невідомою особою. Але сам факт ще не є доказом доти, поки в результаті синтезу ми не виявимо причинних зв'язків між слідами і злочинними діями особи, не встановимо і доведемо його причетність до правопорушення.

У процесі синтезу здійснюється об'єднання результатів аналізу і це сприяє більш поглибленому пізнанню. Так, наприклад, коли нам доводиться аналізувати злочин як соціальне явище, синтез виступає як важливий фактор, з допомогою якого після аналізу ми з'єднуємо різні елементи, складові його частини в одне ціле і в результаті отримуємо загальну картину, характер і зміст злочину.

Аналіз і синтез відіграють важливу роль у теоретичній і практичній діяльності правоохоронних органів. Добре відомо, що правоохоронцям доводиться працювати в складних, а часто і екстремальних умовах, коли необхідно прийняти усі заходи, мобілізувати зусилля всіх структур для розкриття тяжкого злочину. У процесі розслідування результати таких злочинних дій постають перед працівниками ОВС у всій їх складності. Для того, щоб працівник міліції при розслідуванні злочину виявив у всіх деталях справу, яку він аналізує, і не прийняв зовнішні випадкові

зв'язки за внутрішні і необхідні, він повинен розкласти це складне явище на окремі його складові частини і виділити із них найбільш суттєві і визначальні. Цю задачу правоохоронець вирішує шляхом аналізу.

Отже, особа, яка проводить слідство або вивчає кримінальну справу, повинна об'єктивно, всебічно і в повному об'ємі проаналізувати її. Це дасть можливість аргументовано довести вину злочинця.

І хоча слідчий або оперативний працівник міліції і зібрав необхідні матеріали щодо вчиненого злочину, виявлені факти можуть мати характер поверхових і вірогідних, але, коли мова йде про висновки кінцевого характеру, про вину особи, яка вчинила злочин, тоді висновки повинні будуватися на достовірному знанні і виключити будь-яку ймовірність.

Процес пізнання істини при розслідуванні вимагає чіткого логічного мислення. У результаті логічних помилок, допущених на окремих етапах розслідування, мають місце факти, коли злочини залишаються нерозкритими не тому, що відсутні докази їх вчинення, а тому, що ці докази неправильно обмірковані, невірно оцінені, закладені в основу неправильних версій розслідування.

Правильний аналіз версій і оцінка отриманих даних – необхідні етапи у встановленні істини. Їх логічна непогрішність сприяє найбільш оперативному досягненню істини при розслідуванні. Таким чином, встановлення об'єктивної істини виступає як головне завдання і сенс слідства будь-якої кримінальної справи.

Використання правоохоронцями наукових методів при аналізі злочину, дотримання правил логічного мислення у практичній діяльності є необхідним інструментом, за допомогою якого буде виконуватись вимога кримінально-процесуального закону про правильне використання закону, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і повинен бути підданий справедливому покаранню.

В процесі кваліфікації обов'язково повинні бути дотриманні дві умови побудови версій: всебічне врахування всієї інформації, яку отримали, і побудова всіх можливих версій при даних обставинах.

Розглянемо ці умови. Вимога всебічності означає, що для висування тієї чи іншої версії повинні враховуватися всі обставини, які здатні в тій чи іншій мірі, вплинути на склад кваліфікації. Ігнорування хоча б однієї обставини, що має вплив на юридичну оцінку вчиненого злочину, може призвести до помилки. Якщо, наприклад, кваліфікувати дію, пов'язану із крадіжкою власності, будуть враховані як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки, крім розміру викраденого, то дати правильну кримінально-правову оцінку злочину буде неможливо. Отже, побудова версій з урахуванням всіх фактичних обставин є важливою гарантією правильної оцінки прийнятого рішення.

Другою важливою умовою є побудова всіх можливих кваліфікаційних версій. Як засвідчує практика, акцентування уваги тільки на одній версії, що здається правдоподібною, призводить до помилкових висновків як у відношенні до кола винних у вчиненні злочину, так і у відношенні обставин вчиненого злочину, а звідсіля і до неправильної кваліфікації вчиненого.

«Якщо серед можливих версій кваліфікації, – вказує В.О. Навроцький, – не буде висунута істинна, то вона й у подальших етапах та стадіях кваліфікації не буде фігурувати. А тим самим скоєне не буде кваліфіковане за нормою, що насправді передбачає діяння».

Наприклад, якщо потрібно кваліфікувати злочин, що містить ознаки службового злочину, то і коло версій буде обмеженим злочинами, які може вчинити тільки посадова особа. Обов'язковою умовою висунення версій є опора на фактичні, а не на передбачені дані.

Висунуті версії відносно кваліфікації будь-якого злочину повинні бути доведені або спростовані, а це досяга-

ється за допомогою одержання додаткового фактичного матеріалу повторним аналізом і синтезом з врахуванням кожного нового факту, який впливає на якість кваліфікації. *«Висунення версій кваліфікації, – пише В.О. Навроцький, – вимагає від дізнавача, слідчого, прокурора, судді більш конкретного знання права. Тут потрібно вже знати типові юридичні конструкції, що утворюють окремі ознаки складу правопорушень».*

Перевірка версій відносно кваліфікації злочину здійснюється шляхом визначення наслідків, які повинні з об'єктивною необхідністю витікати із висунутих припущень при співставленні їх з фактичними даними.

З метою правильності перевірки версії щодо кваліфікації злочину слід мати на увазі, що наслідки повинні логічно витікати із висунутих припущень при співставленні їх з фактичними даними. Якщо висновки узгоджуються з фактичними даними, то кваліфікаційна версія стає більш обґрунтованою або, навіть, перетворюється в достовірне знання, і тоді приймається кінцеве рішення щодо кваліфікації того чи іншого правопорушення. У випадку, якщо така узгодженість відсутня, то необхідно вести пошук нових версій.

Виведення наслідків із висунутих припущень, що впливають із версій, здійснюється дедуктивним методом. Покажемо це на прикладі розкриття злочину Шерлоком Холмсом. В одному із оповідань йде мова про побудову версій щодо того, яким чином злочинець проник у кімнату:

«– Але як же все-таки він проник у цю кімнату? – запитав я. – Двері зачинені, вікна ззовні неприступні. Може, через камінь?»

– Камінний отвір занадто малий, – відповів Холмс, – я вже перевірів цю можливість.

– Але тоді, як же?»

– Ви просто не бажаєте використовувати мій метод, – казав він, киваючи головою. – Скільки разів я говорив вам: відкидайте все неможливе, а те, що залишиться, і бу-

де правильною відповіддю, якою б неймовірною вона не здавалася. Нам відомо, що він не міг потрапити у кімнату ні через двері, ні через вікна, ні через димовий хід. Ми, таж, знаємо, що він не міг сховатися у кімнаті, оскільки в ній ніде заховатися. Як же він тоді потрапив сюди?

– Через дах! – вигукнув я.

– Без сумніву. Він міг проникнути в цю кімнату тільки через дах».

Велику роль при висунені версій виконують індуктивні та дедуктивні методи. Версія в діяльності слідчого та інших працівників органів внутрішніх справ у своєму кінцевому вигляді є результатом дедукції, індукції або висновків за аналогією.

Індуктивний умовивід – це умовивід від часткового до загального. Найбільше застосовується у тих випадках, коли версія під час слідства формулюється на основі аналізу доказу, виявленого в процесі розслідування. Тоді від встановлених окремих часткових причин походження доказів, шляхом індуктивного мислення, ми приходимо до загального припущення про характер і причини злочину.

У розслідуванні може бути допущена така помилка, як *«поспіх узагальнення»*. Логічна помилка *«поспіху узагальнення»* полягає в тому, що висновок від часткового до загального робиться не на основі повного і всестороннього аналізу ознак об'єкта і не з врахуванням необхідних причинних зв'язків, а на основі вивчення частини ознак, у зв'язку з чим висновок може бути хибним.

У практиці розслідування такі помилки зустрічаються при конструюванні часткових і загальних версій розслідування. Цікавий приклад наводить В.Е. Коновалова. Так, при розслідуванні вбивства громадянина Т. слідчий при огляді місця події виявив недопалки від цигарок, на мундштуку яких були помітні сліди губної помади. Не проаналізувавши інших доказів, слідчий зробив висновок, що вбивцею була жінка, яка курила на місці події. Але через деякий час, коли

перевірка висунутої версії не дала результатів, слідчий в бесіді з дружиною загиблого випадково дізнався, що при виявленні тіла була присутня її приятелька, і недопалки залишила вона. Цей факт був підтверджений, в результаті того, що слідчий не вияснив походження недопалків та їх відношення до вчиненого злочину, він зробив поспішні висновки, на основі яких і висунув неправильну версію.

Індуктивний метод найбільш широко застосовується при побудові версій у тих випадках, коли в наявності є хоча б мінімальне число доказів. Версіями можуть бути дедукція, а в окремих випадках і аналогія. Індукція в чистому вигляді при побудові версій не існує, вона з самого початку повинна враховувати знання загального відносно часткового. Таким чином, версія включає і елементи дедукції. Дедукція не є самостійним методом пізнання, оскільки вона є недостатньою для всебічного дослідження.

Що є джерелом умовиводів при побудові слідчих версій? До них, перш за все, відносяться загальні положення кримінального права (склад злочину) і криміналістики (методика розслідування відповідної категорії злочинів), змістом яких є характеристика ознак, притаманна тому чи іншому злочину. Дедуктивний метод застосовується при недостатній кількості виявлених по справі доказів. Дедуктивний умовивід, як і сама дедукція, не може дати достовірних висновків, тому дедукція в процесі перевірки гіпотез нерозривно пов'язана з індуктивною формою мислення. Цікавий приклад логічної помилки при побудові версії в дедуктивному умовиводі приводить у повісті «Драма на полюванні» А.П. Чехов. В процесі розслідування було встановлено, що Ольга не покінчила життя самогубством і не була вбита ні циганами, ні найманцем графа. На цій основі слідчий і судді прийшли до висновку, що її вбив Урбенін. Але цей висновок виявився хибним тому, що в логічному міркуванні була допущена помилка. Оскільки логічно правильна побудова розслідування обов'язково повинна передбачати всі можливі випадки, а також необ-

хідно було включити до кола підозрюваних включити і інших осіб (або невизначене «хто-небудь інший», в даному випадку цим «іншим» виявився сам слідчий). Логічна помилка при побудові версії про особу вбивці дедуктивним шляхом фактично привела до помилки, яка з логічної перетворилась на судову – звинувачення невинного.

При висуванні версії користуються і аналогією. Умовивід за аналогією відіграє важливу роль тільки на початковому етапі конструювання версії. Умовивід за аналогією у більшості випадків дає лише ймовірне знання, але аналогія часто допомагає слідчому будувати правильну версію. Слід зазначати, що однієї аналогії недостатньо для пояснення всього процесу формування версії, уже в процесі розвитку версії вона доповнюється індукцією і дедукцією. Джерелами аналогії при конструюванні версій в процесі розслідування можуть бути: 1) оперативні і слідчі дані розкриття подібних за складом і методом ведення злочинів; 2) оперативні і слідчі дані по однотипних нерозкритих злочинах; 3) теоретичні положення, побудовані на узагальненні слідчої практики, що дозволяють окреслити визначене число версій по конкретній категорії злочинів; 4) теоретична підготовка слідчого і його досвід у розкритті злочинів.

Яскравим прикладом аналогії в оперативно-розшуковій діяльності є розкриття злочину у м. Красний Луч Луганської області, про яке писала газета «Комсомольська Правда в Україні».

Ввечері 25 березня оперативна група Краснолучинського міськвідділу міліції, одержавши інформацію про те, що в лікарні перебуває дівчина, яка вистрибнула з третього поверху п'ятиповерхового будинку і дивом залишалася живою, а коли вона прийшла до тями, то розповіла слідчому, що її намагалися звалтувати і задушити двоє чоловіків. Вирвавшись із їх рук, вона вистрибнула у вікно. Покази потерпілої стали для міліціонерів ключем для розгадки двох жорстоких убивств. Тепер вони знали, кого шукати.

Про страшну знахідку у лісопарку біля заводу «Стандарт» 23 березня о 6-й годині ранку повідомив місцевий мешканець, який щоранку виводив вигулювати собаку. Через декілька хвилин на місці події вже працювала слідча бригада. Навіть досвідчені «пінкертони» визнали, що не так часто їм доводилось бачити таке жахливе видовище, пошматоване дівоче тіло вказувало на те, що тут діялося. Більше того, за тридцять метрів від місця, де знайшли тіло дівчини, оперативники виявили ще одну понівечену жертву! Але якщо особу цієї загиблої ще необхідно було встановити, то першу упізнали практично одразу. Вже цілий місяць пошуками зниклої Світлани займався практично весь міськвідділ міліції.

Перед слідчою групою з розкриття цих злочинів стояло нелегке завдання: з точністю до хвилини відновити події вчора 16 березня 2004 р., коли зникла Світлана.

Останній випадок, коли з вікна, рятуючись від гвалтівників, викинулася дівчина, наштотхнув на думку, що міліція має справу з групою злочинців, які діють такими жорсткими методами. Аналіз ситуації, висунуті версії стали підставою для затримання двох осіб за підозрою у вчиненні злочинів.

Встановити їх причетність до вбивства лісосмузі було непросто.

Підозрювані усе заперечували. І тут до оперативників надійшла інформація, яка їй допомогла їм. У Світлани на корпусі мобільного телефону «Сіменс» на задній кришці за її проханням зобразили череп з перехрещеними кістками. І такий самий «Сіменс» з черепом на задній кришці один із підозрюваних незадовго до арешту подарував своїй дружині. Вилучений у неї телефон став важливим доказовим фактом причетності чоловіка до вчинення злочину. Для розкриття цього злочину мобілізували весь особовий склад міськвідділу міліції, були логічно продумані його дії, а досвід в оперативно-розшуковій діяльності дав змогу розкрити злочин і покарати винних.

Важливе значення при висуненні версій за аналогією має аналіз способу вчинення злочину, оскільки у способі вчинення злочину можна найшвидше виявити аналогічні дії.

При використанні аналогії для висунення версії розслідування важливо, щоб аналогія була правильно визначена, щоб вона не виявилась хибною. Аналогія може бути хибною у тих випадках, коли порівнюються другорядні ознаки подій і обставин та ігноруються або залишаються без уваги найбільш суттєві.

У юридичній теорії і практиці суттєву роль відіграють аксіоми. **Аксіома** – це положення, яке при дедуктивній побудові не доводиться, а приймається як доказове (істинне). Це істина, що не вимагає, з точки зору логіки, доказу.

Так, наприклад, явне положення про неможливість одночасного перебування однієї і тієї ж особи в різних місцях в один і той самий час, часто служить аргументом на користь умовиводу про те, що даний індивід не брав безпосередньої участі у вчиненні злочину, оскільки в цей час перебував в іншому місці і в нього є алібі.

Аксіоми відображають вже встановлені в теорії і практиці достовірні знання. В загальній теорії права такими аксіоматичними положеннями є:

- хто живе за законом, той нікому не шкодить;
- не можна бути суддею у своїй приватній (особистій) справі;
- що не заборонено, те дозволено;
- всякий сумнів тлумачиться на користь звинуваченого;
- люди народжуються вільними і рівними в правах;
- відповідальність може настати тільки за вину;
- закон не має зворотної сили;
- несправедливо карати двічі за одне і те ж правопорушення та ін.

Всі ці та інші аксіоми відіграють важливу регулятивну, прикладну і пізнавальну роль в юриспруденції.

Слід мати на увазі, що згідно із законом суперечності при одних і тих же обставинах не можуть бути одночасно істинними дві або декілька версій відносно кваліфікації вчиненого. Тому необхідно відкинути всі хибні версії і довести ту, яка відповідає істині. Даний висновок є важливим з точки зору дотримання законності і справедливості при порушенні кримінальної справи. Так, згідно зі *ст. 131 КПК*, «Коли є досить доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою, слідчий виносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого».

Підставою притягнення особи як обвинуваченої є наявність системи неспростованих доказів, що підтверджують винність особи у вчиненні конкретного злочину. Це означає, що на момент винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого:

- висунуті всі можливі, у тому числі і взаємовиключаючі версії у справі;
- усі версії у справі, включаючи алібі, послідовно, всебічно перевірені;
- усі версії, крім однієї – про винність підозрюваного – спростовані зібраними доказами, а версія про винність особи знайшла підтвердження системою незаперечних доказів;
- у справі зібрано таку сукупність допустимих та достовірних фактичних даних (доказів), яка дозволяє зробити однозначний висновок про вчинення злочину особою, яка притягається до відповідальності.

Отже, для спростування кваліфікаційної версії необхідно встановити такі фактичні дані, які б суперечили обставинам справи, на яких будувалась дана версія. Важливе значення для спростування тієї чи іншої версії має проведення слідчої експертизи. Так, згідно зі *ст. 75 КПК*, «Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання». У розслідуванні кримінальних злочинів активно використовується криміналістична експертиза.

У центральному апараті Міністерства внутрішніх справ України на правах самостійного підрозділу створений Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ). Служби криміналістичних досліджень охоплюють лабораторії з провадження трасологічних, балістичних і дактилоскопічних експертиз, судової фотографії і портретної ідентифікації, фоноскопичних досліджень, а також документів, грошових знаків і почерку. Служби спеціальних досліджень проводять технічні, біологічні, автотехнічні, фізико-хімічні експертизи, досліджують мікрооб'єкти.

У логіці існує два основних засоби перетворення гіпотези в достовірне знання: пряме і опосередковане.

Прямий доказ версії полягає у виявленні фактичних даних, які підтверджують висунуті раніше припущення. Ці дані можуть бути одержані при допиті свідків і потерпілих, огляді місця події і виконанні інших слідчих дій.

Часто буває і так, що на місці злочину залишаються сліди, наприклад, тіла вбитих, але знайти свідків цього злочину практично не вдається. Шістнадцять років тому свій перший злочин у Бітцевському парку Москви вчинив серійний вбивця Олександр Печушкін. За цей період він позбавив життя 61 людину. Як був пійманий цей маніяк? Після порушення кримінальної справи і допиту він повністю визнав свою вину.

«Я вчинив 61 вбивство, всі на території Бітцевського лісопарку, – зізнався у вчинених злочинах Печушкін». Перше своє вбивство він вчинив у 1992 році, жертвою став його однокурсник, з яким вони разом вчилися в училищі.

Злочинець повідомив, що багатьох своїх жертв, «чоловік 20, а може і більше» він знав особисто. Решта – випадкові перехожі, в основному пенсіонери.

Печушкін стверджував, що був упевнений в своїй безкарності. Він не переставав вбивати, хоча і бачив, що в Бітцевському парку почали працювати оперативні групи. «Піймали мене випадково. Не знали вони ні прикмет, ні чогось іншого. Чесно кажучи, я якось проходив повз, вони перевірили

документи і відпустили... Якщо б не піймали мене, я б ніколи не зупинився, ніколи. Піймавши мене, врятували життя багатом...», – признався Печушкін. Він був заарештований в середині липня у своїй квартирі. Його остання жертва працювала разом з ним у крамниці. Печушкін запросив жінку погуляти в Бітцевському парку. Жінка, виходячи на побачення, залишила батькам номер телефону Печушкіна. Так, про всяк випадок. За цим номером телефону і знайшли злочинця.

Безпосереднє ретельне виявлення необхідних фактів є найбільш простим і переконливим засобом перевірки версій відносно окремих ознак складу злочину. Наприклад, версія про те, що злочин вчинено особою, яка має психічне захворювання, безпосередньо буде доведена в результаті психолого-медичної експертизи.

Опосередкований доказ здійснюється шляхом спростування, усунення всіх хибних версій і підтвердженням істинності версії, яка є найбільш правдоподібною. Наприклад, якщо виходити із конкретних фактичних обставин про вбивство, коли висуваються різні версії про те, що воно вчинене з ревнощів або з хуліганських мотивів, або з помсти, або в стані сильного душевного хвилювання, то підтвердження однієї з них можливо лише шляхом спростування інших версій. Висновок про кваліфікацію вчиненого діяння можна розцінити як достовірне судження лише у тому випадку, якщо в процесі розслідування будуть спростовані всі версії, які дають іншу кваліфікацію. Даний метод виключення хибних версій достатньо часто використовується в судово-слідчій практиці. Так, якщо при розслідуванні обставин вбивства було встановлено, що мотивом вчинення злочину є не помста і не хуліганські спонування, то, за наявності відповідних фактичних даних, слід прийти до висновку, що, можливо, вбивство було вчинене в стані сильного душевного хвилювання.

Не слід переоцінювати опосередкований метод доказу висунутих кваліфікованих версій. В окремих випадках версії відносно кваліфікації носять невизначений характер, що

ускладнює їх перевірку (наприклад, особа, що здійснила злочин невідома). Тому опосередкований доказ висунутої версії повинен підтверджуватися прямим доказом.

Тільки в комплексі прямий і опосередкований докази дають можливість виробити достовірну кримінально-правову оцінку і її істинність.

Аналізуючи вищевикладене, слід зробити висновок, що тільки в комплексі прямий і опосередкований докази при умові чіткого дотримання законів логіки та її правил, при наявності достатніх і несуперечливих фактів застерігають від помилок і дають можливість правильно кваліфікувати злочин і тим самим забезпечувати законність і справедливість у юридичній діяльності.

7.3. Роль версії в розслідуванні злочинів

Версія в організації і проведенні розслідування кримінальної справи є необхідним об'єктивним чинником, без якого практично неможливий процес розслідування кримінальної справи. Логічна структура версії така ж, як і логічна структура гіпотези. У цьому плані версія від гіпотези не відрізняється, вона є лише її різновидом.

Версія має дещо менше пізнавальне завдання: пояснити якусь окрему, неповторну одиничну подію або одиничний факт.

У кожній кримінальній справі з кожної окремої обставини має бути висунуто декілька версій.

Слідча версія тісно пов'язана з плануванням розслідування. Роль версії відносно плану розслідування є визначальною, оскільки вона задає напрямок при розслідуванні, а значить вимагає чіткого наукового планування.

В практиці розслідування план – це форма перевірки висунутої версії, а версія, в свою чергу, виступає необхідною передумовою складання плану. Але це не означає, що слідча версія відокремлена і самостійна по відношенню до плану-

вання. Навпаки, побудова версії і планування розслідування злочину настільки тісно взаємопов'язані між собою, що самостійне існування кожного з них просто неможливе.

Так, наприклад, при аналізі кримінальної справи, яка порушена за фактом вчиненого злочину, слідчий повинен розробити план розслідування кримінальної справи, в якому має вказати версії мотивів вчинення злочину. Наприклад, *ст. 121. КК «Умисне тяжке тілесне ушкодження»*.

Він буде його на підставі висунутих версій, спираючись на логічні закони, прийоми і принципи і застосовуючи практичні прийоми.

При правильному методологічному підході, побудові, аналізі та перевірці висунутих версій, хибні версії об'єктивно будуть відсіяні як такі, що не підтверджені зібраними по справі доказами і лише одна версія може бути правильною у зв'язку з тим, що вона буде підтверджена попередніми висновками.

У юридичній літературі наводяться наступні правила перевірки версій:

- 1) з версії повинні бути виведені всі положення, що логічно випливають;
- 2) положення повинні бути логічно пов'язані між собою;
- 3) результати перевірки приватних версій використовуються як основа для побудови загальних версій;
- 4) послідовність перевірки версій визначається практичними умовами розслідування;
- 5) перевірка версії може бути здійснена як слідчим, так і оперативним шляхом.

Головним у логічному дослідженні змісту версії є уявлення про те, які факти, події, обставини повинні існувати в реальній дійсності і як вони логічно пов'язані між собою. Це дозволяє значно розширити знання слідчого про обставини злочину, що, в свою чергу, дозволяють прогнозувати існування окремих фактів, систематизувати приховані сторони злочину. В цьому плані версія виступає логічною умовою планування розслідування. Так, важливою інформацією для

побудови і перевірки версій можуть бути відомості про поведінку потерпілого перед вбивством, його службову або громадську діяльність, поведінку в побуті, інтимні та інші зв'язки. Передусім треба з'ясувати усі події у житті потерпілого, що передували вбивству, встановити, кому була вигідна, бажана його смерть з точки зору логіки і практики.

Рекомендується перевірити, чи не було конфліктів у потерпілого з особами з його оточення, чи не збирався він розірвати або зареєструвати шлюб, обміняти (розміняти), розділити квартиру, майно; чи не було осіб, що йому заздять або конкурентів за місцем роботи; чи не був він суб'єктом ревнощів, нерозділеного кохання; чи не брав участі у якихось непристойних діях, розподілі нетрудових прибутків, чи не скривдив когось у злочинній діяльності, чи застраховане життя потерпілого і хто отримуватиме страхові виплати і т. д.

В операціях по розробці положень щодо висунутих версій в якості інструментарію використовуються різноманітні логічні конструкції. В логіці відомі два правильних модуси умовно-категоричного умовиводу (силогізму) – стверджувальний і заперечувальний. Використання стверджувального модусу можна проілюструвати на прикладі: «Якщо А. вчинив злочин (крадіжку), то він був на місці події, у нього повинні бути викрадені речі. Згідно висунутої версії, існують певні підстави вважати, що в крадіжці винен А. Отже, можна припустити, що А. був на місці події і що в нього повинні бути викрадені речі». Подальша перевірка висунутої версії буде пов'язана з пошуками відповідей на питання: «Чи знайдені на місці події сліди перебування А?», «Чи зберігаються у нього викрадені речі?» і т. д.

Заперечувальний модус використовується як метод доведення хибності версії. Оскільки версія завжди представлена ймовірним судженням, процедура встановлення її істинності за своєю логічною природою аналогічна відповідній операції – доказу. Так, роль тези відіграє сама версія (припущення), роль аргументів – судження про факти та інші судження. Наприклад, А. знаходився на місці вчинення злочину (теза); на

місці події знайдені його відбитки пальців (аргумент, судження про факт, встановлене в ході провадження огляду місця події і дактилоскопічної експертизи). Отже, це є прямий доказ того, що *А.* знаходився на місці події.

Окрім *прямих* методів логічного доведення версії, існують також *непрямі*. По-перше, це метод «від зворотнього» (в логіці він називається *анагогічним*). В основі цього методу доведення невинуватості особи здійснюється за допомогою алібі.

Часто слідчий стоїть перед дилемою. Якщо, наприклад, у ході розслідування встановлено, що смерть насильницька (виключена смерть від старості, хвороби тощо), то приходимо до дилеми: вбивство або самогубство. Встановлення неможливості самогубства служить непрямим доказом версії про те, що у даному випадку вчинене вбивство. Даний метод непрямого логічного доведення ґрунтується на законі включеного третього.

В результаті логічної обробки фактичного матеріалу, зібраного по кримінальній справі, висувається ряд версій, які повинні пояснювати події, пов'язані зі злочином і окремі його обставини. При висуненні версій використовуються різні логічні прийоми і засоби. Дуже часто версія будується на основі індуктивного умовиводу, при чому для логічної обробки фактичних даних і висунення версій застосовують різні види індукції. Так, якщо під час розслідування кримінальної справи встановлюють факти, що повторюються і пов'язані з однією і тією ж особою, то з допомогою індукції через просте перерахування висувають версії щодо причетності даної особи до вчинення злочину.

Схематично це можна зобразити у вигляді такої схеми:

- Встановлений по справі факт **А** пов'язаний з особою **М**.
 - Встановлений по справі факт **В** теж пов'язаний з особою **М**.
 - Встановлений по справі факт **С** теж пов'язаний з особою **М**.
 - Перераховані факти (**А**, **В**, **С**) є ознаками злочину.
-

Ймовірно, даний злочин пов'язаний з особою **М**.

Версія може бути висунута і з допомогою дедукції. Найбільш часто до дедуктивного аналізу фактів і висування версій приступають при вирішенні питання про те, який злочин вчинено насправді, що представляє собою той чи інший окремих факт або окрема обставина і т.д. Так, якщо першопочатковими слідчими діями встановлено, що злочин, який розслідується, володіє ознаками **А, В, С** й іншими ознаками, які ще не встановлені, і відомо, що ознаки **А, В, С** є ознаками злочину **П**, то з допомогою категоричного силогізму висувається версія про те, що в даному випадку вчинено злочин **П**.

Це можна зробити за такою схемою:

Дана подія має ознаки **А, В, С**.

А, В, С є ознаками злочину **П**.

Отже, дана подія є злочин **П**.

Роль версії як однієї з форм пізнання при розслідуванні злочинів визначається багатоаспектністю, багатозначністю її функцій. Так, перш за все, версія виступає як форма встановлення причинного відношення виявлених у процесі аналізу злочину подій, фактів, обставин, що є детермінантою цього антиправового явища. Версія у слідчо-оперативній діяльності відіграє важливу роль для систематизації і виявлення злочинної дії і особливо у визначенні напрямку розслідування. Подальший її розвиток і перевірка пов'язані з визначенням конкретних шляхів провадження розслідування, слідчих і розшукових дій.

Підтвердженням версії розслідування, її перетворення із ймовірного, передбачуваного знання в істинне завершується її пізнавальна функція в розслідуванні.

Злочин як соціальне явище з точки зору юридичної теорії і практики має свою специфіку. Вона полягає у тому, що при вчиненні злочину працівники правоохоронних органів, органів дізнання, слідчі, прокурор, судді не можуть безпосередньо його спостерігати; вони мають справу з фактами злочину, які були вчинені в минулому. Отже, для пізнання

істини у кримінальній справі правоохоронці повинні виявити і встановити всі складові (елементи), які характерні для даного злочину, і перш за все, сліди злочину. Це дасть можливість логічно відновити весь ланцюг подій, що відбулися.

Проблема злочину і методів його розслідування займає центральне місце не тільки в юриспруденції і логіці, вона посідає чільне місце і в художній літературі. Так, відомих літературних героїв Холмса, Дюпена, Пуаро об'єднує загальна мета і сенс розслідування (розкрити злочин і виявити зло), але суд і покарання не входить в їх компетенцію, тобто не є компетентними у їхній діяльності.

Дюпен – перший в детективній літературі, хто застосовує індуктивно-дедуктивний метод, метод спостереження і співставлення частин при з'єднанні з цілим. Він впевнений у тому, що не існує таких таємних обставин, які б не могла розгадати людина, що логічно міркує і суворо дотримується законів і правил логіки. Дюпен здатний розгадати злочин не виходячи із свого кабінету, спираючись лише на логіку і аналіз.

Холмс йде шляхом Дюпена, але він більш активний і енергійний, уважно досліджує місце злочину, добре обізнаний з різними галузями криміналістичної науки. Сила його розуму полягає у тому, що він за допомогою послідовно логічного і дедуктивного умовиводу, виділяє із маси предметів і фактів ключові, основні і таким чином знаходить істину. Пуаро, як і Холмс, вірить в безпомилковість інтуїції і в силу логіки. Метод Пуаро перш за все пов'язаний з аналізом на перший погляд незначних деталей, які в подальшому стають основою у розкритті злочину. Таким чином, логіка виступає як важливий засіб і ефективний інструмент у професійній діяльності знаменитих літературних героїв.

Опираючись на загальні положення нормативно-правових документів і творчо використовуючи правила дедуктивного умовиводу, працівники правоохоронних органів мають можливість більш поглибленого аналізу окремих, одиничних відхилень і правопорушень існуючих правових приписів. Так, спираючись на загальне положення Криміна-

льного і Кримінально-процесуального кодексів України про злочин і покарання, а також його Особливої частини даємо оцінку злочинним діям, а суд приймає рішення про покарання. Загальні положення Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів, а також інші нормативно-правові документи є обов'язковими для кожного громадянина України.

Отже, у розкритті злочину і покаранні злочинця вирішальна роль належить як дедуктивному, так і індуктивному умовиводам.

Таким чином, при аналізі, висуненні і перевірці версій важливо, щоб правоохоронці в своїх міркуваннях суворо дотримувалися правил і вимог логіки, що є важливим підґрунтям у досягненні позитивних результатів при розслідуванні кримінальної справи та розкритті злочину, спрямованих на забезпечення стабільного правопорядку, на захист прав і свобод громадян України.

Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення

1. *Що таке гіпотеза? Дайте визначення і наведіть приклади.*
2. *У яких випадках при висуненні гіпотези користуються аналогією, індукцією і дедукцією?*
3. *Які елементи включає розробка гіпотези?*
4. *У чому полягає сутність загальної гіпотези?*
5. *Часткова гіпотеза та її специфіка.*
6. *Висування і доведення гіпотези.*
7. *Наукова гіпотеза і її роль у пізнанні процесів і явищ об'єктивної дійсності.*
8. *Роль гіпотези у теоретичній і практичній діяльності працівників правоохоронних органів.*
9. *Дайте визначення версії.*
10. *Роль версії у теоретичній і практичній діяльності правоохоронних органів України.*

Бібліографія з навчальної дисципліни

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти України

- Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами від 8 грудня 2004 р.: Офіц. видання. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006.
- Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Атіка, 2006.
- Кримінально-процесуальний кодекс України: Офіц. видання. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007.

Науково-практичні коментарі

- *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2004. – 1056 с. (Нормативні документи та коментарі).

У роботі докладно висвітлено основні нормативні положення сучасного кримінального процесу України, проаналізовано сучасний стан кримінально-процесуальної науки та практики судочинства. Значну увагу приділено розгляду питань гарантій встановлення істини та захисту прав і свобод людини, застосування спеціальних знань і сучасних науково-технічних методів і засобів та використання у кримінальних справах матеріалів, отриманих органами оперативно-розшукової та адміністративної юрисдикції, забезпечення права обвинуваченого на захист, реалізації принципу невинуватості, захисту прав, честі і гідності та безпеки учасників кримінального процесу, реабілітації осіб, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності.

- Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2003. – 1104 с.

У книзі докладно прокоментовано Кримінальний кодекс України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року. Книга може бути корисною для всіх, хто цікавиться питаннями правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, а також правового забезпечення запобігання злочинам.

Підручники та навчальні посібники вітчизняних авторів

- *Бандурка О.М., Тягло О.В.* Курс логіки. Підручник. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 160 с.

Книга містить не тільки теоретичні відомості, а й значну кількість контрольних питань, задач, практичних завдань із зразками їх виконання, запозичених із повсякденної реальності особливо з царини правоохоронної діяльності та правової науки. Це сприяє виробленню у читача навичок правильного мислення, уникненню помилок зі свого боку та ефективної критики свідомих спроб уведення в оману з боку несумлінного опонента. Зазначені особливості дають підставу рекомендувати підручник для самостійного опанування основ логіки, а також для використання на практичних заняттях та при складанні контрольних завдань.

Книга буде корисною для тих, хто прагне підвищити ефективність своєї розумової діяльності та навчитися досягати успіху в діяльності в критиці опонентів.

- *Гладунський В.Н.* Логіка для студентів економічних спеціальностей: Навчальний посібник. – Львів: Афіша, 2002. – 359 с.

Посібник містить основні питання сучасної логіки, орієнтований на студентів напрямів «економіка та підприємництво» та «менеджмент» з метою поглиблення їх гуманітарної підготовки, розвитку творчого потенціалу особистості, формування культури

мислення і управлінської праці. На конкретних прикладах з економіки, підприємництва, менеджменту та інших наук розкриваються основні форми мислення, закони побудови правильних висновків і застосування їх до аналізу міркувань та прийняття рішень. Автор одним із перших включив питання мистецтва спілкування, ролі педагогіки і риторики в усному і діловому спілкуванні, побудові ділового тексту.

- *Грищук В.К.* Кримінальне право України: Загальна частина: Навчальний посібник для студентів юридичного факультету вищого навчального закладу. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до програми курсу «Кримінальне право України. Загальна частина». У ньому на основі чинного Кримінального кодексу України із сучасних наукових позицій розглядаються у вигляді логічних схем питання: поняття, предмет, метод, завдання, принципи та система кримінального права; закон про кримінальну відповідальність; поняття та ознаки злочину; кримінальна відповідальність та її підстава; склад злочину; стадії вчинення злочину; співучасть у злочині. У роботі аналізуються проблеми призначення та види покарань, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

- *Ерьшев А.А., Лукашевич Н.П., Сластенко Е.Ф.* Логіка: Учеб. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Н.П. Лукашевича. – К.: МАУП, 2003. – 216 с.

У посібнику аналізується історія розвитку логіки та її основні категорії – поняття, судження, умовивід, аналогія, гіпотеза. На матеріалах із галузі правових наук, теорії і практики менеджменту розкривається значення логіки, її законів, прийомів і операцій у практичній роботі юриста, бізнесмена, спеціаліста в сфері менеджменту.

- *Жеребкін В.Є.* Логіка: Підручник. – 6-те вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 255 с.

Він є одним із базових підручників з логіки для студентів юридичних спеціальностей. Найважливіша перевага підручника –

чітка побудова викладу матеріалу; автору вдалося навіть найскладніші розділи подати доступно і зрозуміло; теоретичний матеріал органічно поєднується з практикою судового дізнання, особливостями правового дослідження. За змістом підручник повністю відповідає програмі навчальної дисципліни «Логіка» для студентів юридичних спеціальностей. Підручник буде корисним для курсантів, студентів і слухачів Львівського державного університету внутрішніх справ.

- *Жоль К.К.* Вступ до сучасної логіки. – К.: Либідь, 2002. – 152 с.

У посібнику викладено основні поняття й методи сучасної логіки, розглянуто зв'язок логіки з гуманітарними, природничими та технічними науками, розкрито значення логіки для програмного забезпечення сучасних комп'ютерів.

Написаний у нетрадиційній манері, посібник допоможе правильно зорієнтуватися в осмисленні характеру теоретичних досліджень і практичного значення сучасної логіки.

- *Карамішева Н.В.* Логіка: Підручник для студентів-правників. – Львів, 2000. – 252 с.

У підручнику висвітлені основні напрями сучасної та неklasичної логіки, викладені їх методологічні функції в конкретних проблемних ситуаціях, які виникають у правовій діяльності юриста. Посібник написаний доступною мовою, автор наводить багато цікавих прикладів, що дає можливість більш ефективного його сприйняття.

- *Карамішева Н.В.* Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. – Львів: Астролябія, 2002. – 352 с.

У посібнику викладено найважливіші напрямки класичної та неокласичної логіки, а також основи евристики як теорії творчого мислення.

Автор розкриває різноманітні методологічні та евристичні функції логіки у пізнанні, проводить логічний аналіз знання і пропонує модуль соціокультурної трансформації наукового пізнання.

- *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник для студентів юридичних факультетів. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.

У систематизованому, дидактично витриманому вигляді підручник розкриває метод логіки, основні форми і закони мислення.

У підручнику при викладенні програми курсу логіки враховується специфіка юридичної спеціальності. Значний фактичний матеріал ілюструє особливості судового пізнання, показує як висвітлюється та чи інша логічна форма у правовому дослідженні та юридичній практиці.

- *Навроцький В.О.* Основи кримінально-правової кваліфікації: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

У посібнику аналізуються загальні положення кримінально-правової кваліфікації – її поняття, підстави та принципи, а також питання кваліфікації окремих типів діянь, передбачених Кримінальним кодексом України, – кваліфікації злочинів з урахуванням стадії їх вчинення, вчинених у співучасті, множинності злочинів.

- *Ортинський В.Л.* Логіка – правоохоронцям: Навчальний посібник. – Львів: Апріорі, 2004. – 248 с.

Посібник написаний з метою ознайомлення курсантів, студентів і слухачів із законами логіки, формами і поняттями, надання навчально-методичної допомоги для кращого засвоєння теоретичного матеріалу й оволодіння навичками практичного використання у майбутній правоохоронній діяльності. Основні теоретичні положення ілюструються численними прикладами з історії та художньої літератури.

- *Тофтул М.Г.* Логіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 368 с.

Автор прагнув, щоб цей посібник був максимально доступний і корисний для студентів. Тому, крім теоретичного й історичного матеріалу, до нього увійшли запитання для самоперевірки, вправи, задачі та приклади їх розв'язання, поради тим, хто вступає у полеміку, відстоюючи свої права тощо.

- *Хоменко І.В.* Еристика: мистецтво полеміки: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.

До посібника включено теоретичні матеріали з основ мистецтва полеміки, практикуми та тексти для самостійного аналізу, що допоможуть студентам, особливо юристам, сформувати практичні навички та вміння успішної комунікації.

- *Хоменко І.В.* Логіка: Практикум: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 240 с.

Основна мета навчального посібника полягає у тому, щоб надати студентам і викладачам ВНЗ України матеріал, за допомогою якого можна відпрацювати і закріпити на практиці теоретичні положення з логіки.

Практикум складається з трьох частин. Перша частина містить численні логічні задачі з різноманітних розділів як традиційної, так і сучасної логіки. У другій частині, яка називається «Цікава логіка», зібрані різноманітні запитання, вправи, завдання, тести, спрямовані на визначення рівня логічної культури мислення людини. Третя частина книги містить довідкові матеріали.

- *Хоменко І.В.* Логіка – юристам: Підручник. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 392 с.

У підручнику викладаються основні положення сучасної логіки з урахуванням викладення усього курсу студентам юридичних ВНЗ і актуальні проблеми як класичної, так і некласичної логіки.

Більшість із розглянутих у підручнику логічних схем представлені в навчальній літературі для юридичної школи вперше.

У практичній частині підручника студентам запропоновані численні завдання, більшість яких пов'язана з правовою проблематикою. Окрім цього, студентам надається можливість ознайомитися зі словником термінів логіки та різноманітними тестами.

- *Хоменко І.В.* Логіка для юристів: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 224 с.

У підручнику викладаються основи логіки з урахуванням специфіки юридичної аудиторії. Основна увага приділяється розвитку та удосконаленню у студентів логічної культури, вміння логічно правильно міркувати, критично мислити.

- *Хоменко І.В.* Логіка. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 335 с.

У підручнику в модульній формі викладений курс логіки для студентів вищих навчальних закладів України. Навчальний модуль містить дві частини: теоретичну та практичну. У першій викладено навчальний матеріал з логіки, у другій – словник термінів, тест і практикум. До підручника входить також модуль «Цікава логіка», де зібрані різноманітні запитання, задачі, головоломки, спрямовані на визначення рівня логічної культури мислення людини. Завершують підручник розділи «Логіка в слайдах» та «Алгоритми розв’язання логічних завдань». Видання супроводжене розширеним списком рекомендованої літератури.

- *Щербина О.Ю.* Логіка для юристів: Курс лекцій. – Вид. 3-є. – К.: Юридична думка, 2007. – 264 с.

У курсі лекцій викладаються основи логіки з урахуванням специфіки професійної діяльності юриста. Основна увага приділяється розвитку у майбутніх юристів логічної культури, вміння логічно та критично мислити. Розглядаються основні категорії формальної логіки: поняття, судження, умовивід, закони логіки висловлювань, а також логічні прийоми і методи, які постійно застосовуються у діяльності юриста. На прикладах розв’язання задач демонструються можливості застосування методів сучасної математичної логіки у процесі кримінально-правової кваліфікації злочину, побудові слідчої версії, для дослідження наукових проблем у правознавстві.

Підручники та навчальні посібники зарубіжних авторів

- *Ивин А.А.* Логика для юристов: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2005. – 288 с.

У навчальному посібнику особлива увага приділяється нормативній термінології, логічним особливостям юридичної мови. Наводяться цікаві завдання, пов’язані з юридичною практикою, міркування над якими дасть можливість закріпити навички логічно послідовного і аргументованого мислення.

- *Ивлев Ю.В.* Логика для юристов: Учебник для вузов. – 4-е изд. – М.: Дело, 2005. – 264 с.

Мета підручника – закласти основи логічної культури мислення юриста, навчити застосовувати правила і закони логіки у професійній діяльності. У посібнику розглядаються такі теми: історія і предмет логіки, формальна логіка як наука, основні методологічні принципи діалектичної і формальної логіки; судження, питання і норма; дедуктивні та індуктивні умовиводи; поняття; визначення і класифікація; аргументація і критика.

- *Каверин Б.И., Демидов И.В.* Логика для юристов. Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. Б.И. Каверина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 222 с.

Навчальний посібник охоплює всі основні розділи класичної логіки. Теоретичний матеріал тісно пов'язаний з практичними вправами і логічними задачами для закріплення знань і формування навичок їх застосування.

- *Литвинов А.Н., Тагаєв Н.Н., Ланга С.П.* Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки: Учебное пособие. – М.: ЮРКНИГА, 2005. – 112 с.

Навчальний посібник присвячений проблемам використання формально-логічних і діалектичних конструкцій в експертній практиці. Аналізуючи методологічні основи, форми і процедури побудови експертних висновків, автори аналізують предмет логіки, характеризують основні етапи процесу пізнання об'єктивної реальності, здійснюють класифікацію основних експертних помилок.

У роботі розглядаються деякі питання призначення експертів на досудовому слідстві, проблемні аспекти оцінки висновків експерта слідчим, здійснена класифікація принципів і охарактеризована процедура оцінки заключення експерта.

- *Тер-Акопов А.А.* Юридическая логика: Учеб. пособие. – 2-е изд., стер. – М.: Изд-во ОМЕГА – Л., 2006. – 256 с.

У посібнику головна увага присвячена логічним вимогам щодо оцінки юридичних подій і фактів у процесі прийняття правових рішень, базовим категоріям логіки і їх особливостям щодо

юридичної діяльності, правовим поняттям, їх формуванню і операціям з ними, умовам істинності юридичних суджень, індуктивним методам причинних зв'язків, аналогії, побудові версій і доказів у юридичній теорії і практиці.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- *Бандура О.А., Лукашевич В.Г.* Криминалистическая версия: гносеологический, логический и психологический аспекты. – К., 1991. – 80 с.

У посібнику автори аналізують роль і місце версії у розслідуванні кримінальної справи. Значну увагу автори приділяють роботі слідчого при формулюванні версій та їх логічному дослідженні.

- *Бельский К.С.* Полицейское право: Лекционный курс / Под ред. канд. юрид. наук А.В. Куракина. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2004. – 816 с.

У книзі розглядається історія поліцейського права, об'єкти поліцейської охорони, суб'єкти поліцейської діяльності, методи і форми поліцейської роботи.

- *Грувич С.С.* Основы риторики: Учеб. пособие / С.С. Грувич, В.Ф. Погорелко, М.А. Герман. – К.: Вища шк. Головное изд-во, 1988. – 248 с.

У книзі висвітлюються логічні основи риторики, закони і методи мислення, їх роль в ораторському мистецтві. У роботі значна увага приділяється дедуктивному та індуктивному методам, а також теорії аргументації у професійній діяльності.

- *Ковальський В.С., Козінцев І.П.* Правотворчість: теоретичні та логічні засади. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.

У книзі висвітлюється проблема законотворчої політики української держави. З наукової точки зору аналізуються її складові та поняття, що характеризують цей процес. До кола питань, що обговорюються, входять питання моралі, логіки, методики та семантики правотворення.

- *Панкратов В.Н.* Культура общения сотрудника органов внутренних дел: Учебно-методическое пособие. – М., Приор-издат, 2006. – 144 с.

У посібнику розкривається сутність спілкування, додаються поради-рекомендації, що дозволяють оволодіти комунікабельністю у спілкуванні з людьми; підвищити культуру спілкування.

- *Коновалова В.Е.* Проблемы логики и психологии в следственной тактике. – К., 1970. – 163 с.

У книзі аналізуються проблеми ролі аналізу і синтезу в процесі розслідування, природа слідчих версій, логічні методи побудови версій, роль версій у розслідуванні злочинів. Значне місце відводиться використанню логіки і психології при огляді місця події, а також тактиці допиту підозрюваних.

- *Михайленко А.Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание. – К.: Юриком Интер, 1999. – 448 с.

У книзі, вперше на сучасному рівні науки та практики, висвітлюються основні питання захисту прав громадян, участі всіх осіб, які є причетними до дізнання, досудового слідства і забезпечення законності при розслідуванні злочинів. У роботі демонструються зразки основних документів, що відносяться до забезпечення прав громадян при розслідуванні злочинів.

- *Снигерьев О.П., Матвейчук В.В., Никифорчук Д.Й.* Умисні вбивства. Попередження та розкриття: Практичний посібник. – К.: КНТ, 2005. – 100 с.

Посібник присвячений розгляду як наукових, теоретичних положень, так і практичних основ діяльності оперативних підрозділів та слідчих у попередженні та розкритті умисних вбивств. Крім загальної тактики попередження та розкриття, авторами на підставі проведеного дослідження запропоновані рекомендації щодо викриття спроб приховати умисні вбивства шляхом інсценувань, тактика розкриття вбивств окремих категорій потерпілих.

- *Токарська А.С.* Комунікація у праві та правоохоронній діяльності. – Львів, 2005. – 283с.

У монографії аналізуються теоретико-правові основи універсальної комунікативної діяльності, розвиток комунікативної

діяльності, розвиток комунікативної концепції права та галузевої правової комунікації, що мають важливе значення для удосконалення законодавчої бази, регулювання комунікативних відносин, оптимізації професійної та масової комунікативної діяльності юристів, працівників правоохоронних органів.

- *Токарська А.С., Кочан І.М.* Культура фахового мовлення правника: Навч. посіб. – Львів: Світ, 2003. – 312 с.

Посібник присвячений актуальним питанням підвищення культури фахового мовлення юристів, утвердженню усіх типів, форм сучасної української мови на практиці. Видання покликане сприяти удосконаленню професійного рівня мовленнєвої діяльності правників.

Для курсантів, студентів, викладачів та аспірантів вищих навчальних закладів правничого профілю.

- *Тростюк З.А.* Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К.: Атіка, 2003. – 144 с.

У роботі розглядається понятійний апарат Особливої частини КК та його знакове позначення – термінологічний апарат, визначається їхнє співвідношення між собою та з суміжними категоріями, сформульовані вимоги до понятійного апарату. Особлива частина КК характеризується крізь призму дотримання цих вимог та пропонуються шляхи вдосконалення понятійного апарату Особливої частини КК України.

Словник логічних термінів

А

Або А, або не-А істина – словесне формулювання закону виключеного третього, який говорить, що **А** і **не-А** не можуть бути істинними, а що істинне **або А, або не-А**.

Агностицизм – (грецьк. а-не, *gnosis* – знання, непізнаний) – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання світу і його сутності, обмежуючи роль науки у розгляданні явищ.

Адаптація – (лат. *adaptare* – пристосування людини до навколишнього середовища) – в біології – процес пристосування будови і функції організмів і їх органів до навколишнього середовища.

Адекватний – (лат. *adaequatus* – рівний, однаковий) – однаковий; який відповідає предмету, що досліджується; рівний.

Актуальність – (лат. *actualis* – діяльний) – це важливість, сучасність значення; важливість чого-небудь в теперішній час; щось, що потребує найшвидшого вирішення.

Алогізм – (від двох грецьк. сл.: *a*-не і *logos* – розум):

1) нелогічність, заперечення ролі логіки у пізнанні; роздуми, які заперечують логіку;

2) кругозір, що намагається всупереч науці довести, ніби пізнання досягається не шляхом логічного мислення, а лише посередництвом віри, астрології, магії.

Алфавітна істина – це те, що елементарно просто, ясно, всім давно і добре відомо і не потребує додаткових доказів.

Альтернатива – (лат. *alter* – одне з двох) – кожна з двох або декількох можливостей, які виключаються, вибір між цими можливостями. Так, альтернативою є кожен з членів окремого судження, складеного по формулах.

S є або P₁, або P₂

S є або P₁, або P₂, або P₃

Аналіз – (грецьк. *analysis* – розкладання, розчленування, розбір) – логічний прийом, метод дослідження, полягає в тому, що вивчається предмет, який практично розкладають на елементи (ознаки, риси), кожен з яких потім досліджується окремо як частина членороздільного цілого.

Аналог – (грецьк. *analogia* – відповідність, схожість) – схожий предмет, схожа ідея.

Аналогічний – схожий, відповідний, який має однако-вий зміст.

Аналогія – (грецьк. *analogia* – відповідність, схожість) – подібність, схожість предметів в яких-небудь ознаках, рисах чи відношеннях, причому таких предметів, які в цілому різні. Умовивід за аналогією – це логічне судження, в результаті якого досягається знання про ознаки одного предмета на основі знання того, що цей предмет має схожість з іншими предметами.

Анахронізм – (грецьк. *ana* – назад, *chronos* – час) – застаріле, віджиле уявлення, судження, поняття, погляд, що не відповідають сучасному рівню розвитку знань, пережиток давнини; в історії – це помилкове перенесення подій і рис з однієї епохи в іншу.

Аномалія – (грецьк. *anomalía* – відхилення від норми, від загальної закономірності) – неправильне, ненормальне, нереальне.

Антиподи – (грецьк. *anti* – проти, *pus* – нога) – люди, що дотримуються прямо протилежних поглядів, переконань; наділені різними характерами, прагненнями, потребами і цілями.

Антоніми – (грецьк. *anti* – приставка «проти», *opoma* – ім'я) – слова, що мають протилежні значення, і використовуються для характеристики контрастних предметів, явищ, наприклад: «твердий» – «м'який», «голосний» – «тихий» і т.д.

Апломб – (франц. *aplomb* – рівновага, вертикаль) – високомірна, надлишкова, підкреслена самовпевненість людини в розмові, у зверненні, манерах триматися у суспільстві; фальшива самовпевненість.

Апогей – (грецьк. *apogelos* – віддалений від землі) – найвища точка, найвищий ступінь розвитку, піднесення чого-небудь; в прямому розумінні слова – точка місячної орбіти або орбіти штучного супутника Землі найбільше віддалена від нашої планети.

Апологетика – (грецьк. *apoloia* – захисна промова) – необ'єктивний захист кого-небудь або чого-небудь.

Апология – (грецьк. *apologia* – захист) – заступництво, похвала; в літературі слово «апология» частіше використовується як захист, надмірна похвала.

Апріорний – такий, що передує досвіду, незалежний від досвіду.

Аргумент – (лат. *argumentum* – логічний доказ, основа доказу) – думка, правдивість якої перевірена і доведена практикою і, яка може бути приведена в основу істини або несправедливості іншого положення. Аргумент є основною складовою частиною всякого доказу. Аргумент (в матем. логіці) – незалежна змінна, замість якої підставляються імена об'єктів, які відповідають притаманній області у формулі розрахунку предикатів.

Аргументувати – (лат. *argumento* – доводити, наводити аргументи) – доводити на основі фактів або правдивих положень, перевірених на практиці.

Аспект – (лат. *aspectus* – вид) – 1) погляд, точка зору, на основі якої розглядається, аналізується предмет, який досліджується, подія, поняття, масив документів і т.д.; 2) одна, яка-небудь форма зв'язку його з іншими предметами, явищами; 3) погляд на той чи інший об'єкт з точки зору певної науки.

Атавізм – (лат. *atavi* – предки) – поява в роздумах кого-небудь застарілих поглядів, ідей, які віджили; в прямому розумінні слова – поява в організмах ознак, що існували в далеких предків.

Атрибут – (лат. *attributum* – призначене, наділене) – невід’ємна, суттєва, необхідна властивість, ознака предмета або явища, без якого предмет не може існувати, бути собою.

Афоризм – (грецьк. *aphorismos* – коротке висловлювання) – висловлювання, яке виражає яку-небудь думку чітко, коротко і переконано, і яке відрізняється закінченням змісту і філігранною формою.

Афект – (лат. *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть) – бурхливе і відносно короткотривале нервово-психічне, емоційне хвилювання (гнів, злоба і т.д.), звичайно пов’язане із втратоювольового контролю.

Б

Багатомовність – серйозний недолік усного або письмового вираження думки, який полягає в тому, що використовуються зайві слова, які не стосуються нашого предмета.

Банальність – (франц. *banal* – шаблонний) – банальний, брутальний.

Безглуздя – безладне нагромадження слів, як правило, позбавлених якого-небудь змісту, а тому вони не відповідають дійсному стану речей.

Безкінечність – відсутність у матеріальному світі початку і кінця у часі й просторі. Безкінечність, різноманітність його форм, рис і якостей, закономірностей і незнищення світу і його рухів, невичерпність його пізнанням людини.

Безпосереднє знання – знання, набуте в результаті прямої дії предмета зовнішнього світу на органи чуття. Таке знання набувається в процесі відчуття сприйняття.

Безпосереднє протиріччя – (лат. *contradictio in adiecto* – логічне протиріччя) – зустрічається в поняттях і судженнях; полягає в тому, що розуміється ознака, яка заперечує його.

Буквальний – точне дотримання того, що записано буквами на папері, у постанові, в законі, що відповідає якому-небудь тексту; дослівний, прямий, непереносний зміст без метафор і алегорій.

Буття – безкінечний у просторі і об'єктивний у часі реальний світ, первинна природа, що існує незалежно від нашої свідомості; в людських, суспільних відносинах буттям є реальний процес матеріального життя людей, процес матеріального виробництва.

В

Версія – (лат. *versio* – оберт, видозміна) – одне з кількох можливих пояснень або тлумачень якого-небудь одного і того ж факту, явища, події, які відрізняються одне від одного.

Взаємодії – загальна форма зв'язку предметів, явищ, об'єктивної дійсності, а також зв'язки думок, що є відображенням предметів, явищ, їх зв'язків і відношень у свідомості людини.

Взаємозв'язок – найбільш загальна закономірність об'єктивного світу, яка вказує на тісний зв'язок між предметами і явищами і зміни, які мають місце в них, є результатом дії інших предметів, які існують в об'єктивній реальності.

Видове поняття – це поняття, яке відображає суттєві ознаки класу предметів, що є видом якого-небудь роду.

Видове поняття – підкорінне поняття, що входить до складу іншого, більш загального, яке називається родовим.

Викладення – передача якої-небудь інформації, думки і т.д., виражених в усному чи письмовому вигляді.

Виключення – спосіб доведення якого-небудь положення, яке полягає в тому, що шляхом перечислення всіх приватних випадків доводиться їх неможливість, за винятком одного, відносно якого ведеться доказ.

Випадкова ознака – ознака, яка може належати, а може і не належати даному предмету, але предмет від цього не перстає бути даним предметом.

Випадкова подія – подія, яка може статися, а може і не статися.

Випадковість – те, що обумовлене впливом зовнішніх обставин.

Відволікання – виділення окремих ознак і рис конкретного предмета чи явища з ряду інших ознак чи рис цього предмета.

Відчуття – психічний процес відображення мозком окремих рис предметів і явищ об'єктивної дійсності; чуттєвий образ окремих рис предметів і явищ, які виникають в результаті дії предметів і явищ матеріального світу на органи відчуття.

Візуальний – (лат. *visialis* – наочний) – той, що спостерігається наочно, безпосередньо оком, в тому числі і озброєним якими-небудь засобами (мікроскопом, телескопом).

Властивість – те, що притаманне предметам, що виділяє їх серед інших предметів або робить їх подібними до інших предметів.

Г

Гармонія – (грецьк. *garmonia* – стрункість, співрозмовність) – струнка, співрозмовна узгодженість цілого і частин, які входять до нього, компонентів.

Генезис – (грецьк. – *genesis* – дух, притаманний окремій людині) – найвищий ступінь виявлення творчої обдарованості, мислення, здатність розумової і практичної діяльності. Геніальність відрізняється від талановитості тим, що геніальність виражається в створенні якісно нових, оригінальних творінь, у відкритті шляхів творчості.

Герменевтика – (грецьк. *hermeneuo* – пояснюю, тлумачу) – мистецтво тлумачення перекладу стародавніх літературних текстів, засноване на граматичному дослідженні мови, вивченні закономірностей і конкретних видів літературних творів, відповідних даному тексту історичних пам'яток.

Гіпербола – (грецьк. *heperbole* – перебільшення) – стилістична фігура або зворот мови, який полягає в тому,

що співрозмовник, аби справити більше враження на слухача, навмисно надмірно перебільшує знання про предмет, що розглядається, приписуючи йому такі ознаки, якими він не володіє.

Гіпотеза – (грецьк. *hypothesis* – основа, припущення) – ймовірне припущення про причини яких-небудь явищ, достовірність яких при сучасному стані виробництва і науки не може бути перевірена і доведена, але яка пояснює дані явища; прийом пізнавальної діяльності людини.

Гіпотико-дедуктивний метод – спосіб наукового дослідження, який полягає в тому, що спочатку висловлюється декілька гіпотез про причини предметів (явищ), що вивчаються, а потім дедуктивним шляхом з гіпотез виводяться висновки.

Глобальність – (франц. *global* – всезагальність) – вичерпна повнота, охоплення чого-небудь.

Гносеологія – (грецьк. *gnosis* – знання, *logos* – вчення) – теорія пізнання, одна з складових частин філософії; її предмет – дослідження можливостей людини, пізнання діяльності, вивчення джерел, форм, методів пізнання, вияснення того, що вважають істиною і шляхом її знаходження.

Голос – сукупність звуків, які видає людина за допомогою коливань голосових зв'язок. Голосом людина передає іншим свої відчуття, сприйняття, уявлення, думку.

Гострий розум – здатність швидко проаналізувати питання, що обговорюються, співставити речі і виразити висновок в точних, яскравих реченнях і виразах.

Гуманізм – (лат. *humanus* – людський) – світогляд, основними принципами якого є любов до людей, повага до людської гідності, піклування про благо людей.

Д

Двозначність – негативна якість судження, коли в одне і те саме поняття, що відноситься до одного і того самого часу, взяте в одному і тому самому відношенні, вкладається два різних змісти. Думка в такому випадку стає невизначеною.

Дедуктивний – такий, що базується на умовиводах від загального до часткового.

Дедуктивний доказ – в традиційній логіці – одна з форм доказу, коли теза, що є яким-небудь одиноким або частковим судженням, підводиться під загальне правило.

Дедуктивний умовивід – це висновок, який забезпечується при правдивості тверджень і дотриманні правил логіки та істинності заключення. В таких випадках дедуктивний умовивід розглядається як простий випадок доказу або деякий крок доказу.

Дезінформація – (англ. *misinformation*) – заздалегідь невірні відомості про ті чи інші події, які мають на меті ввести кого-небудь в оману і тим самим завадити йому правильно розібратися в ситуації, що склалася; втрата правильних уявлень про час і простір.

Декларативний – (лат. *declaratio* – заява, оголошення) – такий, що має одні загальні положення, що не супроводжуються якими-небудь аргументами, які обумовлені цими загальними положеннями.

Демагогія – один з найбільш жахливих прийомів дії на почуття людей, коли хочуть ввести народні маси в оману з допомогою перекручення фактів, щоб досягти тієї чи іншої мети. Демагогія – один з основних прийомів політиків сучасності.

Демонстрація – (лат. *demonstratio* – доказ) – логічний роздум, в процесі якого з аргументів виводиться істинність чи неправдивість твердження.

Де-факто – (лат. *de facto*) – щось, що реально існує насправді, в дійсності, на ділі, фактично; протиставляється терміну «де-юре».

Де-юре – (лат. *de jure*) – юридичне, за правом, за законом, формально; протиставляється терміну «де-факто».

Дидактика – (грецьк. *didaktikos* – верховенство) – верховна, головна ідея; основна, головна ознака чого-небудь.

Дилема – (грецьк. *dilem* – подвійна пропозиція) – судження, в якому предмету приписується дві суперечні ознаки, які виключають можливість третьої.

Дисидент – (лат. *dissident* – незгідний, суперечний) – інакомислячий.

Дискримінація – (лат. *discriminato* – розділення, розрізнення) – властивість організму сприймати тонкі якісні різниці між зовнішніми подразниками.

Дискусія – (лат. *discussio* – розгляд, розбір) – обговорення компетентними особами якої-небудь суперечливої проблеми з метою встановлення шляхів до її достовірного вирішення.

Дисперсійний аналіз – (лат. *dispersus* – розсіяний, розсипаний) – такий аналіз, який має на меті визначити вплив окремих факторів на досліджувану ознаку в ході даного експерименту і встановити ступінь дії на ознаку кожного з факторів.

Диспропорція – (лат. *dis* – приставка, означає заперечення, співрозмірність, певне відношення частин між собою) – неспіврозмовність, порушення пропорційності, несподіваність частин в якому-небудь об'єкті.

Дистантне логічне протиріччя – (лат. *distantia* – відстань) – так в логічній літературі іноді називають логічне протиріччя між двома протилежними судженнями (**А** і **не-А**).

Диференціація – (лат. *differentia* – різне) – розчленування, розділення цілого на частини, різні ступені.

Дифірамб – (грецьк. *dithyrambos*) – надмірно перебільшена похвала, похвальна промова, як правило близька до підлабузництва.

Дихотом – назва одного із зенонівських парадоксів, в якому робилась спроба довести неможливість досягнення істинного знання шляхом чуттєвого сприйняття.

Діалект – (грецьк. – розмова, говір) – місцева або соціальна мова, яка є гілкою від літературної загальнонародної мови.

Діалектика – (грецьк. *dialektike* – мистецтво вести бесіду) – наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Діалог – (грецьк. *dialogos* – бесіда) – вид мови у формі розмови між безпосередньо двома або декількома особами, що спілкуються.

Дійсність – матерія, природне і суспільне буття. Об'єктивний світ у всій різноманітності його зв'язків, сторін у своїй конкретності.

Дійство – явище, яке слідує за іншим явищем і викликається останнім.

Ділене поняття – (лат. *totum dividendum*) – поняття, об'єм якого підлягає діленню.

Доведеність – логічна примусовість розуму, яка обумовлена тезами, аргументами; важлива властивість правильного умовиводу.

Доведення – логічна дія, в процесі якої істинність якої-небудь думки обґрунтовується з допомогою інших думок.

Довести до абсурду – (лат. *absurdus* – безпутний) – довести що-небудь до крайності, до невідповідності, до безглуздя.

Довід – складова частина всякого доказу, під якою розуміється думка, правдивість якої перевірена і доведена, і тому може бути приведена в основу істинності або хибності сказаного.

Догма – (грецьк. *dogma* – думка, вчення) – положення, яке приймається без критичної перевірки за правдиву істину, сліпо на віру.

Догматизм – характерна риса застарілих теорій, які спираються не на знання закономірностей дійсності, що розвивається, а на положення, що приймаються сліпо, на віру.

Доказ – у широкому, змістовному плані – логічна дія, в процесі якої правдивість думки закладається за допомогою інших думок.

Докази речові – один з видів судових доказів у кримінальному і громадському процесах.

Докази судові – докази, що мають на меті відшукати істину, тобто отримати такі висновки у справі, які правильно відображають те, що сталося насправді.

Доказове право – сукупність норм, встановлених видів судових доказів.

Доказ за аналогією – такий доказ, коли закладається подібність двох предметів за якими-небудь ознаками на основі того, що ці предмети мають ряд інших ознак.

Документ – (лат. *documentum* – основа доказу) – матеріально виражена і зафіксована у вигляді листа, малюнка, символа, фотографії інформація про яку-небудь подію.

Домінанта – (лат. *dominatio* – верховенство) – верховна, головна ідея; основна ознака чого-небудь.

До публіки – (лат. *ad populum*) – такий спосіб переконання, коли, замість істини або несправедливості тези, з допомогою об'єктивних правдивих аргументів головним завданням є тільки подіяти на почуття людей.

Досвід – сукупність нагромаджених знань і практики людей, які мають справу з незалежною від свідомості людини природою.

Дослідження – процес наукового вивчення якого-небудь об'єкта (предмета, явища) з метою виявлення закономірностей його виникнення, розвитку.

Достовірне судження – судження, в якому впливає тверде встановлене знання про що-небудь (істина або неправда).

Достовірність – правильне, точне, яке не викликає сумнівів, відображення думкою предметів і явищ оточуючого світу, перевірене практикою знання.

Дуалізм – (*dualis* – подвійний) – подвійність.

Думка – результат (продукт) процесу мислення.

Е

Евристика – мистецтво сперечатися, вести полеміку, користуючись при цьому всіма прийомами, розрахованими на перемогу.

Езопова мова – замасковане вираження думок з допомогою умовних позначень, метафор.

Ейлерові кола – спосіб моделювання просторової уяви у відношенні між об'ємами за допомогою кіл, висунутий математиком Л. Ейлером.

Еквівалентний – рівносильний, рівноправний.

Еклектик – людина, яка безпринципно сполучає в своїх поглядах несумісні точки зору.

Еклектика – безпринципне поєднання різних поглядів, це різновид метафізичної думки.

Експеримент – перевірка, науково поставлений дослід, цілеспрямоване вивчення визначеного явища в точно визначених умовах за допомогою різних приладів.

Екстраполяція – розповсюдження висновків, зроблених в результаті вивчення частини явища на іншу частину цього явища, знаходження у ряді даних значень функції інших її значень, що виходять із цього ряду.

Емоція – почуття радості, страху, гніву, переживання, що виникають у людини.

Емпірія – (грецьк. *empeiria* – досвід) – людський досвід в області досліджень об'єктивної дійсності в суттєвих умовах органами чуттів.

Ерудиція – (лат. *eruditio* – пізнання) – характеристика людини, яка має глибокі знання, широку свідомість в галузі науки і культури.

З

Закон – внутрішній і необхідний, загальний і суттєвий зв'язок предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Закони мислення – (лат. *logos* – думка, мислення, розум) – закони людського мислення. Логічні закони не можуть виникнути, якщо нема природи і органа думки – людського мозку. Науці здавна відомі чотири логічні закони. До IV ст. до н.е. Аристотель відкрив три логічні закони – тотожності, протиріччя, виключення третього. В XVII ст. н.е. Лейбніц відкрив закон достатньої підстави.

«*Замкнутий круг (коло)*» – (лат. *irkulusivitisus*) – логічна помилка у доведенні, яка викликана порушенням закону достатньої підстави в процесі доведення.

Запам'ятовування – утворення тимчасових зв'язків між групами нервових клітин головного мозку.

Заперечення – логічна операція, яка полягає в тому, що істинному судженню протиставляється неістинне або навпаки.

Запрограмувати – (лат. *programma* – оголошення) – скласти точне запрограмування ЕОМ на штучній мові.

Захист – (лат. *defensio*) – доказ на основі документів.

Зв'язок – коронна властивість, що притаманна матерії, полягає в тому, що всі предмети об'єктивної дійсності знаходяться в залежності, у різних відношеннях один з одним.

Здогадка – думка, в якій на основі знання різних фактів, висловлюється така пропозиція, яка необґрунтована достатніми даними.

Здоровий глузд – складена під впливом повсякденної, практичної діяльності і життєвого досвіду, сукупність поглядів на життя, на оточуючий світ.

Зміна – процес переходу предмета, явища з одного стану в інший, поява у предмета, явища нових функцій, властивостей, сторін.

Зміст – порядок знакового вираження; думка, закладена в словах (знаках, виразах); ціль якої-небудь дії, вчинку.

Знак – матеріальний, чуттєвий об'єкт, який символічно, умовно означає і дає посилання до позначеного ним предмета.

Знання – цілісна і систематизована сукупність наукових понять про закономірності природи, суспільства і мислення.

Значення – те, чим об'єкт є для людей, які знаходяться в процесі життєвої, естетичної, наукової, виробничої та іншої діяльності.

I

Ідеальне – характеристика образів, які виникають у мозку людини в результаті дії на нього предметів внутрішнього світу, органів чуття.

Ідентичний – (грецьк. *ideim* – той самий) – однаковий, рівнозначний, подібність предметів, явищ і понять; точно відповідний іншому.

Ідеологія – (грецьк. *idea* – вид, образ, *logos* – вчення) – сукупність, система ідей у різних поглядах.

Ідея – (грецьк. *idea* – вид, образ) – вища форма відображення пізнання об'єктивної дійсності, притаманна тільки людському розуму.

Ідея Фікс – (лат. *fixus* – сильний) – нав'язлива ідея.

Ієрогліф – (грецьк. *hieroglyphoi* – священні письменності) – умовний письмовий фігурний знак, який використовується в деяких видах ідеографічного письма.

Ілюзія – (лат. *illusio* – обман, омана) – неправильне, поверхневе сприйняття предметів реальної дійсності.

Ім'я – мовне вираження (слово чи сполучення), яке безпосередньо означає назву певного об'єкта чи об'єктів. Наприклад, предмети, явища, процеси.

Інваріантність – (лат. *invariants* – той, що не змінюється) – незмінність, незалежність від якихось умов.

Індедетерменізм – (лат. *in* – не, *deteminare* – визначити) – антинауковий погляд, який заперечує закономірну обумовленість подій і явищ об'єктивного світу і стверджує ніби в природі і суспільстві верховодить безпричинна випадковість.

Індивідуальне поняття – так в деяких підручниках з логіки називається одиничне поняття.

Індуктивна логіка – розділ логіки, в якому досліджуються умовиводи, в яких розвивається думка від знання одиничного до знання загального.

Індуктивне доведення – одна з форм доведення, коли теза, яка є будь-яким загальним судженням, заснована за допомогою одиничних суджень.

Інстинкт – (лат. *instinstus*) – сукупність вроджених відповідних реакцій (актів вроджених проявлень зовнішньої активності) організму на дію зовнішніх чи внутрішніх подразнень.

Інтеграція – (лат. *integer* – повний, цілий) – об'єднання в ціле, в одиницю яких-небудь елементів; встановлення якої-небудь одиниці.

Інтелект – (лат. *intellektus* – розуміння) – розум, здатність людини пізнавати, мислити.

Інтерв'ю – (англ. *interview*) – призначена для опублікування, для передачі по радіо і телебаченню бесіда журналіста.

Інтерес – такий стан людини, коли виникає підвищена потреба пізнати щось глибше.

Інтуїція – (лат. *intuitio* – прискіпливе, уважне спостереження) – властивість безпосередньо, немов би «раптово», не користуючись «розгорнутим логічним умовиводом», знаходити, відкривати істину; внутрішнє висвітлення думки.

Інфантильний – (лат. *infantus* – дитячий) – той, що знаходиться на дитячій стадії розумового і фізичного розвитку.

Інформатика – (лат. *informatio* – пояснення, викладання) – наукова дисципліна, яка вивчає закономірності отримання, зберігання і передачі інформації в різній діяльності людей.

Інформаційна мова – штучна мова, складена з метою кращої реакції функцій мови – комунікативної передачі інформації.

Інформація – (лат. *informatio*) – одна з властивостей предметів, явищ, процесів, об'єктивної дійсності, яка полягає у властивості сприймати внутрішній стан і дію навколишнього середовища, зберігати певний час його результат.

Інцидент – (лат. *incident, incidentic* – випадковий) – випадок, подія.

Ірраціональний – (лат. *irrationalis* – нерозумний) – не досягнений логічним шляхом, розумом, мисленням.

Істина – відображення у свідомості людини предметів і явищ, закономірностей об'єктивної дійсності такими, якими вони існують незалежно від суб'єкта.

Історизм – такий метод дослідження і оцінки предметів, процесів природи і суспільства, коли об'єкт, який вивчається, розглядається в процесі його розвитку, зміни в часі виникнення, в зв'язках з іншими предметами.

Й

Ймовірність – ступінь можливостей появи будь-якої певної події в ланцюжку подій в тих чи інших умовах.

К

Казуїстика – (лат. *casus*) – спритність у суперечках, в доведенні неправдивих або сумнівних положень.

Каламбур – гра слів, заснована на гумористичному використанні їх звукової подібності при їх різному значенні.

Категоричний силогізм – силогізм, в якому висновок отримується з двох категоричних тверджень.

Категоричне твердження – твердження, в якому виражене знання про приналежність або неналежність ознаки предмету, незалежно від будь-яких умов. Наприклад, «кити не належать до класу риб».

Категорія – (грецьк. *kategoria* – твердження) – широке поняття, в якому відображені найбільш загальні та істотні властивості, ознаки предметів, явищ об'єктивного світу. Наприклад, філософські категорії – матерія, рух, простір, час, якість.

Каузальний – (лат. *causa*) – причинний.

Кібернетика – (грецьк. *kybernetikt* – мистецтво управління) – наука про закономірності управління складними процесами в техніці, живих організмах і суспільних організаціях, побудована на фундаменті математики і логіки із застосуванням методів автоматики, електронно-обчислювальної техніки.

Кількість – сукупність властивостей, які вказують на величину речі, її розмір; об'єктивне означення предмета, внаслідок якого його можна розділити на однорідні частини.

Клас – (лат. *classis* – група) – сукупність об'єктів, які мають одну або кілька загальних характерних ознак.

Класифікація – (лат. *classis* – розряд, *facio* – роблю) – розподіл предметів будь-якого роду на класи, згідно з найбільш характерними ознаками, притаманними предметам даного роду. Кожен клас займає в системі певне постійне місце і ділиться на підкласи.

Класична логіка – один із напрямів математичної логіки, який слідом за традиційною логікою кожному висловлюванню приписує лише одне з двох значень: істину або неправду.

Класичне визначення істини – так в літературі з логіки іноді називають аристотелівське визначення істини, як твердження про те, що є в дійсності.

Комбінація – поєднання, розміщення у визначеному порядку цифр, букв, предметів або частин якого-небудь об'єкта.

Коментарій – пояснення якого-небудь тексту в книзі.

Компетентність – характеристика людини, що має всестороннє знання в якій-небудь галузі і думка якої є авторитетною.

Комунікація – словесне повідомлення, передача інформації мовою чи за допомогою різних знакових систем.

Констатація – результат знайомства з об'єктом, що фіксує існування чого-небудь, стверджує дійсність.

Конструкція – будівля, взаємне розміщення яких-небудь частин.

Контрадикція – (лат. *contra* – проти, *dictio* – висловлювання) – логічно протирічне висловлювання, яке порушує формально-логічний закон протиріччя.

Контраст – різко виражена протилежність.

Конфіденційно – довіра; те, що не підлягає розголосу і має бути в секреті.

Конфлікт – зіткнення протилежних сторін, поглядів, думок, інтересів і т. д.

Конформізм – згладжування відмінностей у поглядах людей.

Конфронтація – протидія ідейно-політичних поглядів.

Красномовність – здібність говорити гарно, впевнено, мати ораторський талант.

Критерій істини – (грец. *kriterion* – засіб переконання) – логічна помилка в доказі, яка полягає в тому, що істинність якого-небудь положення (тези), яку треба довести, засновується через те ж саме положення, яке ще повинно бути доведене, але виражене в іншій формі.

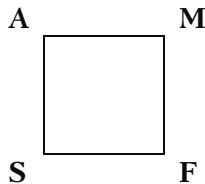
Круг (коло) в доказі – (лат. *circulus in demonstrando*) – мірило для визначення достовірності, тобто відповідності наших знань предметами, явищами об'єктивної дійсності.

Кругозір – широта і глибина знань, уміння підійти до аналізу складної ситуації.

Л

Логічний ступінь пізнання – вищий ступінь пізнання людиною матеріального світу, що виникає на основі даних внаслідок живого споглядання, на основі даних, отриманих на почуттєвому ступені пізнання.

«Логічний квадрат» – наглядна система, що полегшує запам'ятовування характеру відношення між деякими видами тверджень. «Логічний квадрат» запропонував в XI ст. візантійський логік М. Пселл. Схема:

Логічне протиріччя – логічна помилка, пов'язана із порушенням закону, яка означає, що в умові допускаються дві думки, що заперечують одна одну, про один і той же предмет, а дві такі думки не можуть бути істинними, тобто одна з них – хибна. Наприклад, неможливо одночасно визнати два твердження: «Гора Ельбрус висока» і «Гора Ельбрус низька».

Логічне та історичне – філософські категорії, які виражають відношення між конкретною, реальною історією досліджуваного предмета, явища, процесів свідомості людини.

Логічний – послідовний, заснований на законах логіки, правильний.

М

Математична логіка – новий ступінь у розвитку формальної логіки, це формальна логіка із застосуванням математичних методів і спеціального апарату символів із застосуванням обчислень.

Метафора – (грецьк. *metaphora* – перенос) – переносний зміст слова.

Метод – (грецьк. *methodos* – шлях, спосіб дослідження) – прийом дослідження, спосіб досягнення мети.

Мислення – вищий продукт особливим чином організованої матерії, активний процес відображення об'єктивного світу в людському мозку у формі тверджень, понять, умовиводів.

Міра – філософська категорія, що виражає єдність кількісних і якісних характеристик предмета, явища.

Містика – (грецьк. *mystima* – таємничі обряди) – віра в надприродні сили, в можливість таємничого спілкування з Божеством.

Мова – вид специфічної людської діяльності, яка забезпечує спілкування людей.

Моделювання – (лат. *modus*, фр. *modeic* – зразок) – дослідження будь-яких об'єктів (конкретних і абстрактних) на моделях, тобто на умовних зразках, схемах або фізичних конструкціях, аналогічних досліджуваному об'єкту.

Модель – (лат. *modulus* – міра, фр. *modele* – зразок) – штучно створений об'єкт у вигляді схеми, креслення, фізичної конструкції, який подібний до досліджуваного, але в зменшеному вигляді, тим самим полегшується процес вивчення. Досліджуваний об'єкт називається оригіналом.

Монізм – філософське вчення – в основі всього існуючого лежить один початок, одне джерело. Матеріалісти таким началом вважають матерію, ідеалісти – дух, ідею, розум.

Мотив – (фр. *motif*) – причина, привід до дії, аргумент у доказ будь-чого.

Мотивація – сукупність аргументів (доказів), що обґрунтовують будь-яке положення.

Н

Наведення – зустрічається в логічній літературі як назва індукції, форми розумової здатності, в ході якої думка наводиться на яке-небудь загальне правило, положення, що належить до визначених предметів чи групи предметів.

Навідні запитання – один із педагогічних прийомів, що може зіграти велику роль у вихованні логічного мислення учнів.

Наукова індукція – такий умовивід, в якому загальний висновок про всі предмети якого-небудь класу робиться на основі знання необхідних ознак цього класу або необхідного зв'язку частини предметів цього класу.

Невірний доказ – доказ, побудований з порушенням законів і правил логіки.

Наглядний образ – образ, що виникає в формі відчуття і виховання на основі прямого сприйняття предметів, поглядів і спостережень.

Неістотна ознака – ознака, яка може належати, а при деяких умовах може і не належати предмету, але без неї даний предмет не перестав існувати. Наприклад, не можна робити висновки про автомобіль за кольором, в який він пофарбований. Колір можна змінити, але це не вплине на основні якості автомобіля – швидкість, прохідність, вантажопідйомність.

Нелогічний – який порушує закони правильного мислення, непослідовний, суперечливий.

Нелогічність – порушення (свідоме або несвідоме) законів правильного мислення, внаслідок чого отримується невірний висновок.

Необхідність – внутрішня об'єктивна закономірність виникнення, існування і розвитку предметів і явищ матеріального світу, яка повинна проявитися в певних умовах.

Непослідовність – типовий приклад нелогічного мислення, коли оратор, доповідач або учасник суперечки висловлює якесь положення, а потім заперечує його.

Неправильний умовивід – умовивід, в якому остаточне твердження не відповідає дійсності.

Неправильні поняття – поняття, які не мають найближчого загальнородового поняття. Наприклад, «хоробрість» і «трикутник».

Непротиріччя – якість правильного логічного мислення, яка свідчить про те, що в доведенні теорії нема логічно

протилежних думок про один і той же предмет, взятий в один і той же час, в одному і тому ж відношенні.

О

Об'єкт – (лат. *objectum* – предмет) – те, що існує поза нами і незалежне від нашої свідомості (зовнішній світ, дійсність) і є предметом пізнання, практичної дії.

Об'єктивна істина – такий зміст наших знань, який відповідає дійсності, об'єктивному світу і не залежить від волі і бажань, від суб'єкта, який пізнає світ. Наприклад, об'єктивним є твердження науки, що земля існувала до людства.

Обман – неправдиве визначення чого-небудь, неправильна думка, помилка, неправда.

Образ – (гносеологічний) – результат відображення об'єкта в свідомості людини.

Одиничний – тільки один, окремий.

Одіозний – гідний ненависті, вкрай неприємний, противний.

Ознака – все, в чому явища, предмети подібні і чим відрізняються; показникова сторона явища, предмета.

Омана – невідповідне, неправильне відображення предметів, явищ у свідомості людини.

Оптимальний – найкращий; такий, що важко знайти; найбільш сприятливий з варіантів, проектів.

Особистість – член людського товариства, що має здатність мислити, спостерігати, пов'язаний із оточуючим середовищем, бере участь у громадсько-корисній діяльності з виробництва матеріальних і духовних благ.

П

Пам'ять – здібність об'єкта зберігати і закріплювати отриману інформацію і видавати її на вимогу. Фізіологічна основа пам'яті – утворення нервових зв'язків в корі головного мозку внаслідок дії об'єктів на органи чуття. Є чотири види пам'яті: рухома, образна, словесна і емоційна.

Панегірик – похвальна промова на святах, зібраннях.

Парадокс – (грецьк. *para* – проти, *doxa* – думка) – несподіване, дивне висловлювання, яке різко відрізняється від загальноприйнятого, формально-логічно воно правильне.

Паралогізм – (грецьк. *paralodictos* – неправильне, невірне висловлювання) – логічна ненавмисна помилка в умовиводі, яка є порушенням законів і правил логіки.

Перипетія – несподіваний поворот подій, раптова зміна.

Передбачення – наукове припущення в ході розвитку того чи іншого явища, подія в майбутньому, заснована на знанні об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку даного явища і подій.

Періодичність – регулярна (через певний період часу) поява, повторення одних і тих же явищ.

Перманентний – постійний, безперервно продовжуваний.

Привід – обставина, подія, випадок, який можна використати як поштовх для розв'язання будь-яких подій, що мають більш глибокі причини.

Підлеглість поняття – таке відношення між поняттями, коли об'єм одного поняття (підлеглого) входить в об'єм другого поняття. Наприклад, поняття «наука» і «кібернетика» знаходяться в підлеглості.

Пізнай самого себе – (грецьк. *gnothi seauton*) – напис на храмі Аполона в Дельфах.

Пізнання – процес отримання під час практичної діяльності істинних знань про об'єктивний світ.

Повний силогізм – силогізм, в якому є обидва засновки і висновок.

Полеміка – (грецьк. *polemikas* – ворожий, войовничий) – суперечка на зборах, дискусії, в пресі при обговоренні якої-небудь проблеми.

Полеміст – учасник суперечки.

Помилка в умовиводі за аналогією – головне джерело помилки; можна не звернути увагу на ті властивості порівнюваних предметів, якими вони відрізняються один від од-

ного. В таких випадках аналогії ведуть до помилкових висновків.

Помилка невірної послідовності – (лат. *fallasia-fictae necessitatis*) помилка полягає в індуктивному умовиводі. Суть її в тому, що послідовність двох подій в часі приймається як причинний зв'язок, який нібито існує між ними.

Поняття – один з основних логічних прийомів пізнання внутрішнього світу і духовних цінностей.

Порівняння – сукупність думок, в яких стверджується про відмінні риси, ознаки досліджуваного об'єкта. Ядром є думка про найбільш загальні ознаки даного об'єкта.

Посилка – (в традиційній логіці) – твердження, яке є основою для висновку і є необхідною частиною будь-якого заключення.

Послідовність – якість правильного логічного мислення, яке свідчить, що немає внутрішніх протиріч по одному і тому ж питанню, взятому в один і той же час і в одному і тому ж відношенні.

Почуттєвий ступінь пізнання – пізнання людиною матеріального світу за допомогою зору, слуху, сприйняття, відчуття і смаку.

Пояснення – сукупність прийомів, що допомагають встановити достовірність тверджень відносно якої-небудь заплутаної, незрозумілої справи.

Правила доведення – правила, які забезпечують виведення істинності аргументів.

Правильність та істина – безперечні якості обговорення; перша – як відповідність законам і правилам формальної логіки, друга – як відповідність об'єктивній дійсності.

Практика – основа існування людського суспільства, активна взаємодія суб'єктів і об'єктів.

Преамбула – вступна частина якого-небудь документа, в якій виражаються мотиви (причини) появи даного документа.

Превалювати – бути сильнішим, мати переваги, домінувати.

Превентивний – попереджувальний, випереджувальний.

Предикат – (лат. *predicatum* – сказане) – те, що словлюється в судженні про суб'єкт. Предикат відображає наявність чи відсутність якихось ознак у предмета.

Предмет – всяка матеріальна річ, об'єкт пізнання. Предмет існує незалежно від пізнання і сприйняття наших органів чуттів.

Презентація – показ чогось чи когось комусь.

Презумпція – (лат. *praesumo* – передбачаю) – передбачення або судження, прийняте за вірогідне.

Прерогатива – виняткове право, привілеї, що засновані на важливості особи, групи, організації.

Приклад – факт, конкретний випадок, що наводиться з метою пояснення або у ролі доказу під час доказовості істинності тези (положення).

Принцип – (лат. *principium* – основоположний початок) – основне положення, початковий пункт.

Причина – (лат. *causa*) – те, що передує іншому і викликає його в ролі слідства.

Проблема – (грецьк. *problema* – задача, завдання) – теоретичне чи практичне питання, яке необхідно вивчити і вирішити.

Проблематичний – спірний, дискусійний, той, що знаходиться під питанням, невирішений.

Прогноз – сукупність думок, заснованих на знаннях законів природи і суспільства, властивості людського мозку на передбачення, відображення дійсності.

Прогнозування – процес передбачення тенденцій, перспектив подальшого розвитку тих чи інших об'єктів, їх майбутнього стану на основі знання закономірностей розвитку їх в минулий і теперішній час.

Програмування – (грецьк. *programma* – оголошення) – розчленування завдання на прості операції і підготовка плану дії, записаного умовним кодом для обчислювальних машин.

Прогрес – рух вперед; розвиток від нижчого до вищого, перехід на більш високий ступінь розвитку.

Проста аналогія – аналогія, в якій на основі подібності двох предметів в одних ознаках робиться висновок про подібність цих предметів в інших ознаках.

Просте поняття – поняття, визначення якого містить тільки одну видову ознаку.

Просте судження – судження, в якому є один суб'єкт і один предикат. В простому судженні стверджується або заперечується наявність у предмета якоїсь ознаки.

Протилежність – (як філософська категорія) – категорія, яка виражає одну з сторін діалектичного протиріччя.

Протиріччя – (як філософська категорія) – категорія, яка виражає внутрішнє джерело всякого руху, розвитку, зміни.

Профанація – перекручування думок, неправдиве тлумачення, наклеп, перекручування вчення через заздрощі та зло.

Процес – (лат. *processus* – хід, проходження, рух) – закономірна, послідовна, неперервна зміна послідовності моментів розвитку чого-небудь.

Пряма доведеність – доведеність, що ґрунтується на якому-небудь початку, з якої безпосередньо виводиться істинність тези.

Р

Раціоналізм – напрямок в теорії пізнання, що признає розум єдиним джерелом істинного знання і відкидає ірраціональну містику і теологію.

Резон – розумна основа, зміст, висновок.

Ретроспективний – (лат. *retrospecto* – дивитись назад) – повернений до минулого.

Риторика – (грецьк. *rhetorike*) – наука про ораторське мистецтво; вживається для характеристики гарних, але малозмістовних виразів, пустих фраз.

Річ – цілісна і відносно стійка частина матеріального світу, яка існує об'єктивно, тобто поза нами і незалежно від нас.

«Річ для нас» – філософський термін, який означає, що в ході практичної діяльності людина пізнає речі, що немає непізнаних речей, а є речі ще непізнані, які стануть «речами дня нас».

Робоча гіпотеза – передбачуваність, якою користуються у ролі відомого припущення, досить орієнтованого, що приймається за дійсність лише умовно.

Родове поняття – поняття, яке виражає існуючі ознаки класу предметів, які є родом яких-небудь видів.

Розвиток – невід’ємний, важливий атрибут матерії, процес руху, зміни, переходу від нижчого до вищого, від простого до складного.

«*Розводити антиноії*» – вираз, яким засуджують пусті балачки.

Роздум – ланцюг розумових висновків на яку-небудь тему, викладених в логічно послідовній формі.

Розумово здоровий висновок – висновок, зроблений на основі даних тлумачень, понять і чисто логічних правил, поєднання цих думок і понять в формі розумових висновків без попереднього звернення до досвіду, експерименту, практики.

Розчленування – розкладання цілого на суму складових частин (в думках).

С

Самопізнання – здатність людини визначити своє місце в оточуючому середовищі, своє відношення до інших людей, до природи, оцінювати свої почуття, бажання, думки, інтереси і на цій основі реалізувати свої завдання і плани.

Саморушення – рух, який має джерело, причину в самій рухомій речі, в самому рухомому процесі, а не поза рухомою річчю.

Свідомість – властивість високоорганізованої матерії – людського мозку – відображати у формі ідеальних образів зовнішній світ.

Світосприйняття – система поглядів на оточуючий світ, що включає сукупність філософських, наукових, полі-

тичних, економічних, правових, естетичних, етичних поглядів, переконань і т. д.

Силогізм – (грецьк. *sylogismos* – міркую, роблю висновок) – кінцева думка, в якій із двох понять, зв'язаних загальним середнім терміном, виходить третя думка або висновок.

Символ – (грецьк. *symbol* – умовний знак) – умовний, чуттєво сприйнятливий об'єкт, письмовий або звуковий знак, яким людина позначає якесь поняття.

Символіка – (грецьк. *symbolon* – підрахунок) – система знаків, яка служить для позначення, вираження об'єктів, ідей, думок та почуттів.

Сенсуалізм – (лат. *sensus* – почуття) – філософське вчення, що визначає відчуття (сприйняття) єдиним джерелом знання.

Синонім – слово, що відрізняється від іншого слова звуковою формою, але близьке за значенням.

Синтез – поєднання частин предмета, поділеного в процесі аналізу в думках, встановлення взаємодії і зв'язку частин і пізнання цього предмета як єдиного цілого. Синтез пов'язаний з аналізом, який є початком вивчення предмета.

Синхронний – одночасний; такий, що точно співпадає з часом.

Система – сукупність, об'єднання взаємозв'язаних і розмішених у відповідному порядку елементів якого-небудь утворення, сукупність принципів, що лежать в якій-небудь теорії.

Скептик – людина, що сумнівається у можливості пізнати реальні речі, яка відноситься до всього із критикою і недовірою.

Складне поняття – поняття, визначення якого містить декілька видових ознак.

Слідство – те, що логічно, з необхідністю впливає з чогось іншого як зі своєї основи; це та частина умовної думки, суть якої визначається умовою і другою частиною цієї думки, що називається основою.

Слово – звукова матеріальна оболонка, в якій мова закріплює результати роботи думки, робить можливими обмін думками в людському суспільстві.

Софізм – хитрість, логічна пастка, помилковість думки, яка видається за істину.

Софіст – людина, яка свідомо приходиться до різного роду логічних хитрощів, замаскованих правильністю.

Софістика – свідоме використання у суперечках, в доведенні фальшивих положень, аргументів.

Співати Дифірамби – гімн на честь бога виноробства Вакха, що супроводжується танцями і музикою; говорити промови на честь когось.

«*Співпадаючі поняття*» – поняття, об'єми яких співпадають повністю або частково.

Спостереження – (лат. *observatio*) – метод вивчення предметів і явищ об'єктивної дійсності в тому вигляді і за таких умов, в яких вони існують у природі і суспільстві та є доступними для сприйняття людиною.

Стереотип – стійка система зв'язків, що існують між періодами гальмування і збудження в корі головного мозку людини і тварини.

Стрес – стан гострої емоційної напруги, що виникла в результаті дії на організм несприятливих факторів зовнішнього чи внутрішнього середовища.

Стрибок – філософська категорія, що виражає докорінні, якісні зміни предметів чи явищ в той період, коли в результаті кількісних змін стара якість перетворюється у нову.

Строга аналогія – ґрунтована на значеннях того, що ознаки порівнюваних предметів знаходяться в залежності.

Структура – відносно стійкий зв'язок (відношення) і взаємодія елементів, сторін, частин предмета, процесу як єдиного цілого.

Субординація – підпорядкування понять одне одному.

Сумнів – стан невпевненості, коли необхідно вирішити питання про суть того чи іншого, про який-небудь предмет чи явище.

Сутність – сукупність всіх необхідних сторін і зв'язків властивих предмету, взятих у їх дійсній взаємозалежності в житті, на відміну від явища, яке є сутністю через властивості і відношення, що доступні почуттям.

Суттєва ознака – ознака, що належить предмету у будь-яких умовах, без якої даний предмет не може існувати, яка виражає корінну природу предмета, тим самим відрізняє його від інших предметів, родів.

Схематизм – мислення за готовими зразками, які не враховують специфіку і сутність об'єкта, що є предметом розгляду.

Т

Тавтологія – вираз в іншій словесній формі, що повторює раніше сказане.

Талмудист – буквоїд, знавець релігійно-етнічних творів і правових положень, законів іудаїзму в III ст. до н.е.

Теза – думка або зміст, суть якої необхідно довести.

Текст – складений в письмовій формі, логічно побудований і грамотно правильний твір чи вислів автора, а також офіційні документи чи акти.

Тенденція – спрямованість, чітка орієнтація тверджень, поглядів в боротьбі за ідеали і цілі; основна ідея якого-небудь вчення чи теорії.

Теорія – (грец. *theoria* – спостереження, розгляд, дослідження) – сукупність понять, тверджень, спостережень, що утворюють цілісну єдину систему.

Терміни силогізму – три компоненти силогізму: великий, менший і середній. Великий термін (думки у великому засновку), менший термін (думки в меншому засновку), середній термін – це той термін, який є загальним для обох засновків – рівність предмету, явища із самим собою, збереження протягом всього існування предмета, явища ознак і тих самих стійких рис.

Тест – метод дослідження властивостей людини щодо виконання тієї чи іншої роботи, з'ясування професійних здібностей за допомогою стандартних схем і форм.

Типове – узагальнююче, що є зразком для групи предметів, явищ, що увібрали в себе все дійсне, закономірне для даної групи, класу об'єктів.

Трансцендентальний – термін кантівської логіки, який означає те, що не є в здобутому досвіді, а приналежне людським думкам, створюючи досвід і випереджуючи його.

«*Третього не потрібно*» – вираз, яким характеризується така ситуація, коли необхідно вибрати одне із двох протилежних рішень.

Триада – гегелівський термін, що виражає триступеневий процес розвитку, в тому числі і розвитку ідеї і поняття.

У

Узагальнення – вираження яких-небудь властивостей в думках, що належать деякому класу предметів.

Універсум – всесвіт; в математичній логіці і в теорії множин – множинність, що містить всі елементи якої-небудь області матеріального чи духовного світу.

Унітарний – одне ціле; єдиний, що утворює одне ціле.

Уніфікація – приведення чого-небудь до єдиної форми.

Усвідомлення – це розуміння людиною існуючого світу, свого існування, свого відношення до зовнішнього світу, відношення предметів між собою. Усвідомлення виникає і розвивається тільки під час громадсько-практичної діяльності людей і тому є громадським продуктом.

Ф

Факт – дійсне, реальне, існуюче чи видумане явище, подія чи те, що дійсно відбулося.

Фальсифікація – підміна справжнього, дійсного брехнею; спеціально створена дійсність.

Фантазія – творчі роздуми, що існують і поєднують різні сприйняття і надумані образи.

Фантазмагорія – створені, фантастичні уявлення про що-небудь; щось нереальне.

Фантастика – щось видумане, фантастичні образи античної міфології.

Фанфаронство – надзвичайна хвалькуватість.

Фарисейство – лицемірство, нещирість, показне притворне благочестя.

Фаталізм – віра в долю людини, визначену при її народженні.

Фаталіст – людина, яка сліпо вірить у «визначену» долю для неї.

Фатальний – призначений, визначений, невідступний, безвихідний.

Фікція – фальшивка, видумка, що видається за реальність.

Х

Хаотичний – те, що залишено від послідовності, порядку, організованості, будови, системи.

Химера – міфічне чудовисько з головою лева, торсом кози і хвостом дракона; гра фантазії, нереальні плани та наміри.

Ц

Цифра – знак для позначення числа.

Ціль – те, що уявляється в розумі і очікується в результаті цілеспрямованих дій.

Ч

«Частина і ціле» – філософські категорії, що виражають одну із форм загального об'єктивного зв'язку предметів і явищ матеріального світу.

«Четвертого не потрібно» – вираз, що характеризує ситуацію, коли необхідно вибрати одну з трьох альтернативних можливостей, коли четвертої немає.

«Чорна скринька» – ідеалізована система на зразок закритої скриньки з вхідними і вихідними пристроями; внутрішній пристрій якої-небудь системи, невідомий зовнішньому спостерігачеві, коли доступні тільки вхідні і вихідні величини.

Чуттєвий ступінь пізнання – вихідний ступінь пізнання людиною матеріального світу, що виступає у вигляді живого спостереження предметів і явищ.

Ш

Шаблон – стара, позбавлена індивідуальності (надокучлива) форма вираження вислову чи вимоги.

Штампи – вибита форма виразу, що використовується без роздумів, часто із заздрощів.

Штучний розум – термін, яким в зарубіжній філософській і логічній літературі називають евристичне програмування, моделюючи різні сторони психічної діяльності людини.

Я

Якість – сукупність властивостей, що вказують на предмет; об'єктивна визначеність предмета.

Якщо і тільки якщо – сполучення, що пов'язує два вислови в нове, яке дійсне лише тоді, коли обидва є правильні або хибні.

Якщо є В, то є його основа А – схематичний вираз формально-логічного закону.

Ясність визначення – якість будь-якого вивчення, що визначається і виражається відомими словами і поняттями без слів, що мають подвійне значення чи зміст.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Василь Іванович РЯШКО

ЛОГІКА

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів – Б. А. Сладкевич

Редактор – Х. М. Войтович

Дизайн обкладинки – Б. В. Борисов

Підписано до друку 04.03.2009. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.

Умовн. друк. арк. 20,5.

Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006